

26.8

Т 350

РЕХОВА ЛА В.Г. ЭРДЕЛИ

ГЕОГРАФИЯ

БАШТАМЫ ШКОЛДЫН' УЧЕБНИГИ

П БЁЛЮК

НОВОСИБИРСКИЙ ОБЛАСТНОЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО
НОВОСИБИРСК—1938

94515
J Yp.

Ои. 36.

Л. Г. ТЕРЕХОВ ла В. Г. ЭРДЕЛИ

91(03)
T-35

ГЕОГРАФИЯ

Баштамы школдын
Төртинчи класска учебник

ЭКИНЧИ БЁЛЮК

РСФСР-дын Наркомпрозы дьёлттёгён

Ойрот тилине көчкөртөнин ойрот
ОблаНО дьёлттёгён

Алтынчы чыгарганды

НОВОСИБИРСКИЙ ОБЛАСТНОЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО
НОВОСИБИРСК - 1938

26.8 941
Т350

Бу чыгарылып турган учебник 4-чи класка бюдюрип 1937 дылда чыгарган географиянын' стабильный учебнигин ёскёртө дъазап чыгаргани болуп дьат.

ССР Совнаркомынын' ла ЦК ВКП(б)-нын' 16 марта 1934 дыята чыгарган постановлен иезинин' көртюзюзи аайынча ёскёртип дъазаган, ол ёскёртүолер мындый ан'ылу:

1. Географический картаны юренип билгенин бектеде эбелтип тура-
нына иштин' системазын уламдада дъая ёткюрип дьат.

2. Материалды анчадала чокумдадар амадуунда, юренчиктердин' дъа-
жына келиштире эдерине учебникке бир канча образный географиче-
ский дъарт бичигенин кошкон, керектүү текстты ого түн'ейлеп ёскёртө
дъазаган, дурукта дын' тоозын көптөткөн.

3. 16 марта 1934 ды. чыккан постановление аайынча программаны
ёскёрткениле материалды кыскартып база дъартынча бичиген.

Төс авторлордон' башка учебникти ёскёртөр эжине Н. И. Попова ла
П. Г. Терехова коко киришкен.

Ойрот тилинэ көчюрерде, бу ок бичикти 1937 дыллдагы көлпюргенинен'
материалды тузаланып, сран'ай ёскёртип дъан'ы чыгаргына келиштире
Н. Курнаков дъазаган.

Издательство

5-ГЛГ-Г-35

СОВЕТСКИЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ РЕСПУБЛИКАЛАРДЫН СОЮЗЫ (СССР).

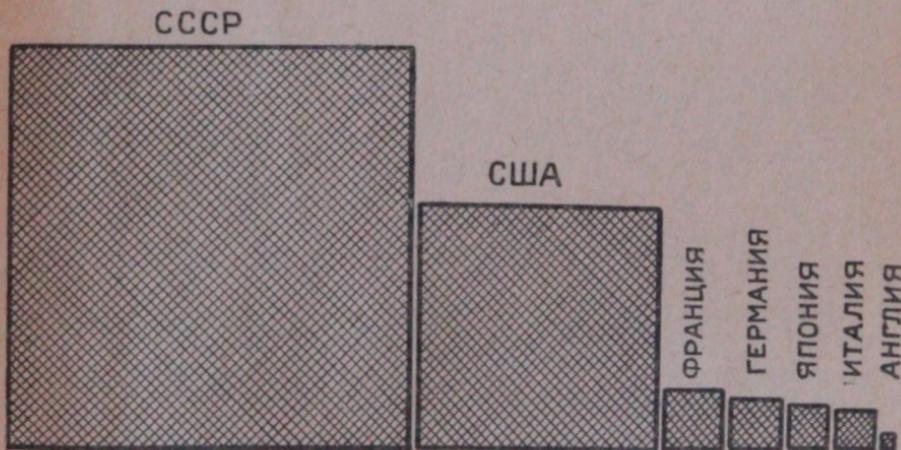
I. СССР ДЬЕР ШАРЫНЫН КАНДЫЙ ДЬЕРИНДЕ ТУРГАНЫ.

Советский Социалистический Республикалардын Союзы (СССР) дьең шарынын күнчыгыш көлтегейинде дьең телекейдин эки бёлюгинде — Европа ла Азияда дъадыш дъат.

Глобустан ла дъарым шарлардын картазынан Европа ла Азия телекейдин кандый бёлюктеринде, — таап алыгар.

СССР Европа ла Азиянын кандый бёлюктеринде туруп дъат, кёрюгер.

Советский Социалистический Республикалардын Союзы — дьең телекейдин эп дъаан государстволорынын бирюзи болуп дъат. Советский

СССР-дын площади эн дъаан капиталистический государстволордын площадьтарынан чик-дъок дъаан болуп дъат.

Союз дьең юстинин дүорт турган бастыра кургак дьеңдин алтынчы юлюзлиде туруп дъат. Советский Союз узада барганы-күнбадыжынаң күнчыгыжы дъаар 10 мун километр болуп дъат. СССР-дын күннин тюндюк талазынан, тюштюк талазы дъаар дайылганы — 4,5 мун километрге ёткөн.

СССР-дын' картазынан' Союзтын' күнбадыжындагы границазынын' дұанында турған Минск городты, күнчыгызында границизынын' дұанында Японский талайынын' дұказындағы Владивосток городты таап алыгар.

Бу городтордын' ортозындағы темир дъолды көрүгер. Тюрген дьюер поезд бу дъолды 13 судкага ёдуп дыат.

СССР-дын' Европа ла Азиядагы бёлюктери бойы бойынан' Уралдын' кырларыла Урал деп суула, Каспийский талайла, база Кавказтын' кырларыла бёлюнинп дыат.

СССР-дын' Европа ла Азия бёлюктеринин' ортодогы границазын картадан' таап алыгар.

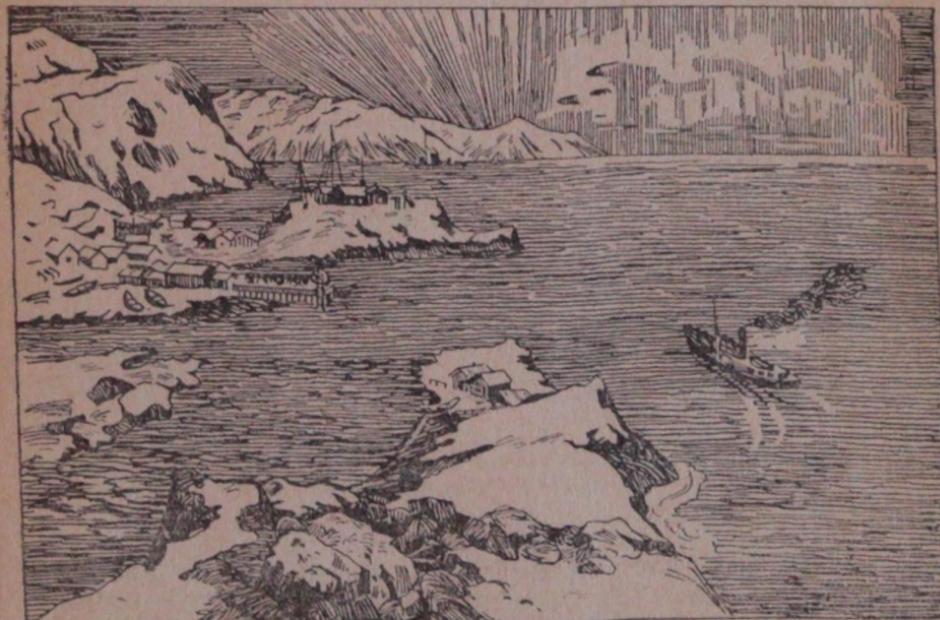
Талайдагы границалар.

Карта дъаар көрүгер: бистин' Союз талайларга күрчаткан. Бу талайларла дьюрюп, СССР ёкё ороондорло саду эдиш дыат.

Күннин' түндюк талазынан' Союзтын' дъараттарын Күннин' түндюк талазынын' Тошту тен'изи каша мун' километрге дайылыш дұнуп дыат. Ол сооқ пояста дыатканын, слер билерігер. Онын' көп дұаны кыштан' болгой, дайығыда да тошло дыбылган. Тошту тен'исте керептер дьюрерине ол тоштор арчамык эдиш дыат.

Дұанысла күнбадыш талазында **Кольский** дъарым-ортолык ла **Новая Земля** ортолыктын' ортозында Тошту тен'исти' көзик дьери-тоштоң дайым. Ол — **Баренцово** талай. Бу талайга Атлантический тен'истен' **Гольфстрим** деп дылу ағыны келип дыат.

Ол Баренцово талайды дылыдыш дыат, дайығыда тоштор түндюк тала дъаар ыраай берет. Баренцово талай, Кольский дъарым ортолыкты дыкаладай кышкыда да тон'бой дыат.

Баренцово талай.

Баренцово талайдан' кюнин' тюштюк талазы дъаар, кургак дъерге —
Ак талай кийдире барган. Ого дылу ағын ётпёй дъат, онын' учун ол
дъарым дылга тошту дъадар.

СССР-дын' кюнбадыш границазына Балтийский талайдын' **Финский**
булун' дъуктап келген. Мынан' Кюнбадыш Европада ороондорго: Гер-
манияга, Англияга, Францияга талайда сран'ай кыска дъол болун дъат.
Финский булун'га көн нароходтор кирип дъат; олор границанын' ары дъа-
нынан' товарлар экелип, бистин' товарды ойто апарып дъат.

Союзтын' Европадагы кюнчюштюк бёлюгинде **Кара** талай бар. Ол—
качанда тоңбос, дылу суулу талай, ол талай база онойын ок' граница-
нын' ары дъанына чыгар дъол болун дъат.

Кюнчюндюк дъаар Кара талайга — **Крымский** дъарым ортолык кирип
дъат; ол Кара талайды тайыс **Азовский** талайдан' бёлюп дъат.

Союзтын' кюнчыгышта талайдагы границалары — тымык тен'истин':
Берингово, Охотский, Японский талайлары болуп дъат. Берингово ло
Охотский талайларды дъарым ортолык — **Камчатка** бёлюп дъат. Бу та-
лайларда дьюрерин тоштор кюч эдин дъат. Охотский ла Японский талай-
лардын' ортозында Сахалин — ортолык түрүп дъат. **Сахалиннин'** кюн-
чюндюк дъарымы Советский Союзтын', тюштюк дъарымы — Япониянын'.
Бу талайлардын' эн'ле керектюзи — Японский талай, оны ажыра бис
Тымык тен'иске ёдуп дъадыбыс.

Таскадулар: Сомду картада СССР-дын' талай границаларын кёк ка-
ринашла чийимдегер, база Советский Союзтын' мындағы айдылган талайлары
нын', ортолыктарынын', дъарым ортолыктарынын' адын алдына бичип салыгар.
Олордын' аттарын ла картада турған дъерлерин сатышка аллынгар.

Кара талай.

Финский булун'нан' Англияга баратан талай дъолды картадан' көргюзил беригер.

Кара талайдан' Францияга, Владивостоктон' Японияга баратан талай дъолын картадан' көргюзип беригер.

Бистин' айылдаштарыбыс.

(Границазы коштой государствовор

СССР-дүн' дьюк деген айылдаштары: кюнбадыш границада — **Финляндия, Эстония, Латвия, Польша, Румыния**; көнтүштүк границада — **Турция, Иран** (эскиде Персия деп адалып турган) **Афганистан, Китай, Тувинский Народный Республиказы, Монгольский Народный Республиказы**, база Япониянын' дъан'ы алдында болуп турган **Манчжурия** ла Корея, учында Сахалин ортолыкта **Японияла** бис граничить эдиң дъадыбыс.

Бу государствоворды картадан' таап алыгар.

Телекейдин' юстинде ишмекчи класс ла колючиледьаткан крестьяндар башкаруда турган сок дъан'ыс государство — СССР болуп дъат.

Коммунист партиянын' баштузыла дьер телекейдеги бастыра албатылардын' ортозында мирный дъадары учун тартыжып турган телекей юстинде — Советский Союзтын' ишмекчи ле крестьяндарынын' телекей юстинде сок дъан'ыс башкарузы болуп дъат.

Советский Союзтын' албатызы дьюу керексебей дъат, дье бойынын' социалистический государствозын коруп туруп чыгарга качанда болзо белен. Кызыл Черю Советский Союзтын' границаларын адымкчыл коруп дъат.

Таскадулар. СССР-дүн' сомду картазында кургак дьердеги границаларын кызыл карандашла чийимдегер, коштой границалу государствовордын, адым бичит салыгар.

Дьердин' юсти.

СССР-дүн', физический картазын адяарып көрюгер. Карталын' көп дъажыл будукла будуган. Ол не дезе, СССР-дүн' дьеринин' бюдюми көп дъаны дъабыс тюс дьерлер болуп дъат.

Картада юч дъабыс дьерлер темдектелген: **Кюнчыгыш — Европанын', Кюнбадыш — Сибирьдин' ле Туранский.**

Дъажыл будуктын' юстинде кажы бир дьерлеринде агылтырым сорбулар билдириет. Ол — кёдюрин' дьерлер: СССР-дүн' Европадагы бёлюгинде — **Орустын' орто** кёдюрин'илери ле **Волга дъаказындары**, кёдюрин'илери, Азиядагы бёлюгинде — **Ортодогы Сибирьдин'** кёдюрин'илери.

СССР-дүн' бастыра тюштүк талазындары грандарында ла кюнчыгыш талазындары грандарда, база СССР-дүн' Европейский ла Азиатский бёлюктеринин' грандаган дьерлерде кюрең будукла будуганы иле көрюнет — ол кырлар.

СССР-дүн' Европадагы бёлюгинде — **Крымский** кырлар.

СССР-дүн' Европадагы ла Азиядагы бёлюктеринин' — границазында — **Уралдын' ла Кавказтын'** кырлары. Афганистан ла Китайдын' границазында — кырлу ороон **Памир ле Тянь-Шаньнын'** кырлары. Китай ла Монголиянын' границазында — **Алтайдын'** кырлары.

Тюс дъер.

Таскадулар. Физический картада көргөзилген дъабыс ла кёдюрөн^и дъерлерди ле кырларды сагышка алыны, көргөзип беригер.

СССР-дын^и физический картазындағы кырлардын^и баштарын түн^{дештири} гени—деп дъурукты көрүп, ол баштарды картадан^и таап алыгар.

Эн^и дъаан ағын суулар ла кёлдёр.

СССР-да дъаан ағын суулар көп. Онын^и қажылары бийик дъерлердея^и башталып, қажылары кырлардан^и тюжюре ағып дъат.

Советский Союзтын^и суулары оны курчап турған қажыла дъанынан^и дұнғал талайларына ағып турғаны, картадан^и кёрүнип дъат.

Тюндюк таладагы Төшту тей^{истин} талайларына кийдире дъаан суулары киргел: **Тюндюк Двина, Печора, Обь, Енисей, Лена.**

Охотский талайга — көп суулу **Амур.**

Бара талайга **Днепр** деп ағын суу тюшкен; анда Днепровский электрический станциязын бюдюрип туткан.

Днепрден^и көнчыгыш дъаар Азовский талайына — **Дон** деп суу тюшкен. Ол дъайыда сюрекей тайызып дъат; керептерле Донго дьюрерин, ол тайыс дъерлері буудак болуп дъат.

Каспийский талайга **Волга** кирип дъат. СССР-дын^и Европадагы бөлүгінде эн^и ле дъаан керептер дьюрер суузы. Ол суга сюрекей көп суулар тюшкен. Олордын^и эн^и ле дъааны **Ока** ла **Кама.**

Уралдын^и кырларынан^и үзак сынду, дье тайыс суулу — **Урал** Каспийский талайга ағып тюшкен.

Финский булун^и га қыска, дье дъалбак, көп суулу **Нева** ағып тюшкен.

Бу сууларды ончозын картадан^и таап алыгар. Олорды ағып чыккан бажынан^и ала тюшкен оозына дьетире адыхтагар.

Советский Союзта кёлдёр көп. Тус дъок эн^и ле дъаан кёлдёр: ортогы Сибирьдин^и.

Көдүрин' инде төрөн' — **Байкал**, СССР-дын' Европейский бёлгүгинин' күнтюндөктө күнбадыжына дьук талазы дьяар дьаткан **Ладожский** ле **Онежский** кёлдёр.

Тусту кёлдёрдин' эн' ле дьаандары: — **Каспийский**, **Аральский**. Олорды талайлар дей адап дьатканы да бар.

Бу мында айдылган кёлдёрди картадан' таап алыгар.

Таскадулар: Бу мында айдылган сууларды ла кёлдёрди сомду картада бичип алыгар.

Олордын' адын ла картадагы темдектелгенин сагышка алыныгар.

Кажыла адалган сууларды бажынан' ала оозына дьетире сомду картада кёк карапашла чийе тартып темдектеп салыгар.

Кажыла суунын' адын онын' чыккан бажында бичип салыгар.

Кажыла адалган кёлдёрди кёк карапашла будуп эмезе чийимдеп салыгар

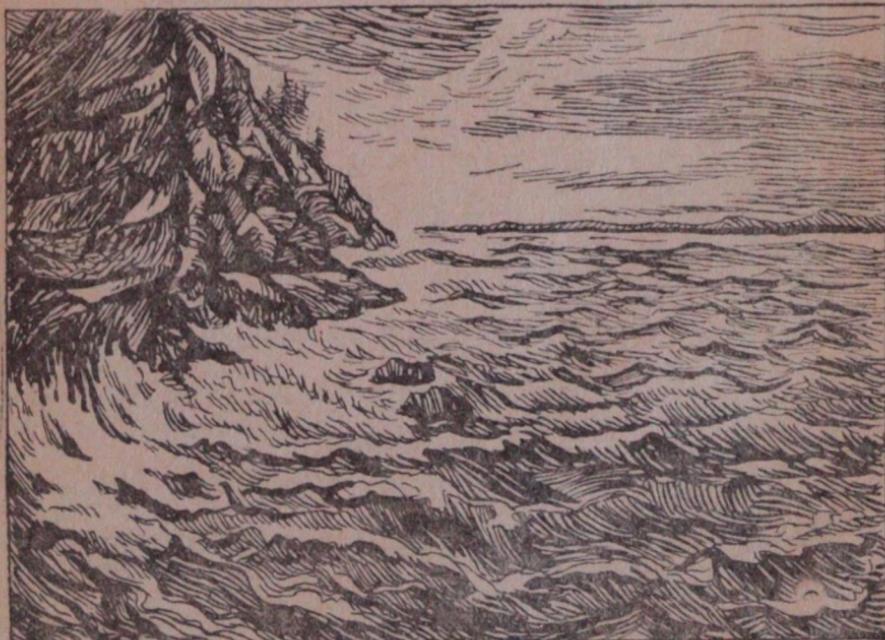
Сомду карта дегени не, оны канайда дъазап алар.

Сомду карта дегени мындый аайлу карта: телекейдин' талаларын, кандый ла алдынап' башка ороондорды, талайларды, сууларды чийимдеп салган, дье олордын' дъаныс ла ады дьок.

Географиянын' картазын дъакшы билиц алар керегинде, тудушла сомду картала иштеер керек: онын' чийимдеп салганына учурлу немелерди темдектеп, адыш бичип турар керек.

Сомду картаны бойы эдип аларга кюч эмес. Бир кичинегеш географиянын' картазын алала, оны көзнектин' шилизине дъаба салар керек. Картанын' юстин ару ак чаазынла дъаап салар. Көзнектин' шилизи ару болзо, бир дъаны дъарык болзо, карта чаазынды ёткюре кёрюниш турар. Чаазынды ёткюре кёрюниш турган сомдорын карапашла бичип алар.

Онойш ок ак, дъука, эмезе копировальный чаазын ёткюре картаны кёчюрип бичип алар арга бар.

Байкал кёл.

II. ПРИРОДАНЫН' БЮДЮМИ ЛЕ СССР АЛБАТЫЗЫНЫН' ДҮЮРЮМИ.

СССР күнтюндюк талазынан' күнгүштүк дъаар $4\frac{1}{2}$ мун' километрге чейилип барган. СССР-дын' тюндюк талазындағы бёлюги, полярный тегеликтин' ары дъанында болуп дъат, тюндюк таладагы Тошту соок тен'ис оны дүнүп дъат, онон' улам климады соок болуп дъат.

СССР-дын' көп дъаны ёйинде поиста дъадып дъат. СССР-дын' дьери күнтюндюк талазынан' тюштүк талазы дъаар көп дьеңгэ дайыла барганинап' улам, онын' природазынын' кебері башқа-башқа болуп дъат.

Соок поистын' ачу-корон соогы, күнгүштүк тала дъаар дъууктаган сайни там дымжап дылып дъат. Айдарда, ачу-корон соок климат эмештен' ёйинде боло берер, онын' кийинде ёйинде -соок болор, сран'ай тюштүк талазында ёйинде-дышлу болуп дъат.

СССР-дын' климады, тюндюк талазынан' тюштүк талазы дъаар баргана, онойдо кубулып дъат. Климат кубулган аайынча, неле ёзюм-агаш база ан'куштар ончозы база кубулып дъат.

СССР-дын' природазынын' башка дьюзюн ан'ылзуы бир кинча бёлүкке, эмезе зонага бёлүп дъат.

Тюндюк Тошту тен'исте.

1. ПОЛЯРНЫЙ ЗОНА.

Дъарым шарлардын' картгазынан' ла глобустан' көрүгер: Европанын', Азиянын', Американын' кюнгүндөк талазын дъакалай, тюндюк полюсты айландыра канча-канча мун', километрге. Тюндюк талазынын' сюrekей дъаан Тошту тен'изи дъайыла берген.

Кюнгүндөк таладагы Европа ла Азиянын' талай дъакаларындағы ортолыктары, ончозына дүүк, Советский Союздын' болуп дъат.

Ол Советский Союздын' эн' ле тюндюк талазындағы бёлюги. СССР-дын' полярий зоназы болуп дъат.

Полярный зонанын' природазы сюrekей кату. Ол дъерлерде кышкыда канча тоолу айларга кюн сран'ай тийбес, полярий тюн болуп дъат. Кольский дъарым ортолыктын' тюндюк дъаказында тюн — 2-ай болуп дъат. Новая Земляда 4 ай, тюндюк полюста — дъарым дыл.

Дъайыда канча тоолу айларга кюн ашпас — полярий тюн болуп дъат.

Дье тал-тюште ол бийик кёдюрилбей дъат, онын' учун дылдузы киреп-лю болуп дъат.

Тюндюк таладагы Тошту тен'ис.

Кышкыда. Тошту ээн дъер учи куюзы дъок түш башка чейилип барған дъадын дъат.

Сюреен дъаан тош дъалан'дар тен'исти бюркен салган. Олор дылызыц, юсти — юстине кызыжын турат. Тоштор дъаан табыштанып, оодылып «торос» деп юсти юстине каталыжын калган — кечкө болуп калар.

Ачу корон сооктор болуп, шуурған, коркушту дъоткон турат.

Полярный тюпниң' каран'уын ончо немени бёктөп салганынан' бери айдан' ажа берди. Дыюром ёлгөндій болды. Ончо тындулар дъажынган. Дъан'ысла ак аю тош дъалан'ла каа-дъаа ёдуп дъат.

Ёй-ёйинде тен'ери аязала, килен' тошту ээн дъалан'га дылдыстар суркурап, айдын' дъаркыны дъедип турар. Кажы бирде полярный дъаркыны дъаркышдалын чыгат.

Дъайыда. Канча тоолу айларга кюн сран'ай ашпай дъат.

Тен'истин' юстинде тоужы эмештеп, кайылып турат. Тошту дъалан' оодылып, дъай түркүньяна тен'истин' юстиле кайкалап дьюрет.

Тюленьдер тоштын' юстине дылынып дъадат. Баренцево талайда сюrekей көп, кызык, треска оон' до ёсқе балыктар дыюзион дьюрет.

Новая Землянын' кая ташту дъараттарынын' дъанында моржтор кёрунет, Азиянын' дъаказында дезе, кер-балыктар.

Тюндюк талайдагы Тошту тен'истин' СССР-га кирип турган бёлюгин дъарым шарлардын' картгазынан' таап алыгар.

Мындык талайларды таап алыгар: Баренцево, Карское, Ак талайды,

Полярный ортолыктар.

Тюндюк Тошту тен'истин' тошло дъабылган юстинде дъаан ла кичю көп ортолыктар кёдюрилип калган турулар.

Дылдын' тал ортозынан' көп кюндерде полярный ортолыктарда кыш болуп дъат, ортолыктар тен'исле кожо тошло, карла дъабылып калган туруп дъат.

Природа 2 — 3 айдын' ла туркунына тынданып дыят. Тош ло кар кайылып дыят. Кая таш ачылып, көрүнүп келер. Кезик дье́рлерде коомой ёзюмдеръ чоокыр лишийниктер, дыен естий' дажыл дыастыктары, дыаан чечектү дыбыс ёкён ёлёндөр — полярный мактар, незабудкалар, колокольчиктер көрүнет.

Дыаратка дуук ортолыктың дыказыпдагы кая таштарга тоозы дыок көп күштар учуп келет. Бого уя тартарга гага, гагара, чайка, деген күштар келет. Олордын' ол уялары кажы бирде канча-канча километрге улай тудун барыш дыят. Күштар кара булуттый кая таштын' юстиле кыймыражып турат. Күштардың' табыш кейге толуп турат. Онын' учун, алдый дье́рлерди күштын' базары деп адатаны тетин эмес.

Дые полярный ортолыктарда дыай кыска. Кар ла тош кайыларга дыет келекте сооск база катап дье́дин келет. Күштар тюштюк тала дыаар уча берет, ударай кыш база катап тюжюп келет.

Полярный ортолыктардын' природазы кату.

Олордо бу ла дуукта улус дыуртаар болуп барды.

Новая Земляда.

СССР-дын' картазынан' Новая Землянын' ортолыктарын таап алыгар,

Баштапкы ла дыуртагандары. Мынан' алтан дыыл кайра, Фома Вылка деп ишпец укту айчы кижи билезиле база нәкёрлөриле Новая Земляга дьюзюп келген.

Олор дыаратка чыгала, кая таштарга чыктылар.

Вылка эбиреде адыхтап көрди. Курутыш, иоокылаш калган кара таш кырлар, база дырыктарында дыен ес... Бир де тынду неме дыок... Бир де табыш дыок. Коркушту болды.

Айылы дыаар ойто дыана дьюзерге санангандар, дые суунын' дыака-зында дайрадылып калтап турачак табала, алда артып калдylар. Дье́р айдаарага элтио болгон: тюленьдердин' дыаан ююрлери бери дьюзюп келип тургандар, тууларында дезе ак-кийиктер ле пессецтер көп болгон.

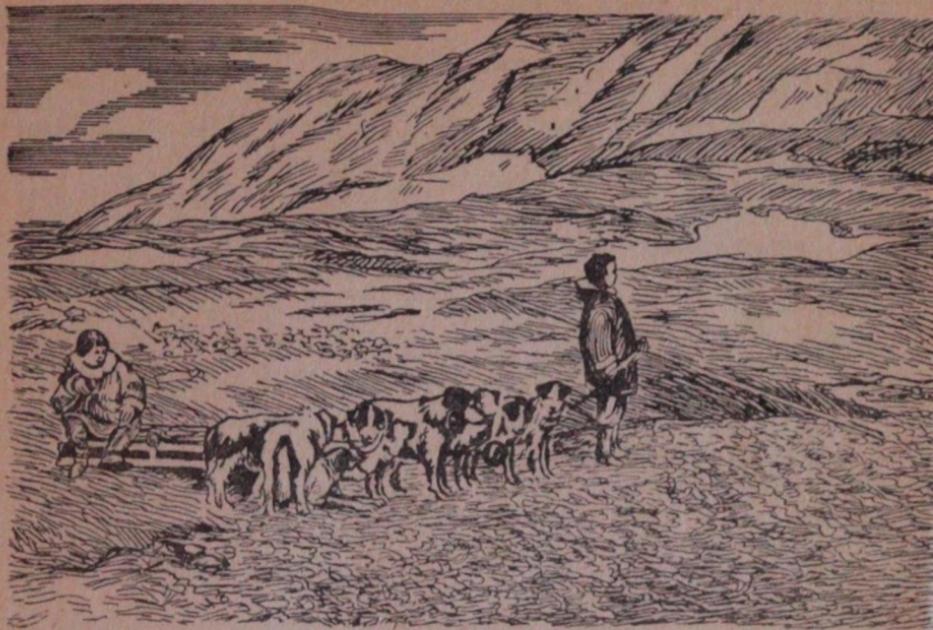
Айчылар көп алдын айчылар, айылы дыуртына дыанарага тергенин алдылар.

Вылка айылы дыуртын дыаар дыанарага кюони дыок болуп, эмегениле бала барказыла, нәкёрлие ортолыкка артып калды. Дыан' турачак туткылаш алдылар. Азык-тюлюк ле ок-таары дыеткил болгон.

Күш дье́дин келди. Талай тошло дыбылып калды. Кюн дылыйды, салкын шуулай берди. Карлу шуургандар сыгырыжа берди. Ончо дье́рди кар базын салды. Кыпкыда слореен кюч болды. Турачак кардын' алдына көмюлдин калган, тыштына тюнюткен' чыгарга келижип турды. Кандай

Күштардын' базары.

Новая Земляда.

бир дьем табылар болор деп, аюлар кашча-канча катап дьюүктан келин турдылар. Дье ончозынан ла кючи каран'уй ла соок болды. Вылканың нәкәри дъаскы күнді сакып болбой, ёлюп калды.

Дье кюи көрүонди. Дъас келди. Талайдагы тоң кыймыктады. Тоштың юстине тюлендер чыгып турды. Күштар учун келди. Кырлардан суулар табыштаның тюшти. Вылка талай ан'дарын ла күштарын көп ёлтюрип алды.

Дье улус сагыжына кирип, эрите берди. Олорды бедиреп, дъаратты дъакалай дьюзүп иди. Андыйда болзо, кайдан да кижи таппады.

Кыш дьедиц, база катап ёдё берди. Эзендеғи дъаста Вылка тундрадан келген ан'чыларга учурашкан. Ол ан'дан талканын олорго садала ордына олордон тары, мылтық, азық-тиюлюк алган. Ан'чылар тундрага келеле, Новая Земляда ан'дан табарга сюреен дъашкы, алда Вылка деп кижи дъадын ан'дан дъат деп, куучынадылар.

Ол тушта тундрадан дьюокту именецтер көчюп тура берди. Новая Земляда онойын башталкы дъурт бүткени ол.

Дылан'ы көчкіндер ёмёликке биригип алала, Вылканы староста зиди тудуп алғандар.

Дылан'ы дьердеги көчкін улустардын дьюрюми кюч болгон.

Олордың көп сабазы ёлгён; каякызы торолон ло цынга деп оорудан ёлгён, каякылары суга тюшкен, кезиги тоштордын ортозына учурагани эмезе тошто ачык талай дъаар апарған.

Новая Земляда дьюрюм канайда кубулган. Октябрьский социалистический революциянын кийинде, Новая Земляда дьюрюм сюрекей кубулды. Эмди анда школду база больнициалу бир канча дъурттар бар. Ортолыкта дъаткандары ёмёликке бириктилер. Талайдың

ан'ын ан'даарга моторный кемеле (богала) дьюрюп дъадылар. Балыктар ла күштар тудат. Күштардын дымыртказын дууйт. Көп аалу таап дъадылар.

Бери керентер келип Новая Земляда дьуртагандарга пеле керектүү азык-тиюлукти, ок-тарыны, мылтыктарды экелип, олордын ан'дан таап алган алуун балыкты, дууны ойто апарып дъадылар.

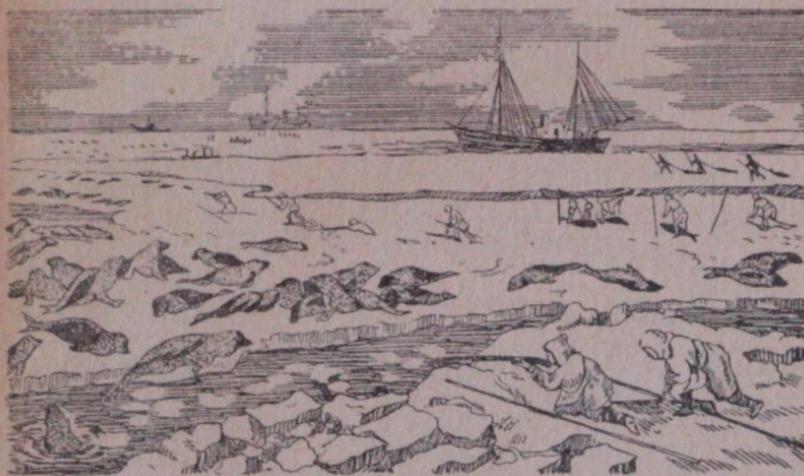
Бир канча радиостанциялар биотти. Эмди Новая Землянын дьурт-улусы бастыра Союзла тил алышар аргалу болды. Неме шин'жилеп кёрөттөн исследовательский станциялар биоткен. Ол станцияларда Новая Землянын природазын шин'жилеп кёрюп дъат.

Новая Земляда дыңы кёчкин улустын дьюрюп дъадынын дъараандырып турган совет бар. Онын председатели Вылканын угынан чыккан кижи болуп дъат.

Полярный ан'-кушты ан'дап иштенер хозяйствозы.

СССР-дин юлярный зоназында талайдын ан'ы, балыктары ла күштары көл.

Ол байлык дьёжёни тузаланаар керегинде, совет башкару мында **полярный ан'дап иштенер хозяйство** бюджетин дъараандырып дъат. Ан' ан'даар ла балык тудар колхозтор бюджетин дъат. Балык тудар базалар эдин дъат. Кажыла базада оннон тоолу балыктайтан керентер бар. Аанда ан'даарына болуш дьетирерге тооодочы керентер, аэропландар, радио тузаланыш дъат.

Тюленьдерди ан'даганы.

Тош оодор керепле тюленьдерге ан'даганы.

Чан-кыр ён'ду дырык тоштордын юстинде дыаскы кюннин изюзине тюленьдер дылынгылап дъат. Олор мун тоолу. Кюнге дылынган бойлоры, олор кезикте ары-бери ан'данып алыш, тоолу частарга юргюлеп дъадат.

Дын'ысла, тақсал калган, карган — каруулчык тюлень уюктабай дыат.

Ерө тен'ериде бийик самолет учун ётти. Ол ан' ан'дайтан тошоодочынын кейдеги каючызы (разведчики) болор. Тюленьдердин' дыадынын летчик көрүп алала, олордын' дыаткан дьериң радиоло тошоодочыга тил дье-тирип дыат.

Узак дьюктон' ыраагында тош оодочы кереп көрүнин келет. Тюленьдерди юркюттеске, олордын' дыаткан дьериңен' ол узак токтоп дыат. Ап'чылар ак кийимнен' кийеле, тошко тюжюп дыат. Олор колдорында мылтыкту, тюленьдерге араай ён'ёлөн дыат. Дыакшы деген адучы алдынан' чечен адыхыла баш орто адыш, каруулчыкты ол ёлтюрип дыат.

Тюрген-тюрген адыш башталып дыат, удаған дьюк дьюстен' көп тюленьдер ёлюп калган дыаткылап дыат. Адучылар онон' ары барып дыат.

Адучыларды ээчий дьюйттан сойочылар барып дыат. Олордын' колында дыаан курч бычактар. Олор аткан тюленьдердин' терезин сойын, дүзын айрып дыат.

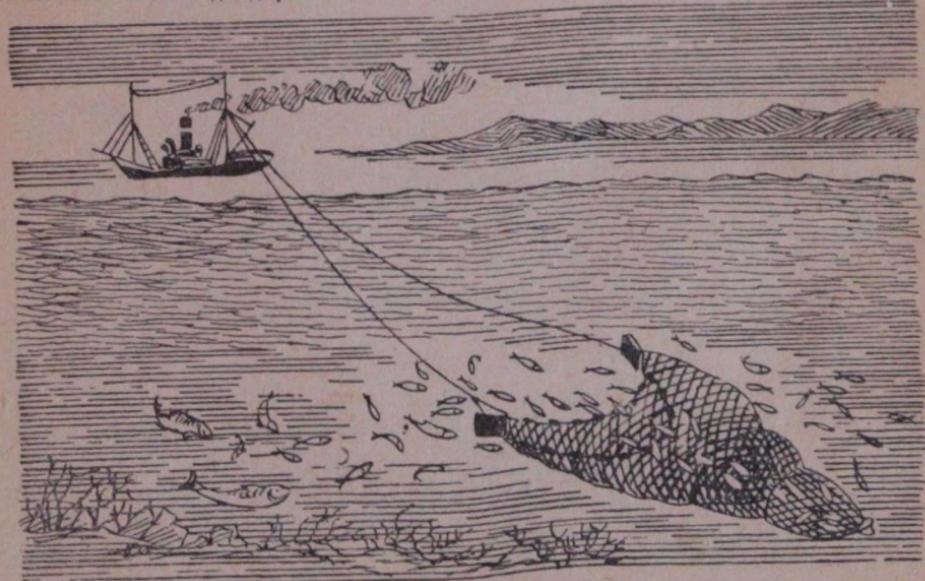
Тошоодочы келеле, тапкан дүёжени дьюуп салып алала, онон' ары тюленьдердин' экинчи дыадынына барып дыат. Ол дыадынды летчик ажындыра радио ажыра тил дье-тирип берген.

Балык ан'дайтан промыслалар.

Кольский дыарым ортолыктын' тюндюк дыказында, дыюзюн-дыююр дьеерлерде, балыкчылардын' одулары, балыктын' базалары чачылып калган дыадат.

СССР дын' картазынан' Кольский дыарым ортолыкты таап алыгар.

Ого тудушла байканду керентер, моторный кемелер келип, талайдын' булун'ына токтон дыат. Олордын' каяжалары туткан балыкты экелип сала, каяжалары азык-тиюлөк, кандыла балыктайтан дыенсел апарып, балыктап чыгып дыадар.

Траулерле балык тутканы.

Баштап балыктаган кийнинде, балыкты юзюк дъюк тажын турат. Пристаньга тюжюрип, бочколорго салыш, тузап, складтарга табыштырып дыят.

Треска деп балык, бир канча километр узадазы ла тууразы, сюrekэй кою болуп, дъолду баар. Онойни ок кызык балык (селедка) барыш дыят. Ол талайлын дъаказына дъуук дыорер, тымык булундарга кирер. Айдарда оны дъаан шуюндерле туюктап бёктёйлө, сускушла, таарла, кёнеклө сузуп алып дыят.

Балыкты тузап, кургадып, ыштып дыят.

Анчадала кён балыкты траулер деп керентерле тудуп дыят. Дъаны советский траулер—ол сууга дыорер дъекткил завод ошкош болуп дыят.

Ол треска деп балыкты тудардан болгой, оны иштейле, белен дыирип эдип, дъазап дыят.

Траулер талайга дъайымдал чыкса ла, онын радиостанциялары иштей берет. Радист талайда канча барган траулерле тил алышын дыят, онын тил дъетиргениле, балыктын кайда барыш дыаткан дъолын билип, ан дайтап дъерди капитан темдектеп дыят.

Траулер темдектеген дъерге барат. Талайга трал (дъазалду шююн) божодын дыят. Кереп токтобой барыш, балыкты шююп баштап дыят.

Бир частын кийнинде тралды ёрё палубага кёдюрин алыш чыгар, балык дезе онон тудуш ла тёгюлиц турар. Час сайнан тралды налуба дъаар кёдюрген тоозына мун килограммнан балык алар.

Онон балыкты дъазаары башталып дыят. Иш улай-делей ле барыш дыят.

Матростын бирюзи тресканы дъаан вилкала саяла, юстин талала кадап салган, ару стол дъаар таштап дыят. База бирюзи курч малтала балыктын бажын кезе чаап дыят, бажы дъюк балык столдын юстиле дылбырап барыш дыят. Мында оны эптио колдор тозып тудала, курч бычакла ичин дъара кезин, ичи кардын арулан дыят.

Балык колдон колго барат. Балыктын терезин сойоло, сынтай дъара кезин, арка сёёгин алыш таштап дыят. Балыктын дымжак эдин тузайла, трюм дъаар тажып дыят.

База ол ло траулерде балыктын сёёгинен сёёктин кулурун эдер, треска балыктын буурынан балыктын юзин кайылтып дыят, ол эмге де курсакка да дъараар.

Тюндюк талазынын талай дъолы.

Бистин Союзыбыстын ыраак тюндюк талазында природный дъёёжёзи көп.

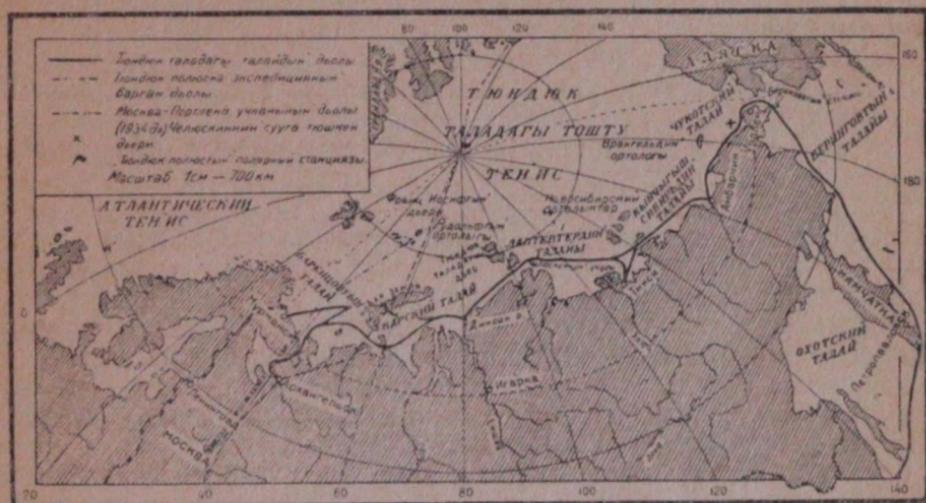
Дъалбак дъолло канча мун километрге дъебрендеги дыши агаш чейи-лип барган, ол агашта баалу алу андар көп. Дьюзюн-дьююр дъерлерде таш кёмюр, нефть, графит, онон до ёскё казып алар тузалу немелер табылган.

Дье бу дъёёжёни тундраннын ла тайганын ёдёри кюч элбек дъериле канайда тартып чыгарар?

Советский Союзтын картазын кёрюгер. Союзтын тюндюк таладагы бастыра келтегейин кён суулу дъаан суулар көп дъерлерде агып ёткөн, олор бойынын суузын тюндюк таладагы полярный талайларга экелип дыят. Дъайдын ёиинде бу талайларды ёткюре Союзтын тюндюк таладагы дъаказынын кажыла ыраак дъерине, онон до ёскё ороондорго дъедөр.

Дың тиңдюк таладагы полярный талайларыла дьюзерге кюч те кортошторго қыштыңын, көп керептер дыланчылган.

Бу талайларды дъакшы шин жилеп, СССР-дын түндюк таладагы бастыра дъарадының сынынча дъалтапшы дъок дьюрер талай дъолын ачар дей, Советский башкарку задача тургускан.

Тюнлюк таладагы талай дъолло дьюреринин' картазы.

Бу амадуула дылдын сайын сөрекей күчтүү тоштоодочылардын, самолеттөрдөгөн экспедициялар ийиш дьат. Олор полярный талайларды шинжилеп көрюп, юрениш дъадылар.

Бистин, Советский Союзтын Түндүк талайларынын куюзыла дыаныс кереп ёткөн эмес — бир дайга көп керептер ёткөн.

Ортолыктарда бир каша полярный станциялар эдип салған. Олор тудушла, күнөн сайын да полярный тоштордың ағып барып дыяткан айын шин жилем дәдайлар. Олор бойынын шин жилегенин радиоло полярный талайларла дюрген бастыра керептерге тил дьетирип дыят.

Калғанчы дылдарда, Сибирьдин дъаан сууларының оосторына каша он садуның керегитери келер болды.

1935 дылдан ала Мурманстан Владивостокко ло ойто кайра көп тоолу товарно-пассажирский керептер ёткюлөп турар болды. Тюндюк таладагы талай дьольында, көп дьерде, дъаан кючтө тошоодочылар тургузылып дьат. Олор полярный талайдагы тоштордын дьуулган дьерлеринеи керептерге ёдёргө болужып дьат.

Дып полярный талайларды текши билип юренип албаган, айдарда көп дъерлеринде дьюзюн дьюрерге сюреен коркушту. Онын учун тюндюк таладагы полярный талайларды шин жилеме де дъетире ёткенчө. Дъяньы экспедициялар аткарылып дъат. Дьюзюн-дьююр дьеерлерде дъяньы полярный станциялар тудулып дъат.

Полярный станциялардагы дыюром дъадыш сюrekей кату. Полярный

талаидын' тошторынын' ортозынаң ёдюп дьюрери сюрекей кюч. Полярный талаидын' кату природазыла тартыкып, дыңип, тюндюк талаидын' улу дъолын табарга, бистин' полярный зонаны билерге кюрежин, албаданып туружын дъаткан советский талаичылары, шин' жилемчилиери, ёскё дъорыкчылары сюрекей кату санаалу, дъалтанбас, кайкамчык чыдамал улус болуп дъат.

В неурочный ёй индеги иш. Бу дылгы дылда полярный экспедициялар канайда ёткөн, оны газеттерден көрүп адыйктагар. Олордын' ёткөн дъолын кичинек флагтарла картада темдектеп салыгар.

„Челюскиннин“ походы.

Статьяны кычырып турага тушта, тудуш ла картадан кёрюгер.

1933 дыла, август айда Мурманстан' «Челюскин» деп дъаан полярный керен атасын чыккан. Ол Тюндюк таладагы талаидын дъолын юренеге барып дъаткан экспедицияны апарып турган.

Ол экспедициянын' башчызы ату-чуулу дъаан юредюлю, полярный дъерди шин' жилемчи О. Ю. Шмидт деп кижи болгон. Берепти баштап апарып дъаткан — полярный дъерге дьюроп таскаган полярный капитан Воронин болгон.

Баштапкы тоштор. Баштапкы эки кюндерде «Челюскин» Баренцово талаила барып дъат. Тымык. Дылу. Ёйи-ёйинде балыктайтап дъаан керептер учуражын турат. Кезикте, сууны дъая согуи, талаидын' юстинде кер-балыктын' сырты көрүнет.

Ючичи кюнинде кереп дъаны дъердин' карла бюркелип калган кая ташту дъаараттарында дъедин барды.. Ёткюш ле ортолыктардын' ортозынча Карский талаига чыгып келди.

Керепти Карский талаидын тошторло уткуп дъат. «Челюскин» удавайла тудуш тоштордын' ортозына кирди.

Тоштор сюреен дъаан кючиле керептин' кырына (борттына) табарып согуи дъатты. Тоштордын' табарып согуи турганын кирелендрийин деп, капитан Воронин, барып дъаткан дъолынын' аайын уламла ёскеленидирип турды. Дье онон' көп тө тута болбой турды. Дъаан тошторло баштапкы ла катап табарышкан тушта «Челюскин» ойо соктырып ийген. Ремонт эдерге келиши.

Учында тоштор ёдюп болбос болуп барды, «Челюскин» эрик дъокто токтоң турды. Радиоло тил берип, алдырып алган тошоодочы — «Красин» оны уур тоштордын' ортозынаң чыгарып салды.

Кереп дъол алып, онон' ары барып дъат. Анда, накту иштеп турган иш, бир де минутка юзюлбей дъат. Капитан бойынын' капитанский кюринен' талаиды шин' жилем көрүп турат. Штурманнын' берип турган дъакарузы тюн-тиштүрүп турат. Керептин' (казандарына) машинага буу берип турган котелдорынын' дъанында, тюн-тиш машинисттер туруп дъат. Каждыла төрт частын' бажында матростордын' вахтазы селижип турат. Юредюлю-ишчилер тудуш ла шин' жилем көрүп дъат.

Кереп Карский талаила арайынаң ёдюп барып дъат. Тоштордон' ёдюп чыгала, ол кою туманнын' ортозына учурал диста туманинын' ода зынан' дъок ле арайдан чыгыш алганда, база ла ёдюп болбос турат.

Учы-учында, он дистинци кюнинде кереп. Челюскиннин' учутына

Дъедиң келди. Сююнгендери кандай! Мында ол Советский Союзтың беш полярный, эң артық керептериле түштажып дыат.

«Челюскин» Чукотский талайдын тошту олдьозында. Челюскинин учугының ары дъанында кереп Беринговый ёткюни дъаар 10 конок будак дъокко барып дыат.

Врангельдин ортолығы ырак дъок, онон ары калганчы Чукотский талай. Дье ол барып дъаткан дъолдын ончозынан ла кюч бёлюги «Челюскин» база катап уур тоштордын ортозында болды.

Кыш дъууктаң келип турды. Тоштор тудужа тоң'уу баштап дыат. Кереп там ла арайынан дъюзүп барып дыат. Керепти тоштор сюреен кызып турган учун, од олордын кызузыла кожо барып дыат. Дье, учында Беринговтың ёткюжи...

Бенетийин тоштор керепти ойто кайра кызып, оны база катап ойто Чукотский талай дъаар аппарып дыат...

Кыш дъедиң келди, тошторды сранай тудуштыра тоң'ырып салды. Тош дъалан'ын ортозында кереп бурулта дъок тоң'уу дыат. Тоштордын ортозында кыштаарга келишти. Одынга кысканып, пекчелерди ёчюрип дыат.

Дье челюскинцтер кышты кунугып уткуп турган эмес. Юредюлю ишчилер бар кючиле шинжю иштерин ёткюрип дыат. Ончозы ла ижин кичееп ёткюргилеп дыат.

«Челюскинин» суугатюшкени. Чукотский талайдын тошторында «Челюскин» 2 айдан артык кыштан дыат. Дъаан дъалан тошло кожо ол талайла дыюрет.

Талайды дъаап салган тоштор бойы-бойын кызыжып дыат. Табыш дызыртла сынып, оодылып, бойы-бойыны юстине чогулыжып кырланадар болуп дыадат.

Декабрь, январь ётти. Февраль айдын 13-чи күнин болды. «Челюскиннеги» дыюром-дъадын эски ле аайынча, андый да болзо, алдындагы-

„Челюскинин“ сууга тюшкени.

зындый эмес, оодылын турған тоштордын табыжы, дызыртты көптөдө угулып турат. Дье бу табыштарга ончозы юренип қалған. Дъаньысла керентин командини составы Шмидт ле Воронин баштагандар тоштын айын шин жилен көрүп дъадылар. Дье темей эмес.

Кенетийин тюш ёйинин 2 части кулак тунгадый табыш болды. Чогулып қалған, сюrekей дъаан тош «Челюскин» дъаар дыюткюlet. Керентин барттында дъаан дъарык болды.

Азық-тюлюктин эн керектюзин тошко чыгарзын дең приказ берилди. Тоолу секунданып бажында ончолоры бойы-бойлорынып дъерлеринде, тошко неме чыгарары түргендей берди. Тюймеең де дъок, табыш та дъок..

Кереп дъаар тоштордын дъаны табарузы болды. Керентин тыш дъанын дъаар салған тал-темирлери бирюзин ээчий бирюзи дъарылып турды. Керентин сол дъаны (бортты) юзүлген. Ичине суу кирери башталды.

«Челюскин» чёнюп дъат. Оны ончолоры дъарт көрүп дъат. Кыйыгы да кунугары да дъок. Иш эски ле аайынча ёдюп дъат. Удаган дъок, азық-тюлюктин керектюзи, научный дъепсөлдерле материалдар ончозы тошто. Керентин тумчугы суу тәмән дъабызаары башталды. Полубаны суу алып иди, — «Ончогор, керентен чагыгар»-дең, команда угулды.

Керентин тумчуты суу тәмән тюрген чёнюп дъат. Кормазы суудан ёрө бийик көдюрилип дъат.

Керентен қалғанчызында тюжюп турғандары — экспедициянып пачалкыни Шмидт ле капитан Воронин. Базала тоолу секундаларда «Челюскин» тоштын алды тәмән чёнюп көрүнбей қалды.

Тоштогы лагерь. Кереп суу тәмән чёнё берген, тошту ээн дъердин ортозында улус кирер дъери дъок дъада қалдылар.

Карған ўй. Шуурган. Коронду соок.

Мен деген радиомачта тургустылар, майкандар тарттылар. Иштеергө сюреен кюч болды: дъепсөлдер (инструменттер) дъок, сооктон кол буюлбей турды, салкын бут бажынан дыяга согуп, шуурган көсти туй бёткөн турды. Учында арыш-чыгалан, сууга ёдюп тонгон болойры, майканнын алдына қалып уйкула уюктай бердилер.

Тан эртөн аргаданар арга барын дъетирип дъат. Уеллендеги радиостанция (Чукотский дъарым ортолыкта) чөлөннөн көрүп дъат. Керентин сууга тюшкенин Шмидт радиоло Москвага Челюскин чёнгөн көрегинде тил дъеттирип дъат.

«Аргалап алар... Сагышты бек тудунып сакырып» дең кажыла кижи сананып дъат.

Дьюрюм-дъадын бир эмештеп дъаранып дъат. Одуннып юстинде советский кызыл флаг дъалбыран дъат.

Болуш эдип самолеттор, дирижабльдар ла доноодочы «Красин» ийиллип дъат дең, Москвадан радиоло тил дъетти. Ончозынып сагыжы онон до омок болды. Самолет келип тюжетен дъер бедиреп, оны арлаары башталды.

Дье лагерьдин турған тош дъаланы тудушла дыллып дъат. Анда-мында дъаан дъарыктар көрүнпүп, дъаан тоштор юсти-юстинеп ажып, бойы-бойына сугулжып дъат. Аэроромдор бирюзин ээчий бирюзи оодулып турат. Тоштын толкузы курсак азатан дъерди (кухняны) бузуп дъат, экинчи катап баракты бузуп, дъок эдип дъат. Бир катап радио-мачта арайла

тоштын' алды төмөн барбады. Минут сайын лагерь дьеткерде болды. Болуш дезе келбей дьат. Шуургандар ла тумандар чалтык эдин турат. Бир айга дьук тоштын' юстине лагерь талай сүуда кайкалап ағып дьюрет Айдый да болзо челюскинцер санарабай дьат. Олор тошторло дъаан чирешле дьен'ижип, Чукотский талайды шин'жилеерин большевистский эпле ёткюриш дьат. Коммунисттер ле комсомолдор, кайда да болзо, уур каруупада турар, иште де озочыл болуп иштегилен дьат.

Омок сагыштарын дьемеп кёдюрерине, ойын ойноң, бичик кычырын, кожон' кожон' доп, «Бакпазыбыс» деп газет чыгарып дьат.

Учында, бир катап туманды ла шуурганды ёдюп чыккан самолет одунын' юстинде көрүнип келген. Челюскинцердин' баштанкы партиязы аргаланды.

Дье туман ла шуурган там ла тын'ып дьат. База ла бир кезекке сақырга керек болуп дьат.

Кайкалап, дьюзюп дьюрген одуда, тошторло база бир айга тартыжып дъадылар.

Браак тюндюкке дьууь кюнчыгыш талада не болуп туралын, бастыра Советский Союз газеттерден' көриш адыхтаап дьат. Чукотский талайды аяс тымык кюндер болорыш эңчю дьюк ончолоры сакыш дьат.

Учында, андый кюндер апрель айдын' учында дьедип келди. Самолеттор ээчий-теечий тошто тюжюп, челюскинцерди оноң' алып чыгарып дьат. Апрель айдын' 13-чи кюнинде калганчы ла алты кижи учуп чыгып дьат. Ончолорын корулап алдылар.

Челюскинцерди ле олорды ёломинен' коруп алган герой-летчиктердин бастыра орооп дьуртыбыс союзюнчилю уткуп дьат.

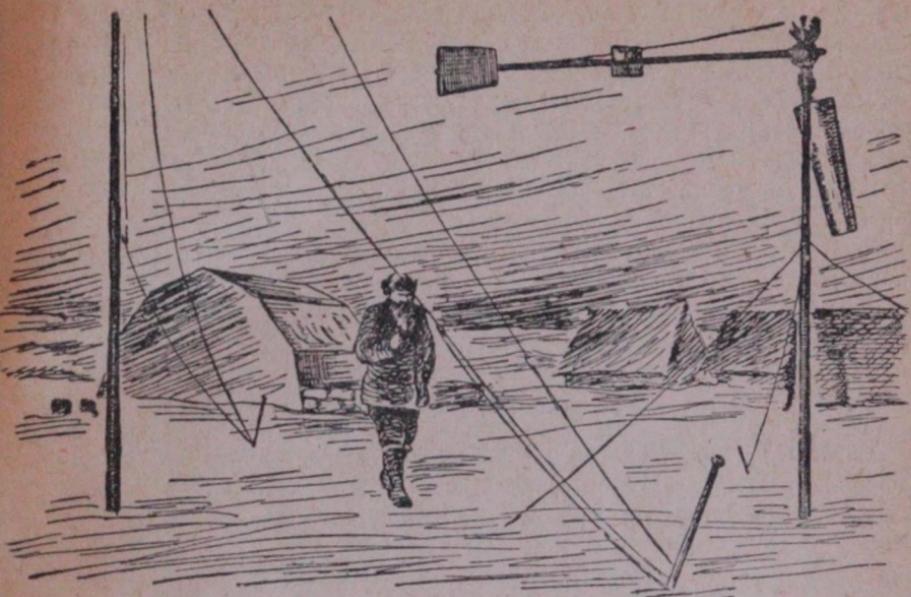
„Тюндюк полюс“ деп полярный станция.

Бу ёйгө дьетире Тюндюк полюста кижи дьуртабагаи. 1937 дыылда дьайгыда Советский Союзтын' Герои Шмидтин' баштула кейге дьюрер юч керептер Тюндюк полюска дьеделе, тоштын' юстине отурдылар. Экспедиция 45 кижиден' турган болгон. Ол экспедиция дьер шарынын' срап-айла тюндюк точказына көп груз (кош) дьетирип салган. Ол—гага күштын' дьун'ынан' капитан дьулуган палатка-тура, белетеген азык-тюлюк ле одуру, научный приборлор, радиостанция, электричество бюдюрер салкынга айланар двигатель болгон. Тоозыла 56-чы советский полярный станцияны дьенсегениле, экспедиция партия ла башкарунын' заданиеизин буюрип салган.

Удабайла самолеттор учуп барды. Тоштын' юстине төрт дъалтанбас полярный шин'жилечилер: Пашанин, Кренжель, Ширшов ле Федоров кынтаарга артып калдылар. Олорды эбиреде дьюстер ле мун'дар километрге кату соок ээн тош дьайылып барган.

Кыштачылардын' иш дьюрюми кайнай берди. Кажыла 6 частын' бажында олор кюнин' аайын шин'жилеп онын' керегинде дьерге радиоло-тил дьетирип тургандар. Кыштачылардын' дьуртаган токы, талайдын ағыныла база салкыныла ийттирип, Гренландиянын' дъакаларына кюн-тюштюк дьяар дылып турган. Кыштачылар бойынын' токынын' дылып турганын шин'жилеп тургандар.

Тен'еринин' дьарыткыштарынын' аайынан' олор станцияны Тюндюк полюстан' киңириши ыраак ағын апарганнын шин'жилеп тургандар.

Полярный станция.

Тоштын' ойыгынан' ёткюре кыштачылар бүкіл километр трос (дьоон эмик) сугуп, тен'истин' терен'ин кемдигилең, суунын' дыозион кыштарында температураны кемдүйин, талайдын' тюбинен ченемел алғылаң турғандар. Талайдын' ёзүмдерин ле тыңдуларын юренип билүү турғандар.

Кыштачылар бойлорынын' шин'жю иштериле 1937 дыылда дайында Советский Союзынын' геройлорынын', Москва-Тюндюк полос — Америка маршрутла кайкамчылу учкана, дәаан болуш дьетирдилер.

Ноябрьда станицынын' юстинде полярный тион коюла берди. Дье аңдайда болзо, кыштачылардың ижи фонардын' дыарыгында онон' ары ёткөнчө болгон. Кыштачыларды корон сооктор, карлу дьоткондор, бойыбайынын' юстине кызыжып турған тоштордын' көчкөлөри коркуттай турған.

19 февральда 1938 дыылда кыштачыларды тоштон' тюжурген болгон. Дыапысلا бистин' орооннын' улустары коммунистический партиянын' ла оннын' улу башчызы ла юредиочизи иёкөр Сталинин' баштузыла аңча кирези дәаан' качапда телекейде болбогон керекти бюдюрип аларына аргалу.

Тюндюк полярный областынын' бистин' дъердин' кюн-аайына камаандалып турганы.

Юреди дынанын' шин'жилеерде, Тюндюк таланын' полярный областы тагы кюннин' айы бистин' дъерге сюрекей камаанду деп дъарталған. Тюндюк таланын' полярный облазы сюрекей соок холодильник болуп дыат, онон' бис дәаар сюрекей соок салкын келип дыат. Тошту тенисте киңеңе ла көп тош дүүулза, бистин' дъерде аңча ла соок там тын'ыш дыат.

Полярный областынын' климады ончо текши тюн'ей эмес. Гольфстрим-

нии' дылу суузына' улам, тошту талайда дылу дъерлер дъолдолып чыгатанын бис билерибис. Ол дылу суу дъок болзо, Евроцаны' тюндюк келтегейин тоштор туй тудуп койор эди, анда тынду неме артиас, ончозын тон'ыэр эди, дылу суу кажыла кубуларда, бистин' дъердин' кюни база тюн'ей кубулып дъат. Бистин' дъерде канадый кюндер болорын билерге, Тюндюк таладагы полярный зонанын' кюни канайып кубулып, Тюндюк таладагы Тошту тен'исте тоштор канайда көчүп, дылып турганын билер керек.

Таскадулар. Сомду картага СССР-дын' полярный зоназын айландыра чийимден алыгар. Ол картанын' дъарым-ортолыктардын' адын бичип салыгар.

Внеурочный ёйинdegи ши. Открыткалардын' дъуруктардын' газеттердин' ле журналдардын' дъуруктарынан' „СССР-дын" полярный зоназынын' альбомын бюдюрип алыгар.

2. ТУНДРАНЫН' ЗОНАЗЫ.

Тюндюк Тошту тен'истин' дъаказын дъакалада, Советский Союзтын' дъеринин' бастыра узада сынына—чёйбейё барган тундра дъайылган.

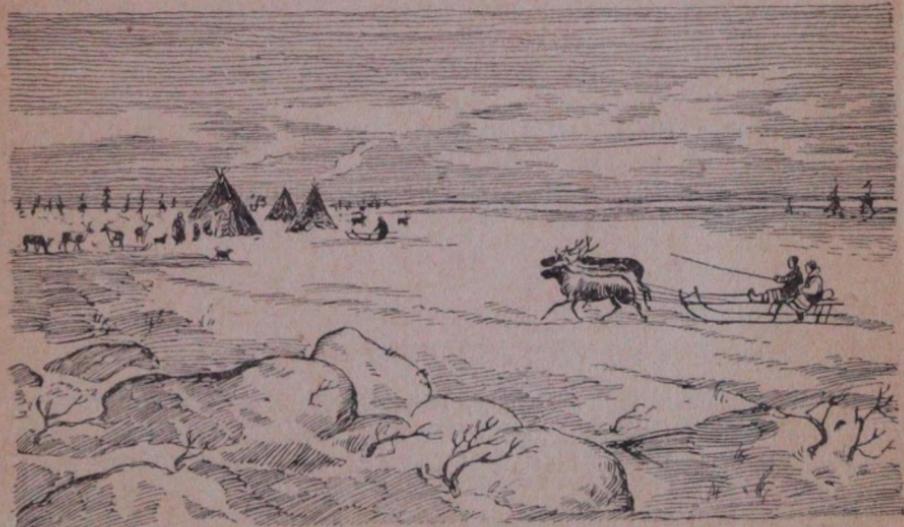
Природный зоналарынан' тундранын' зоназын таан алыгар.

Тундрала кышкыда.

Ак-кийиктер бисти тундrala тюрген апарып дъатты. Эбиреде учыкуюзы дъок карлу тюс дъалан' дъайылып калган дъадат. Ээп, бир тюн'ей ак дъалан' бистин' кийнибисте артып турды. Ончозы ла агарып калган. Эбиреде бир де темдек дъок.

Ёткюн соок салкын тынышты буун, кардын' тоозыныла бюркеп турды. Кыштын' кыска кюни, эмезе чынынча айтса, кышкы эн'ир капшагай ёдё берди. Тюн дъууктаан келди. Карап'уй койылып турды.

Салкын бир кезекке токтой берди, дье онын' кийнинде катап тын'ый берди.

Тундрала кышкыда.

Кенетийин элбек кар бистин' юстибиске дьемирилди. Бисти эбиреде тудуш ак дъолло шуурган айланыжа берди. Минутанын' түркүүнина кардын' дъаан кюрттери бюдюп калды. Бистин' чапагыбыс (партабыс) кар төстөктөр ёрё чыгып, эмезе учканый, кайдарда, сан' төмөн дылылы турды. Кардын' шуурганы киреленбей, бир кезек частарга токтобой шуургандап турды.

Ак-кийиктер тыштапын аларга канча-канча катап токтоп турдылар. Учында олор арыйла, барбай токтой бердилер.

Бис чанактан' (партадан') терслерди алала, дъапашка тюн'ей неме эдин алдыбыс. Бис иштенип турганча, кар бисти сран'ай ла дъаап салды.

Төргт час кирези бис кардын' алдында дъаттыбыс.

Качан бис кюрттен' чыккан сои ында, кайкал тура бердибис.

Карлу шуурган болбогон немедий болды. Полярный дъаркынынын дъарыгы эбиреде мызылдан дъайылып турды. Карлу тюс дъалан' мызылдан, солон'ынын' дьюзюн-дьююр ён'иле дъаркындалыш турды.

Бис ак-кийиктери бисти дьеғеле, оног'ары аттана бердибис. Тыштапын алган ак-кийиктер, база катап тюргендей, бир аай дыюргюлей бердилер.

Тан' адып келди. Удаган дъоң юч чум кёрюнді.

Тундрада дъайгыда.

Төргт айдын' бажында, бис ол дъолло ойтко бардыбыс. Дъай болун турган. Тундраны танып болбос болды. Ол бастьразы дъажыл ла кюрең-дъенес ле боро лишайник-ягелле дъабылып калган. Дъен'естин' ортозында торбостын' дыилектери кызарып турды, тийин' каттын' ла ногоон каттын' төстөри шыгалап кёрип турды. Көзик дъерлерде лютиктердии, незабуц-калардын' полярный мактардын' дъарык ёйду чечектери кёсеке кёрюнни турды. Кендье-кайын'дар ла талдар кая-дъаа кёрюнни турды.

Тундрада дъайгыда.

Кайдаар ла көрзөн', дьер ле сайын тоозы дьок көлдөр мызылдан турган. Бийик дьерден' олор чан'кыр ён'дю, дьаркындалыш турган кюскюдий көрюп турдылар. Кюн сран'ай ашпай турды. Тундрада судказына ла дьюрим кайнаш турар болды. Миллион тоолу каастар, суугуштар, куулар, онон до ёсқе күштар көлдөрди дъаап, кейде учкулаш дьюрдилер. Күштардын табыжы көлдөрдө тюн-тюш ле юзюлбей угулыш турды.

Бис көлдин' дъаказында тыштандыбыс. Мында дъаан төстөктө немец-тердин' чумдары (айылдары) турган. Немецтер тюжюне ле күштарга ап-дап, балык тудуп, олорды ыштап, кургадып, кышка азык-тюлюк белетеп турдылар.

Дьайгы кюн дьарыдыш, дылыдыш турган. Улуска ла ак-күйиктерге дьишир курсак көп болгон. Дье томонктор дьюрим-дьадынды корондо турар болды. Олор кейде кара булуттый, канды ла тюрю немен, туман дьапандый курчап турдылар. Олордын' сюреен кёбинен' тышарга да кюч болуп турган. Ак-күйиктердин' юрлери, томонкторды салкында ыраада согуп турган, томонктор ас ачык дьерлерге дьююлген чилеп, май тагылаш турды.

Тундранын' природазы.

СССР-дын' природазынын' зоналарынын' ла физический картазынан' тундранын' зоназын таап алыхар.

Тундранын' юсти. Тундранын' бастыра ла дыаткан дьери карта да дьажыл будукла будуган. Тундранын' юсти тюс дъалан' болор учун андай болды. Кезик дьерлерде тундра төстөк дьерлю болор. Карта сюрекей кичио масштабла чийимдеген учун, төстөк дьерлери көргөзилбegen. Тундра да кырлу участкалары учурал дъат.

Тундраны кандый дьерлерде туулар кечире барган, оны картадан' адьарып көрүгер.

Климат. Тундранын' зоназы бастыразыла дьуук полярный тегеликтий' ары дьанында дьадыш дъат, анда кышкыда тоолу кюндерге, кезикте айларга кюн сран'ай көрүнбей дъат. Тундранын' дъакалары соок талайларла курчалыш дъат, ол талайларла дьайдын'да ёйинде тоштор кайкалан дъат. Онын' учун тундранын' климады кату. Мында кыш 8—9 ай болуп дъат. Корон сооктор, карлу шуурғандар дъаантайын болуп дъат: соок, шуурған салкындар дъаантайын тюжюп дъат. Кар ас тюжюп дъат, дьер де зе сюрекей терен' тон'уш дъат.

Тундрала дьай кыска. Тоолу кюндерге, айларга кюн ашпай дъат. Тал тюштэ де ол тын' бийик көдүрилбей, дьерди коомой дылыдыш дъат. Онын' учун тундрадагы дьердин' кыртыжы 50—100 см төмөнгизи мён'кюн' болуп дъат.

Тундрада көлдөр лё ағын суулар. Дьердин' мён'кю тон' кады кар кайлылган сон'ында, сууны терен' ёткюрбей дъат. Онын' учун тундра көлдөргө лё саастарга бай.

Тундраны көп суулу дъаан суулар кечире ак'каны ас эмес. Олордын' көп сабазы ыраак тюштюк таладан' башталыш ағыш дъат. Тундрала олор кыска дьер ёдюп, онон' тюндюк талайга, киргилеп дъат.

СССР-дын' физический картазынан' Печоранын', Обьтын', Енисейдин' ле Ленанын' оозын таап алыхар.

Е з ю м д е р. Тундраның' ёзюмдери бай әмес. Мында дьер терең' кайылбас утун, агаштар дьок. Дьабыс деген дьерлерде дьеңес ёзюп дьат, бир әмеш бийигинде — лишайниктер. Лишайниктердин' дъантайши, ёскениниң' көбизи «ягель» учурап дьат. Каа-дьяа дьерлерге дъашыныш калган карлик агаштар бар: кендье кайындар, талдар. Дьеңестин' ортозында дъилектю агаштар көп: торбос, кара кат, ногоон кат, тийин' кат. Дъаныsla салкын кирбес, ыжык, дьерлерде дъаркынду чечектю ёлёндөр ёзюп дьат.

Тундра — ол дьеңесле лишайниктерле ёзюлиш калган, агаш дьок дъалан' дьер болор.

Тундрада дъаткан тындулардын' дъюзюни ас, дье тоозы көп.

Ичеендерде тоозы дьок көп — пеструшка — полярный чычкандар дъадыш дьат, олор лишайниктерле, онон' до ёскө тундраның' ёзюмдериле азыраныш дьат.

Тоозы дьок көп көлдөрдии' дъакалары дъайгыда кюскюде дъанар күштарла, суугуштарла, кастарла, кууларла толуп калган дъадар. Олор мында сюrekей дъедимдю курсак суу ёзюмдерин, оок балыктарын, онон' до ёскө суу тындуларын таап дъадылар. Ағын сууларында, көлдөринге балык сюrekей элбек болор.

Тундрада полярный ак тюлжөлер, пессетер ле полярий мечирткеle көп, олор пеструшкаларды ла күштарды андан түдүп, дъишип дьат. Бёрөлөр көп учуражып дьат. Дъайгыда тундраның' кейи то меноктордын' шуулт табыжыла толуш дьат. Олор неле тындуларды, булуттый кою учкулап, тиштегилеп турат.

Полярный мечиртке ле агуна.

Ак тюлжю ле пеструшка.

Тундраның' дъурт-албатызы.

Тундраның' турган дьеинин' бодолы Англияның', Францияның', Германияның' ючилизинин' дьерлерин катай бодозо, олордон' эки катап дъаан элбек болуп дьат. Ол дъаан дъалан'дарда дъурт албаты анда-мында сюrekей чачыныш дъуртап дьат. Городтор мында ас, олор до дъаан әмес.

Тундрада мындый албатылар дъуртап дьат: ненецтер, сасми, лошарьлар, лураветландар, чукчалар ла орустар.

131 страницада картадан' ол улус кайда дъадыш, дьат, оны таап алыгар.

Бу албатылар ак-кайиктер азырац, ан'дап балыктап, дъадар. Олор бастыраларына дъуук деревнелю городту дъатпай, бойының курсагын бедиреп, ак-кайиктерине одор бедиреп бир дъерден бир дъерге көчпөн дъат.

Тундраның көчкінін улусының дьюрюм-дъадыны озодо айланыра бүткен кату природаның аайынча, оноп камаанду болгон.

Ак-кайикке дъакшы одор болды ба, ан'дайтаны дъакшы ёдюп турган ба, тундрадагы дъаткандары кем дъок дъадатан. Дье тожон болуп — ак-кайик арыктап ёлюп туратан. Ан' ёсқе дъерге кеде беретен. Кемдъок дьюрюм божоп, ачана болуп, оору дъобол табылып турган.

Тундраның албатызында дъоктуларын кулданып турган бойының бай-кулактары база артып калғаны бар. Олор советский строительствого эмдиге дьетирие чаптыгын дьетириерине ченежет. Абыстары (камдары), да эмдиге дьетирие артканча, олор бойлорының дъеек дъандарын ла мекезин көткіндердин ортозына дайын, олорды мекелеп дъат.

Тундраның албатызының дьюрюм дъадының дъарапындарга Советский башкару тебюлю тартыжып тур.

Ненецтер.

Ненецтер ак-кайик азырачылар. Ак-кайик олорго сюрекей керектю маң. Ненецтер ак-кайиктин терезиле дъапкан айылдарда (чумда) дъадып дъат. Олор ак-кайиктин терезин тәженин уюктагылайт, ак-кайиктин эдин дыгилейт, кийимин база ак-кайиктин терезинен эдет.

Ак-кайиктин дыйитен тәс курсагы ягель, оныла тундраның учы қуюзы дъок дъалапы бектелип калған. Ягельди ак-кайиктер юзе дынип ийтгенде, ненецтер ёсқе дъерге одор бедиреп, көчө берер.

Ненецтердин база аңдың оқ сюрекей билдирилю ижи алу ан' ан'даары база талайдын ан'дарын ан'дап табары. Ак-толкю, бөрү, морж, тюленйдер, ёлториип дъадылар. Алу ан'дарды ан'даарын кыш башталарда баштап дъат.

Дайында талайдын ан'ын ан'даар, балык тудар, күштар тудар, дымыртка дуур.

Кышқыда ненецтер кюннин тюштюги дъаар агашу турғе дъууктаң көчөр, дайында полярный талайлардын дъаказына дуук көчөр.

Корон сооктордо, шуурганды, туманда полярный тюннин карануында, кышқыда ненецтер, учы — бажы билдирибес тундраның карлу дъалайына көчпөн дъюрер албаты болгон.

Дье ээрий берген киреде, полярный талайлардын дъаказы тындана берер. Дылдын сайын дайында ненецтер талайдын дъаказына көчпөн келер. Талайдын салкыны көгендөрди ле томонокторды ак-кайиктерден ыраадып дъат.

Дье кыска полярный дай удағайла ёдё берер. Талайдын дъаказына туман тамла калын'жый берер, салкын там тын'ыда кююлен, сығырып турар, кар дъаары көптөй берер. Күштар дъанып, ан'дар ыраап баар, улус агашу дье дъаар көчө берер.

Луораветландар (чукчалар).

Луораветландар Азияның эн ле тюндюкке дуук кюнчыгыш талазыннадагы Чукотский дъарым ортолыкта дұртап дъат.

Чукотский дъарым ортолыкты СССР-дын картазынан таап алыгар.

Кезик луораветландар — «талай дъаказынын» — талайды дъакалада дъуртагылац, талайдан аң'дап азыранэр улус. Экинчилери «ак-кийктер» азыраачы луораветландар — база непенцтер ошкош, тундрала ак-кийктериле ары-бери көчюп дьат.

Талай дъаказындагы луораветландардын эн'ле эркин аң'дайтан аң'ы — перпа (тиоленъдер). Нершанын терезинен луораветландар кийим эдин дьат, эди курсакка барат, дъузы одуру дъарыткыш эдерине барып дьат.

Талай дъаказындагы луораветландар дъурттары талайдын дъаказында чачылын калган. Олор 29—30 яранчалардан болор.

Яранча дегени ол дъаан чум, канча-канча бёлюктү. Ичиндеги бёлюгинге оду бар, ого юзери тюленнин юзин уруп койгон лампалар бар. Кышкыда төртөн беш градус соокто, яранчанын ичи дылу болор. Тюленнин юзи ле бар болзын.

Талай дъаказында дъаткан луораветландарга дъорыктаарга кыялта дьюк керектү тынду неме — ийт. Ол ак-кийкти согуп дьат.

Кышкыда талайга аң'дап чыгарда, эмезе товар аларга барза, эмезе аң'га чашкы саларга баарда, луораветлан чанакка (нартага) ийттерди улай-төлөй дъегип алар. Ийттер вожжо дьюк кыйыгыла баштадып, тюргеп дъелип дьюре берет.

Озогы тужунда талай дъаказындагы луораветландардын бастыра дьюрими талайда аң'даарынын дъакышы болорынан камаанду болгон. Качан талайда дъоткон кёдюрилгендө, аң'дайтаны узакка тоқтоп калатан. Луораветландар бойынын белендеги азык-тюлогин божодып салала, бойынын айылдарыша курсак ла одуру дъогынан отуратандар.

Тундрадагы албатынын дьюрюм-дъадынын Советский башкару канайда кубулта дъарандырып дьат.

Тундрадагы советтер.

Тундраннын улусы каан тужунда правозы дьюк болгон, Октябрьский революциянын кийинде Советский Союзтын бастыра граждандарына тион'ей праволу, дъан'ду болуп баргандар.

Советский закондор айынча, олор бойлорынын тундровый советтерлю болуп дьат. Тундраннын дъурт улусы кёчкөндө, олорло кою тундрадагы советтери кою кёчюп дьат: дъайгыда тюндюк тала дъаар, талайдын салкынына, кынтын соогында — тюштюк дъаар, агаштардын ыжыгына кёчюп турат.

Бир кезек промысловый турачактар турган, дъайгы дъаан эмес посөлокто тундраннын соведи турган.

Эн'ле учынdagы турачакта — кубакай кызыл ён'дю флаг дъалбыран турган. Эжиктин юстинде — «Совет» — деп бичиктю доско кадап салган турту.

Кичинек турачакта улус дык ла толо.

Советтин заседаниеи ачылды.

Аң' аң'даар суракты шююжюп дъадылар.

— Биске чашкылар керек, мылтык керек — деп, кем де айдып дьат.

— Турачактар дьюк. Кышкыда аң'чыларга дылынарга, конорго дьер дьюк. Карга ла уюктап дъадыбыс.

— Бис ак тюлкү ле талайдын' айын андац дъадыбыс. Бис озогы тұшта ак-күйикти байлардан' сурал бажыратаныбыс. Ол биске эт берип, өнін' ордына ак-тюлкүле тәләгәр деп иекейтен. Ак-тюлкүлерди бис ого көп беретенис. Эмди бис ак-тюлкүлерибисти Госторгқо садып, керектеген-чө ак-күйиктин' эдин садып алыш дъадыбыс.

Ан' андайтаның ончолоры шююжеле, мынайда дъёттедилер: тогус дъерлерде туралар тудар, чапкылар ла мылтыктар экелзин деп, госторгты сураар.

Ак-күйиктиң хозяйствозының сурагын шююшкилеп дъат. Ак-күйиктердин' оорузын ла қырганын канайда токтодорын, одорды чынынча юлен саларын куучындац дъадылар.

— Бисте дъоктуларда ак-күйиктер дъок деп, Никон деп ненец айдып дъат.

Дъанында дъаткан райондо ненецтердин' бир кезек колхозторы бириккен, анда дъакшы дъаткылац дъат, анда ненецтердин' ончозында ак-күйик бар деп, Лобазов деп, дъилт ненец куучындац дъат.

Ончолоры бир аай куучындагылай бердилер. Ненец колхозчылар канайда дъадып дъат, олордын' дъадының көрәрә кижи чыгарар деп, дъёп чыгарып, олордын' дъаткан дъадыны дъакшы болзо, мында колхоз тәзәэр дештилер.

Ненецтер айылдарына тарагылац, эмди совет башкару тужунда дъадарға дъен'ил болды деп, кажызыда санаңып дъат.

Дымекчи-көльоймдар ордына факториялар.

Каан башкару тужунда тундраның албатызы каран'уйда кайрал дъок дъаткан болгон.

Учы-кую билдирабес тундраның ортозында дъан'ыстан' чачылын калған, көчкин албатыны мекелеп дъиирге көльоймдарга дъен'ил болгон.

Ненецтер факториядан' дъанып келгендер.

Кодьойымдар тундрага келгенде, дыңыс ла керектю оқтары, кулур, тус, серенке экелиш турган эмес, ого юзери аракы база аппаратан болгон. Олор тундранын албатызын ээиртии дьюолтеле, алуны ююр, ак-кайиктери дыбыс баага алала, байып дъанатан болгон.

Эш неме билбес каран'уй кёчкиндер, дылдын' дылга дъоксырап, тюреп дъадатан болгон. Советский башкару дымекчи кодьойымдарды тундрадаң сюрген. Бастыра тундрага факториялар дъайылган. Факториялар алуны алып, ордына дұрт улуска товар садып дыт.

Ненецтердин' турлу дъеринен' ыраак эмес фактория турган.

Эки дъаан амбар дъюзюн-дьююр товарларла дыңк ла толо болгон. Бирюзинде кулурлу, тараанду, тусту таарлар болгон. Экинчизинде тары, дробь, корголдын, сардыу, чай, сахар, конфетке болгон. Казан-аяк база көп болгон. Ейим, книгалар, плакаттар бар.

Факторияда дъаан түймеең. Алу беречилер ээчий-деечий келгилеп дыт. Таап алганы көп — товарды юзюк ле дъок апарып дъадылар.

Столдордо, көзнектердө, полдо — дьең ле сайын ак тюлкүлер дъадып дыт.

Служащийлер бут бажында дъюгюрюде. Кезиги алуны алып дыт, ёскёләри баазын чоттогылап берип дыт, ючинчизи азық, — тюлюк ле товар берип дыт.

Алұзын береле, ненецтер чай ичкілеп, алу учун неме аларын сакыгылап дыт. Керектю азық тюлюктеги ле товарларын алала, олорды парталарына салыш, дыңылап дыт.

Тундрада культурный иш.

Кёчкин албатызын' қыштуларында сюrekей дъаан культурный иштер ёткюрип дыт. Анда культбазалар эткен; кажыла культбазада: школ, больница, радиостанция, дом культуры, магазин тудулып дыт.

Ак-кайикле, ийтле, эбиреде дьерлерден', культбазага, дьюю да, тундранын' канча ла дыюс улусы келип дыт.

Қызыл чумдар база дъазап дыт. Ак-кайиктерле, ийттерле юредочи ле эмчи (фельдшер) кёчоп дыт, олордо кожо — кино, радио, книгалар (библиотека), эмдер. Қызыл чумдар эн'ле ыраак дьерлерге барып, дұртттан дұйртка ёдюп, советский культуранын' баштапкызын дъайып дыт.

Тундранын' балдары школдордо юренип дыт.

Озогы тужунда тундранын' албатызы тेरәл бичиги дъок болгон. Эмди ненец ле луораветланский тилди буқварылар чыгарган.

Бастыра балдар дъадар дьерлю школдор сюrekей учурлу болуп дыт. Анда кёчкин улустын' балдарын культурный дьюрюмге юредип дыт.

Совет башкару тундранын' хозяйствозын канайда ёскёртип төзёп дыт.

Тундрада ак-кайик азырап тудары.

Ак-кайик азырап тудары тундранын' төс хозяйствозы. Ак-кайик дыңысла кёчкиндерге бойлорына керектю эмес. Онын' эди консерва эдер заводторго барып дыт. Терезіг промышленностьюко барып дыт. Ак-кайиктер тезе, озогы ўйдә тюндюк таланын' тундразынын' сюrekей кату природаынан' сюrekей кыйналыш туратан болгон.

Сюrekей дъаан тожон' болғондо, дъаан кар тюшкенде, азырал дъогын

Ак-күйиктерди азыраар совхоз.

нап', бөрүолердин' табарунаң ак-күйиктер астап туратан. Полярный тюн тужунда ак-күйикти, анчадала, оокторын казыр ан'дар сюрекей көп тудар, кандыла чымыл кон'ыстан', томоноктоң', көгөннөң' сюрекей шырапал, дъугушту оорудан' көп ёлоп туратан.

Советский башкару тундрада ак-күйиктерди азыраарын сюрекей тын'ыдарга кичеен туру. Ак-күйик азыраар станциялар бүткен, анда специалисттер ак-күйиктиң' дьюрюмин шин'жилеп юрениш дьат. Тундраның бастыразына ветеринарный пункттар дъая бүткен, анда ак-күйиктерди эмдең, оорудан' ажындыра корулап, прививкалар эдип дьат.

Ак-күйиктерди азыраайтан совхозтор төзөп салган. Ак-күйик азыраачылардың' кәбизин колхозторго бириктирген. Дъурт дьеңдердин' ягель ёлени-до одорлорын чынынча аайлап баштап юлеп берген.

Аю ан'дайтаны.

Тундрада алу ан' ан'дап табары, анчадала, ак тюлкү ан'даары сюрекей учурлу.

Көп ороондордо ан'дар ас болуп дьат. Анда бистин' алупы кююнзиреп алтын туру. Алу бистин' Советский Союзка алтын берип дьат, ол алтына гран ары дъанынаң' бистин' фабрикаларга, заводторго, керектю, кезик машиналар аларга керек. Бистин' кичейтенибис алу ан'дап табар промыседи тын'ыдала, границаның' ары дъанында ороондорго көптөдө ёткюрип садар керек...

Тундрада ан'дайтан артельдер төзөлгөп.

Ан', азыраар фермалар төзөлгөн, анда айылдагы мал чылаң, анчадала, баалу ан'дарды азырап ёскюрип дьат.

Тундрада тузалу казып алар немелерди бедиреп иштеерге баштап турганы.

Тундраның' дьеңшиң' алды дьеңтире шин'жиленбеген. Дье эм тургуза тапканынаң' көрөрдө, тундрадан' казып алар дъёёжёзи ССР-дың' социали-30

стический хозяйствозына дъаан туза берери билдириди. Казынтылу баң дьери тундранын' Кольский дъарым ортолыгы дъакшы шин' жиелгей.

Агашту саастардын' ла кёлдёргин' ортозында **Хибинский** деп бийик эиес кырлар кёдюрилип дъат: эдегинде — ийне биорлю агаштар, онон' эмеш ёрэ кайын' агаштар учурал дъат. Онон' ары кыр тундранын' дъен'естери де лишайниктери. Кольский дъарым ортолыкта турган Хибинский кырларды картадан' таап алыгар.

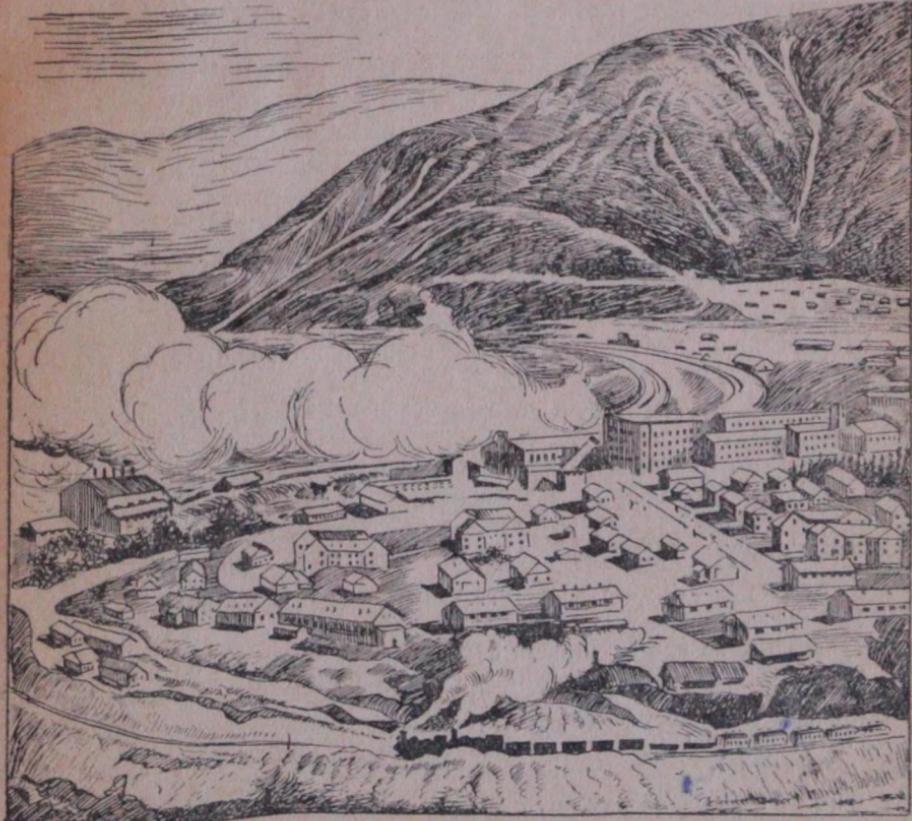
Бир кезек дылдардан' озо, мында улус дъок ээн дъер болгон.

Юренген улус, мында төрт дыл иштеген. Олор Хибинский түүларынын' казын алар дъёжэзин шин' жиел, бедиреген. Дъен'ес ле, лишайник ле дъабылын' калган, улус дъок кая — тапттардын' ортозынан' казын алар баалу дъёжё көп тапкандар. Анчадала сюрекей баалу Хибинский апатиг-тан' дъерди дъараандырага сюрекей дъарамыкту удобрение биодюп дъат.

Тоолу дылдар ёткён, Хибинский кырлу тундразы тындана берген.

Апатитовый рудниктерде иш тюн-тиш иштеле берген. Мында мун-тоолу ишмекчилер. Дъерди юзе соктырып турган табыш торгылып, дъаныланып турат. Паровозторы сыгырып турат. Буровой машиналар иштей дъат.

Туулардын' каскактарынын' ордина, дъарык суулу кёлдин' дъакзында дъаны город биодюп калган.

Кировск деп город.

Некер Киргизтын' дылтанбас эрчин ле большевик ийде-кючтүү ижинен' улам — город ёссоң, ол онның адыла — **Кировск** деп адалган.

Киргизск деп городты картадан' таап алыгар.

Киргизск город дыууктала дылан'ы биеткен, анда канча-канча фабрик заводтор, таш туралар, больницаалар, лечебницаалар, школдор, клубтар, библиотекалар, дыаан звуковой кино биетти.

Киргизск городтын' ороомдорыла автомобилдер ле автобустар дьюрюп дьат.

Анда бир канча он мун' тоолу улус дьуртап дьат. Дыуугында электрический станция биеткен, ол электричествонын' ийде кючин бастыра городко ло рудниктерге берип дьат.

Хибинский кырлу тундразы онойып кубулган. Эмдиги ёйдө тундранын' ёссоң дё көп дьеерлеринде текши дыазал дайылыш дьат.

Тундрада дьурт хозяйствозы.

Тундранын' тес албатызы тудуш ла аштап, ачапага бастырып туратан. Олордын' дыиген курсагы дылан'ыс бюджетто болгон — балық, ак-күйик-тин' ле талай аңдардын' эди. Дылан'ысلا Советский дылан' болгон тужунда кулурды, тусты тундрага апарып дыадылар. Огород ажын анда сран'ай билбегендөр. Иштеер кыра да огород то дьок болгон.

Тон' дьеерге, саска кыра ажы, огородтын' ажы ёзёр бё, деп текши он-чозы алдында онойып шиюген. Ченемел эдин шин'жилеерде, бүдер болды.

Эмди Кольский дыарым ортолыкта, Киргизск городтын' дыланында, ченемел станция эткен, ол станция картошка ла капустадан' болгой, дыилектер де ёскюрип дьат. Тундрада огородтын' ажын саларга кем дьок, хозяйствозын төзөгөдий учурин ол ченемел станция дьарт көргөзип дьат.

Тундранын' дьорыктап дьюретен дьолдоры.

Картадан' көрюгер: тундранын' дылан'ыс кюнбадыш келтегейинде темир дьол кезип ёдюп дьат—ол **Киргизский** темир дьол борор.

Онон' ёссоң тундрада темир дьолдор дьок.

Башка-башка пункттардын' ортозыла ак-күйиктерле, ийттерле дьюретени болуп дьат.

Тундранын' дыолы коомойына арга борор неме—агын сууларла дьюрер дьол болуп дьат.

Полярный талайлардын' дыаказында бир канча дыаан городтор талайдын' портторы бар. Олор ажыра ёссоң государствовор ло саду ёдюп дьат.

Ол порттордын' эн' ле учурлузы — **Мурманск**. Ол эбире дыылга тон'бос, онның дыуугында дыылу суулар агыш, талайга кирип дьат.

Таскадулар. Сомду картазына тундранын' зоназын айландыра чийим-деп салыгар.

Тундранын' кечире аккан агын сууларнын' адын картага бичип алыгар.

Сомду картага тундра ненецтердин', лоцарьлардын' луораветландардын', камчадаллардын' дьаткан дьеерин темдектеп салыгар.

Киргизскты ла эн' учурлу порт Мурманскты темдектегер.

Гольфстримнын' дыылу суузы Баренцево талайга кайдан' келип кирип дьат, адъыктагар.

Внеурочный ёйдёги иш. „Тундранын' зоназы“ деп темага альбом бюдюригер.

3. ТАЙГАНЫН[‘] ЗОНАЗЫ.

Тундрадан[‘] тюштюк дъаны дъаар ССОР-ды ёткюре күп бадыш тайгазынан[‘] ала Улутен[‘]истин[‘] дъакаларына дьешире агаштар чёйллип барған. Тундра ла агаштын[‘] ортозында чокум грапищалар дъоб болуп дъаг. Тундра билдирбезилген[‘] агашту дьеर болуп барат.

Тундра-эн[‘] баштац, баштары курган калган, көндө дъабыс агаштар учурал дъат. Мында — агашту тундра. Онон[‘] ары күннин[‘] тал тюштюк дъаар агаш там ла дъаанан, дъарана берер. Олордын[‘] тоозы кёптеп дъат. Учында, тундра торт дылыяла, тудуш ла агаш болуп барад.

Агаштардын турган дьери, тундра турганынан[‘], сюреен элбек болуп дъат. Франциядый, он сегис государстволор агаштын[‘] зоназына бадар эди.

Ол агаштардын[‘] кёп дъаны — ийне бюрлю дъажыл агаштар, кижи кёп дьюрбес, ёдөргө кюч **тайга** боло берген.

Зонанын[‘] тал-тюштюкке дъуук, күнбадыш тала ортозы дъаар бёлюгинде бюткен агаштары — ийне бюрлю дъажыл агаштар ла дъалбырак бюрлю агаштар ёскён, алыш агаштар бүдүп калган.

Природный зонанын[‘] картазынан[‘] агаштундраны, тайганы, алыш агаштарды таап алыгар.

Тайганын[‘] юстинде ле тайгада.

Самолет Красноярск городтын[‘] юстине учун кёдюрилеле, Енисей суунын[‘] алкан аайынча тюндюк тала дъаар учуп чыккан.

Енисей суузында турган Красноярск городты таап алыгар,

Бистин[‘] алдыбыста ийне бюрлю агаштар барын[‘] кыйланып турган.

Дьеर сайын — тюндюк, тюштюк, күнчыгыш, күнбадыш тала дъаар тайга ыраал барыш турган.

Дъан[‘]ысла суунын[‘] дъалтыркай лентазы, бирде мыйырылып, бирде тюзелин тайганы ёткюре агыш турган.

Агашту тундра.

Суунын' дъаказында, кезек дъерлерде, тайгала кыстадып салган дөрвнелер турган, агаш заводторы қаа-дъаа ышталыш турган.

Енисей суунын' юстиле мун' километр тоолу дъер учуп ёттибис, эбіреде, кёслө көрүп дъедер дъерде, учи куюзы дъок тайга чейилип барган.

Качан самолет дъерге отурган сон'ында, мен билдирип билдирибес, чичке дъюлло тайганын' ортозы дъаар барым. Бирле километр дъерди ёдюп барарымда, кижи ёдюп болбос агаш дыранын' ортозында турганимыды билип алдым. Селбир мәштәр, бийик дъойгондор ло чибилер, тудуш стене-дий, эбіреде мени курчай алдылар. Аяс дъарык күн де болзо, тиң келип дъаткандый карачкы болуп көрүнди.

Тазылыла кодорылып дыбысын калган агаңтар, дъадыктар, таштар дъер ле сайын чачылып калган дъаткан, ончозы дъен есле сааластарла түй ёзюп калган. Коркушту тымык табыш дъок турды.

Мен аза беренинен корколо, ойто самолетко дъедерге мен'дедим.

Тайганын' природазы.

Дъердин' юсти. ССРР-дын' физический картазын көрюгер.

Тайганын' зоназынын' көп дъанын картада дъажыл будукла будуган, ол дъабыс дъерлер болор. Ол дъабыс дъердин' тал ортозын Уралдын' туулары кезе согуп дъат. Енисей суунын' ары дъанында Сибирьдин' — Орто бийиги башталыш дъат. Опы кажыла талазында туулар кезе согуп дъат.

Климат. Тайганын' зоназы тундрадан' кюнчюштюк тала дъаар дъадыш дъат. Дъайыда мында күн тундрадагызынан' бийик кёдюрилип, дъерди тың' изидип дъат. Дъер тереп эрип дъат.

Тайгад

Тайгада кыш соок, узак болор, дье тундралагызынан' кыска (6—8 ай). Тайганын' климады башка-башка бёлюктеринде бир тюн'ей эмес.

Тайганын' күнбадыш (Европейский) келтегейинде климат дымжак. Тайганын' бу бёлуги Атлантический дылу тен'иске дьюук.

Азиядагы тайганын' бёлuginin' климадынын' катузы сюреен болуп дьат. Бого Атлантический тейистен дылу ла чыкту салкын дьетпей дьат, тюндюк таладагы дъараттары полярный соок талайларыла курчалып дьат.

Кынкыда мында соок 40° ле 50° болуп дьат. **Верхоянск** деген городто соок 70°-ка дьедип дьат, бу дьердин' юстиnde эн' ле соок дьер («сооктын' полозы»). Андый соок ёи тушта термометрдеги мён юн суу — ртуть тон'уп дьат, темир оодылчак болор, агаштар дъара тон'уп, мылтык чылан табыштанып турар, күштар учун барып тон'уп, дьерге тюжюп турар.

Верхоянск городты картадан¹ таап алыгар.

Ағын суулар. Тайганы көп суулудаан ағын суулар кезин тюшкен. Олор ыраак тюштюк талада, көп сабазы туулардан башталган, тайганы ла тундраны ёткюре ағыш, полярный соок талайларга ағыш кирген. Ағын суулардын' сугатту кеен — дъараши дъалан'дары чейилип дьат.

Северная Двина, Печора, Собь, Енисей, Лена деген ағын сууларды картадан¹ таап алыгар,

Ёзюмдерি. Тайганын' юстиле климады онын' башка-башка бёлюктеринде бир тюн'ей эмес, ёзюмдери де тюн'ей эмес.

Тайгынын' Европа келтегейинде агаштары карагайлар, чиблалер. Каа—дъа ла кайын'дар ла аспактар учурап дьат. Климаты кату болгон Азия келтегейинде тайгада — ёккө агаштар: мөштөр, тыттар, дъойгондор ёзюп дьат.

Тайга каран'уй бюдюлю, агаштарынын' ийнелик койю бюрлеринин' ортозыла күннин' дъарыгы ас ёдюп дьат. Мында качанда бурумдук каран'уй, серуюн чык болор. Ийнелик бюрлю агаштардын' бюрюмкөй төстөрийн' алдында дъан'ыс ла дъен'естер, лишайниктер ле мешкелер дъакшы ёзюп дьат. Ийнелик бюрлю агаштардын' ортозындағы дьердин' кыртыжы качанда болзо, агаштан' тюшкен бюрле дъабылып калган.

Тайганын' көп дьерлеринде кижи ёдюп болбо: дьер ле сайын дыбыгылып калган агаштар, чогулып калтан таштар, дъантайып батқак саастар учуражып турат.

Тайга кату бюдюлю, табышы дъок. Салкын ла тужунда туюк табышынын тоолтырып дьат, кезикте ол кекедымдю сыгыт боло берет. Ол туштаж ол, амырабай барган казыр ан'га тюн'ей кыйыгырып дьат.

Ағын суулар ағып ёткөн, дъаан саастар дъайылып калган, городтор ло деревнелер дъазалып турган ла дьерлерде тайга суюп дьат.

Кыртыштар. Тайгада кыртыштар дъен'естен' ле агаштан' тюшкен бюрлеринин' дъабычызыла дъабылып калган. Ол дъабычы, дьердин' чыгын чыгарбай тудуп дьат. Суу дъабычынын' алдынан' дъантайын төмөн ёдюп, юрнеге курсак болор немелерди кыртыштан' апарып дьат, кыртыштары аштын' тюжюмин ас берет. Олор кюл балкаш түрдөн адальып дьат.

Ан'—куштары. Тайганын' ан'—куштары — элбек, дъюзюн — дъююр болор. Тайгада күштардан дъантайып дъадыш турганы: күртюктөр,

чайлар, сымдалар; олор агаштын' бюриле дылектериле курсагыш азыранып дьат, кышкыда — юрендерле, бюрчоктерле. Томыртка — тайганын' база дъаантайып дъадар кужы болуп дьат. Бойынын' курч тырмактарыла ол агаштын' терезинен' бек ызырыныш, алыш, узун тумчугыла агаштын' терезин ойо чокыйла, онон' курттар чыгарып дьадат.

Агаштын' тындуларынан' мында эн' дъааны булан дъадып дьат. Дъайгыда ол ёленин' дъишир, кышкыда төс агаштарды ла оннын' будагын кемирер.

Агаштан' — агашка тийин' дъен'ил калыш дьюрет; ого онойып калырга оннын' барбак, узун куйругы болужып дьат. Тийин' ийнелик бюрлю агаштардын' юрените, бюрчоктериле курсагыш азыранып дьат.

Тайгада барынтычылар база кён.

Түнде күштарды ла тийин'дерди суузар, дъоонмойын ла кишидап тудун дьат.

Агаштын' ортозы ла мечирткелер ле юкюлер сран'ай табыш дъок учуп дьюрет. Оок тындуларды ла күштарды тюлкю андан тудуп дьат. Аң' дарды, шюлюзи агаштан' калыш, тудуп дьат.

Агашты куюлада бёрюлер дъадып дьат. Кышкыда олор күрлежип алыш дъаан да ал'дарга табарып дьат.

Кою агаштын' ортозында кюрең' аю дъадып дьат: оннын' дъишир күрсагы—ёзюмдер, дылектер, база мал—ан' болор. Кышты, ичегенге кирип алыш, уюкуда ёткюрип дьат.

Дъакарулар. Сурактарга каруун беригер: тайганын' климады тундра, нын' климадынан' нези башка? Кюнбадыш ла кюнчыгыш тайганын' климадыннын' башказы незинде? Кюнчагыш тайганын' ёзюмдери кюнбадыш тайганын' ёзюмдеринен' нези башка? Тайгада кандай тындулар дъадып дьат, ол тундранын тындуларынан' нези башка?

Тайганын' дъурт улусы.

Тайганын' зоназында дъуртаган албаты: эвенкилер (озогыда олорды тунгус деп адайтандар), якуттар, карелдер, комилер, орустар.

Эвенкилер алу-ан' ан'даар, ак-кайик тудуп азыраар, балыктаар.

Якуттар, карелдер, комилер, орустар деревнелеп дъадып, алу-ан' ан'дал, агаш ижин иштеп, мал-аштын' хозяйствозын тудуп дьат. Олор кёбизи агын суулардын' ла темир дъолдордын' дъанында дъадып дьат.

Кою агаштын' ортозында агын суулар ла кипю суулар эскидеги ёйдёары бери дьюрер сок дъан'ыс дъол болгон.

Колында малталу, мылтыкту кижи сууларла тайга дъаар барып дъадатан. Агын суулардын' дъаказында, тёстек дьерлерде, кижи дьюрбес кою агаш-дырынан' ортозында улус бойына дъадар дъурт туткандар, эбиреләтурган агаштарды кезип, ёргөп, аш салар дъер эдиш алыш тургандар.

Агаш ижин иштеп турган ла казып алар тузалу немелер иштеп турган дьерлерде, тайганын' терен'инде дъурт блюдоп дьат.

Эмдиги ёйдё тайгада городтор кён. Бастыра городтор темир дъолдорды эмзезе агын сууларды дъакалай туруп дьат.

Таскадулар. Европа келтегейиндеги тайганын' кандай дьерлеринде карелдер, коуилер дъадып дьат. Азия келтегейиндеги тайганын' кандай дьерлеринде якуттар, эвенкилер дъадып дьат, орустар тайганын' кандай дьерлеринде дъадып дьат, оны картадан' 131 страницада таап алышгар.

Советский башкару тужунда тайгадагы дъаткан албатының дьюрюми канайда дъаранып дъат.

Каан башкару тужунда, тайгада ан' ан'дап турган эвенкилер ле онон до ёскё албатылар, культурный төс дьеерлерден ыраак болгон, эр дъажына кату приорала тартыжын туратан болгондор. Мылтык дъепселдери коомой, ак-кайиктериле кёчиц, алу ан' бедиреп тайгала базын дьюретен. Ташкан алузын, олорды тоноп турган садучыларга тегиннен, тегин дъабыс баага беретен болгон. Олор нургулай ла ол садучылардынын камаапынча болгон.

Советский башкару келерде, тайганын' кёчкин албатызының дьюрюми, тундрадагы албатызындый чылаш ёскёлёнё берди. Садучылардын' ордына факториялар тура берди. Тургун дыуртту деревнелер эдин дъат, школдор культабазалар, кооперативтер тудуп дъат.

Кажы бир кёчкиндердин' ле тайгадагы ан'чылардын' кезиги революциядан' озо турган дыурт дъазан, мал-аштын' хозяйствозын тударга баштаган. Дье олордын' хозяйствозы тюрең болгон, олор дъаантайын торолуп туратан. Советский башкару тынычча хозяйствозын дъан'ыртып дъат.

Эвенки-ан'чылар.

Тайганын' юстине кар дъаан, соок тюшсе ле эвенкилердин' ан'даар ижи башталыш дъат. Канча-канча конок тудуш турган дьеерин олор эбнеде ан'дап дъат. Бар тийин'ин юзе адала, тайганын' терен ине кириш дъат.

Тайганын' ортозындағы билдирбес суучактын' дъказында эвенкилердин' одулары чачалын калған туруп дъат. Чумдардын' юстинде ыш бурлан турат. Ыраак дъок ак-кайиктер отогылан дъат.

Эвени ан'дап дъат.

Бойынын' чумынан' аң'чы ан'даарга чыкты.

Езектен' ёзеккө, туудан' тууга көзи курч, кулагы укур аң'чы тайгала базын дьюрет. Тумчагы сюрю, сюмелю тюлкю кайда дъажынганын ол билер, дылтын'даган кичинек агас кайдар барганын изиен' билер, эш не ме эзебес тийин' кайда ойнон дъатканын учууп дъат... Ак кардын', юстинде кичинек чийюле тартылган исти бичиң кычырган чылаң танын аң'чы кижи, базын отурат. Аң'чыла кожо ийди баар. Кажы бирде ийди агаштын' төзипе тура тюжер. Онон' дъыт алып, агашты тырмап, юроп турар.

Аң'чы отура тюжер, мылтыгын шыгайла адыш ийер. Онон' ары баар. Онын' күрүнди база бир тийин' кожулып калган дьюрет.

Кечеги кёчкин кижи ишмекчи болуп барат.

Кыши божоды. Тайгадан' тюжюп, агын суудан' балык тудар ёйи келди. Эртең тура туман сериглекте эвенки Петр Мира уулыла Енисей сүү дъаар уланын аттанды. Баарга дъарым ла тюштик дье артты.

Суучактар, сазычактар, агаштар ончозы көргөн, танылу... Дье ак-күйиктер кайты? Олор токтоң, туура чачылып, баспас юркюп кедерлеер.

«Байла суунын' куюнда аюнын' ичеени бар тур» — деп бодоп, Мира юркюни турган ак-күйиктерин айдан турды.

Кенетейин ле ак-күйиктер тура тюштилер. Тайгада кандыйда сан' башка неменин' «у-гу-гуу» — деген юни угуды.

Миранын' уулы Кельга, мылтыгын алала, ийдин сыгырын кычырала, тайга дъаар басты. «Кандый андый дъамап көрүм бар, көрөргө керек» — деп Кельга сананды.

Былтыргы айыл турган дьеरге келди, оны таныбай турды.

Сууда ээчий-теечий агаштын' салдары тур. Темир аткактар агашты иле согло, ёрё кёдорип алыш чыгын' онон' ары жерептингин' дъаан оозына кийдире чачар. Улус агаш дыгып, дье казып, дъаны туралар дъазап дъат. Суунын' дъаказында дъюс чум баткадый бир тура бюдюп калган тур.

Кельга адазыла ойто тайга дъаар барбады. Ол заводто иштөөргө артып калды.

Кечеги кёчкин кижи ишмекчи боло берди.

Дье дыылдын' бажында авда Игарка деп дъанын' город бюдюп калды.

Дъурт хозяйство тудачы ла мал азырачы якуттар.

Лепа суунын' тал орто ло тёмёнги тужундагы эки дъанындагы элбек дьеरде якуттар дъуртап дъат.

Ол дье түулардын' сыйндарыла кезилин барган (физический картадан, бёр), кою агаштарла, саастарла дъабылып калган. Мындары кыши дье телекейде кайдагызынан'да соок болор. Дъаткан дъурт-улузы чачыны. Якуттар мал тудун азыраш, аш салып, балыктап дъат.

Түулардын' ортозында суу куюнда ак дьеерлерде ле ёдюп болбос агаштардын' ортозында, бойы бойынын' ортозы ыраак якуттардын' деревчелери турат. Малдары: уйлары, аттары эбиреде отоп дьюрет. Юй улус малдын кийшинен' дьюрет. Эр улус покосто. Дъайгыда көп иштөнөргө келижет. Тюндюк таладагы дъай кыска, ёлёнди дезе узун соок кышка белетеп алар керек.

Темир ле шоссейный дъолдордон' ыраак якуттардын' кичинек дерев-пелериnde эмдиги якуттардын' эски айылдары туруп дъат. Ол айылдары

агаштан' эдилип, тыштын той балкашла шыбалыш турды. Дъабынтызың сыраларла сайлаш дъабадылар. Айылдын' тал ортозында трубалу таш пеккес тургузылатан.

Болхозтор көптөп — тын'ыган сайын якуттардын' дьюрюм — дъадыны тюрген дъарана бергеп. Дъан'ы туралар тудулып, школдор, больницалар, клубтар онон' до ёскө культурный учреждениелер бюдюп дьат.

Укту сүттю уйларды ёскюрип дьат. Ёлён' чабар машиналар табылып дьат. Совхозтор бюдюп дьат, ол совхозтордо якуттар малды культурный дъанынан' канайда тудуп азыраяна юренип дьат.

Якуттын' тюштюк таладагы бёлюгинде кыра изи сюреен тын'ып дьат. Революциядан' озо аш-кыраны аргалу ла байлар салатан. Дъоктуларында кыра тартар дьең де дъюк болгон. Аш качанды болзо дъедишпейтеп. Дъоктулар кулурга агаштын' чёбрэзин кожуп, дъийтен болгон.

Эмди олордын' дъурт-хозяйствозы тюрген дъаранып дьат. Совхозтордо сооқко алдырас бирен-аштардын' сортторып бюдюрип дьат. Кыраларында тракторлор табылды. Эмди якуттын' крестьяны ашты дъеткил тою дъиип дьат, огородтын' ажы дезе, онын' дъаантайын дыиир курсагы болуп барды.

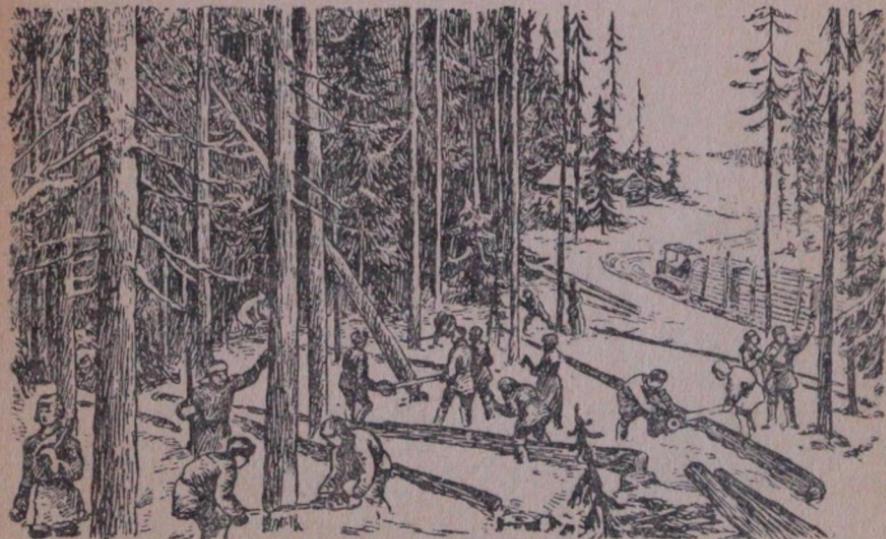
Огородный хозяйствозы тюрген бюдюп дьат. Верхоянск деп городто до огородтын' ажын ёскюрип дьат.

Агаш хозяйство.

СССР-да тайга элбек дьең бёктөп дьат. Андый көп агаш телекейдин' бир де государствозында дъюк. Бистип' агажыбыс, ёскө орооннын' кодьойымдарынын' дылбюзин озодон' бери тартып туратан болды.

Көп агашты бис бойыбыс тузаланып дъадыбыс, границанын' ары дъанына көп агаш садып дъадыбыс, онон' алган алтынла, биске керектю машиналар садып алып дъадыбыс.

Агашла садышкан каанын' кодьойымдары сюrekей көп агашты юреп туратан. Олор дъан'ысла бойына көп астам аларын кичееген. Агашты кайдала тартып аларга эпти дъерден', суулардын' дъаказынан', агаштын'

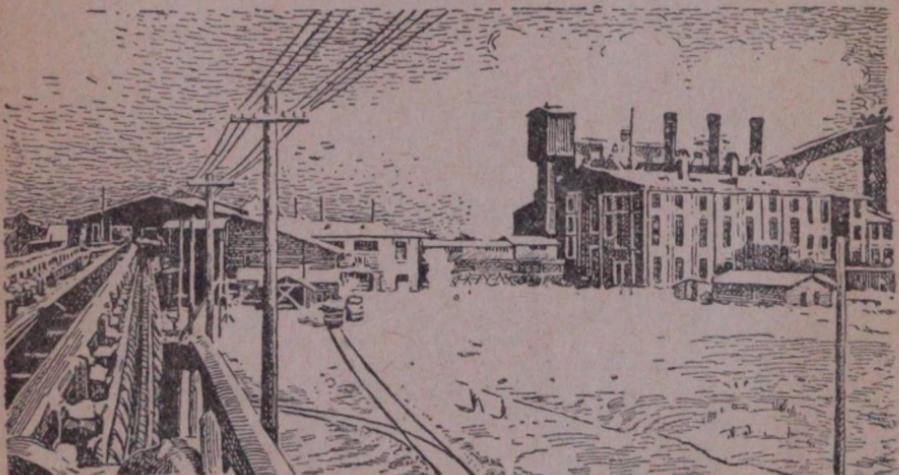
Агаш белетеер дъерде.

Суула агаш ағысканы.

Дъан'ы дъолдор дъазал дъат, тоштон' дъолдор эдип дъат; килен' тош дъолдо чанакка кёп тоормоштор салып тартканы дъен'ил болуп дъат. Агаш азызатан ағын сууларды арчып дъат.

Алдында качанда кижи баспаган дыштарда, эмди агаш кезер улус дъадыш дъат, магазинду, школду, больнициалу, деревнелер бюдюп калган.

Тайгада чаазын эдер фабрика.

дъаказынан' кескен, артырып чеберлегедий агаштарды кезип салатан болгон. Агашты эш-неме артыrbай, юзе кезетен, онын' кийнинде катап килембейтен. Агаштын' ижи чюми дъокко иштелиш турган.

Агаш кезип иштеген улустарыз кодьойымдар санаазына да алынбайтай.

Совет союзында агаштын' хозяйствозвозын социализм бюдюмдю тёзөп дъат. Агаштын' промысловый хозяйствоворлы тёзёлгён. Озогы, аюнын' ичееши ошкош, агаш иштеген улус дъадар «Кышту» дъапаштардын' ордына, эмди дъарык, эңчю барактар ла туралар эдип койгон. Ишмекчилер бригада ла иштеп дъат.

Ишти механизировать эдип, машинала иштеерге баштап дъат: механический кирелерле дъарык, кезип дъат. Агаштарды аттарла тартпай тракторло тартыш дъат.

Агаш кандый ла туралар эдетен материал болуп дьат. Агаш канчала дьюзюн производствого керектүр сырье болуп дьат. Агаштан чаазын, база кандый химический продукталар эдер.

Ол агаштан' эдер немени, ары-бери тартып чыгым эткенче, бүткен ле дьерине этсе астамду болор.

Агашты строительствого, онон до ёсқе керекке, чий бойынча этией, белетеп дъазап алала, границаны ёткюрип садарга апарза, астамду салылар.

Онын' учун тайганын' дыштарында эмди агаш дъаар заводтор, чаазын эдер фабрикалары, химический заводторы дъазалыш, бюдюп дьат.

Алу ан'нын' хозяйстввозы.

Каан ёйинде ан'чылар ан'дарды учраганынча аайы-бажы дъок ёткюрип туратан, тайганын' дъаан тюжюмдо дъёёжөзин юзюп турган.

Баалу ан'дары тамла астаган юстине астал турган.

Алу-ан'дарды кырдыраска, тайганын' ан'дык дъёёжөзин кёдюрерге советский башкару алу ан'дарды ан'дабай чеберлеер байлан салган дьерлер — заповедниктер эдин дьат. Андый байлұу дъердин' кандыйда ан'ын ёткюрбес учурлу. Ан' ёссин, дең, байлаган.

Ан'дардын' фермалары бюдюп дьат. Анда баалу ан'дар тудуп азырап дьат: — киши, агас, кумдус, кара тюллю. Ап'дардын' канча ла баалуларын талдан азыраар: олорды сюрекей кичееп кёрәр, дъакшы азыраар учурлу.

Олорды юренген улус шин'жилеп, ченемел иш ёткюрип дьат.

Көп дьерлерде алу-ан' ан'дайтай колхозтор тәзәлиш калган.

Тайганын' дъеринен' казып алар дъёёжёзи.

Калганчы ёйгө дъетире тайганын' дъеринен' казып алар тузалу дъёёжени дъетире шин'жилеп көрбөгөн болгон.

Бу калганчы дыылдарда шин'жилеп, тайгада дъердин' алдында көп барлу дъёёжө: алтын, таш кёмюр, тус, графит, нефть дъатканы табылган.

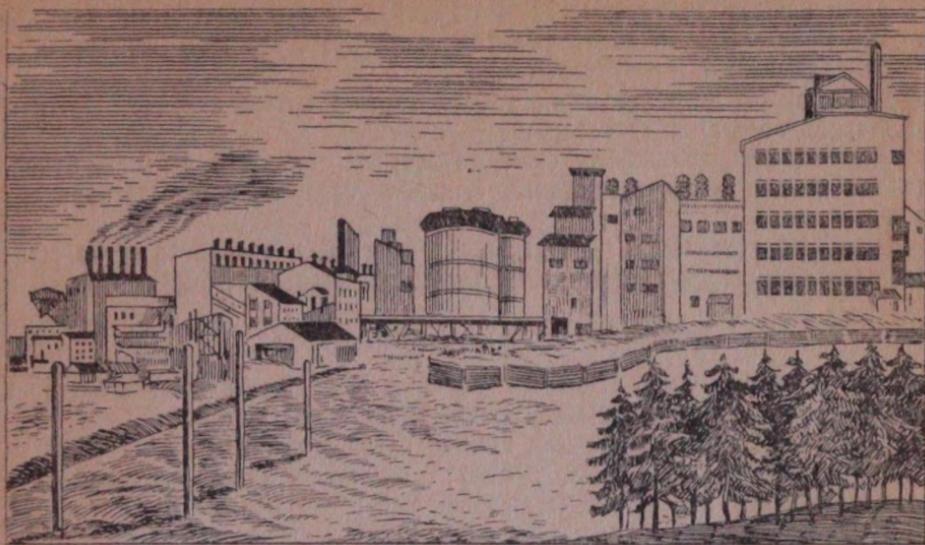
Сюрекей дъаан тузалу неме (Аба-туранын') Кузнецкий бассейндеги таш кёмюри болуп дьат. Кузнецкий бассейны, Новосибирсктен' күнтоштюк ле күнчыгыш талазы дъаар болор. Мында баштапкы сорт таш-кёмпор сюрекей көп.

Калганчы дыылдарда кузнецкий таш-кёмюрии сюрекей көп казып алыш дьат. Кузнецкий бассейнин' таш-кёмюрии промышленностынын' ёзёрине сюрекей дъаан тузалу болуп дьат.

Дъакару. СССР-дын' картазынан', дъерден' казып алар дъёёженин' бар дъерин таап алыгар. Кузнецкий бассейнин' таш-кёмюрии (Новосибирсктен' күнтоштюк ле күнчыгыш тала дъаар), нефть (Печера суунын' салазында база Уралдын' тууларынын' кюнбадыш элегинде), алтын (Лена суунын' дъаказында, база онын' салазы Алданда).

Березники.

Уралдан' кюнбадыш тала дъаар Кама суунын' сол дъаказында, дъердин' алдында калын'ы 500 м дьюзюн-дьююр тустар дъадып дьат. Кезик тустар курсакка дъарап дьат-ол дыштейн ле курсакка салатан поваренный тус болор.

Березники.

Ёкёлёри кыраларды дъян'ыргатан тузалу тустар болор ол калийный тустары. Ол дьердин алдындағы дъяткан тустардан ыраак эмес таш-кёмюр ле фосфориттин дъяткан дьери бар.

Бу сюrekей кёп байлык дъёжёни улу Октябрьский Социалистический революциядан озо тузаланбаган болгон. Каанын башкарузы кёп саба-зында андый байлык дъёжё барын билбекен де болгон.

Эмдиги ёйде мында телекейдеги сюrekей дъаан, **Березники** деп химический комбинады бөюп калган. Ол, мындағы дьердин бойынын сырье-зынан кыра дъараптырар дъюзюн-дьююр немелер эдип турған кёп тоолу дъаан заводтор болуп дъат.

Эпирде қаича-канча он километрдин бажында комбинаттын турала-рынын юстинде электричествонын одынын дъаркыны кёрюнип дъат.

Мынан, ССРДЫН колхозтор ло совхозторынын кёс кёрюп дъетпес кыраларына Кама суула дъюзюн-дьююр дьерлерине кыра дъян'ыргатан немелер барыш дъат.

Березники деп комбинатты картадан таап алыгар.

Тайганын дъурт хозяйствозвозы.

Тайганын агашту зона дьеринде, агастан не ле пеме эдери, база алу аи алдаары албатынын тайгада бүткен тәстю шитери болуп дъат.

Дье тайганын албаты-дьонына дъюзюн-дьююр курсак керек болуп дъат. Озорго аш, отгородтын, ажы, сюттин ажы, эт керек. Андый немелерди ёрё айтканый, ыраактан экелерге сюrekей кюч, чыгымду болуп дъат. Онын учун кажы бүткедий аштарды дьеринде эдерге келижип дъат. Тайганын дьеринин аайы, мал-аш хозяйствозвозыны тыныдарга дъарабай турған дьеринин кыртыжында аш дъарапбас, дъаскыда соок болор, эрте куру тюжер. Андыйда болзо, ченемел шишен көргөндө, мал да азыраар, аш-кыра да шишеер ижи сюrekей дъакшы көнүгер.

Алдында күнтюштюк таалында салып турған аштардың кезиги бүтіндей тайгада быжар эмтир.

Сооктон' коркубас сортуу аштардың юрендерин ёсқюрип, ченегени бар болуп дьат.

Сүттю малды сюрекей дъакшы кичеен азыраза, соокко чыдамал уктуларын тутса, сюди чик дьок жожулар.

Тайганың зоназындагы мал-аштың хозяйствозын ёрө тартарга, тыныштарга, Совет башкару сюрекей кичеен берди.

Совхозтор, колхозтор тәзәлип дьат. Аш-кыраны, огородты канайда иштейтенин, база малды канайда азыраарын темдектеп совхозтор көргюзип дьат.

Ағын сууларды дъакалада ак дъалан'дар бар учун, тайганың зоназында сүттю малды көйтөдөр аргазын Совет башкару сюрекей кичеен дьат.

Тайгада городтордың бюдюп турганы.

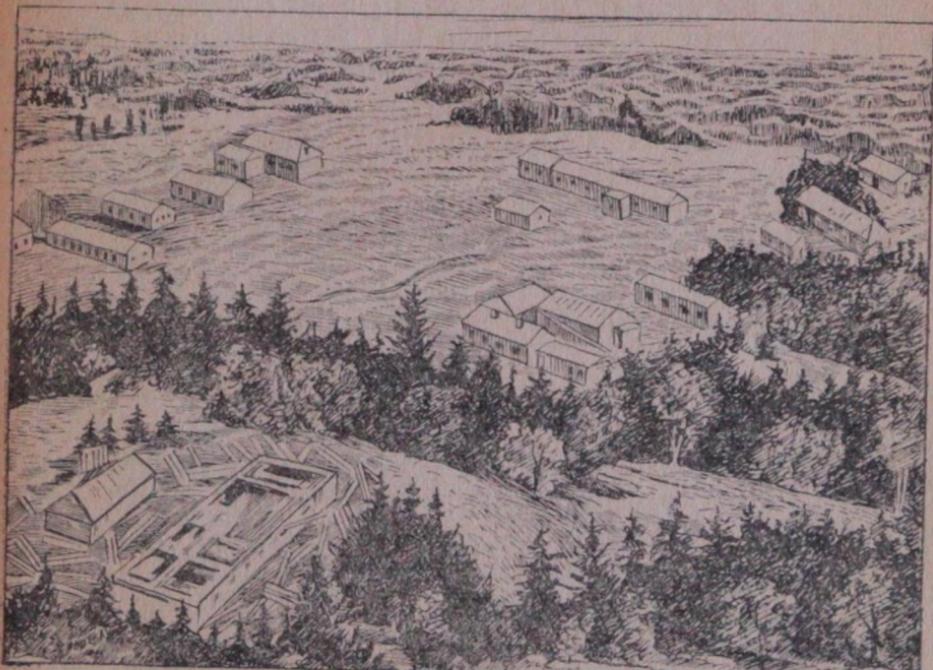
Тайгада городтор сюрекей тюрген ёзюп дьат.

Кыска ёйдин туркунна дальневосточный тайгада Амур сууда **Комсомольск** деп дъан'ы город бүткен.

Ол СССР-дың городторынан эн дъаш, дъап'ы бүткен город болор.

СССР-дың башка-башка городторынан тайгага комсомолдор келип, тайганың участок дьеринин агаштарын көзип, саастарын кургадып, Амур сууның дъаказында заводту, фабрикалу, эки кат туралу, больнициалу, клубту, магазинду, кинолу промышленный город бүткен.

СССР-дың физический картазынан Комсомольск городты таап алыгар.

Якуттың тайгазында гарод эдип турганы.

Тайгада дьорыктап дьюрер дьолдоры.

Тайганы кечире юч ле дъаан темир дъол ёдюп дъат.

Бир линия тайганын' тюштюк куюла ёдюп дъат. Ленинград — Вологда — Пермь — Свердловск — Новосибирск — Иркутск — Владивосток. Арткан эки линия тайганы кечире ёткён: 1) Ленинград — Мурманск ла 2) Вологда — Архангельск.

Олорды картадан¹ таап алыгар.

Тайганын' хозяйстввозын дъаандырар керегинде, суу дьолдорды ла тюндюк таладагы талай дъолы сюrekей дъаан учурлу болуп дъат. Ол дьолдорло тайганын' дьерден² бүткен дъёжёзин тартып аларга, неле керектүү немелерди ойто тайгага тартарга эптию болуп дъат.

Дье дъааныс агын суулардын' дьолдоры ас. Тайгада автомобилдер дьюрер дьолдор керек болуп дъат. Андый дьолдор иштелип дъат. Андый дьолдор кезик дьерлерде канчала дьюс километрге чёйилип барган.

Границанын' ары дъанына агаш тартатан талайдын' портторы: Ленинград, Архангельск, Мурманск, Игарка.

Сталиннин³ адыла адалган Беломорско-Балтийской канал.

Финляндияла граничить эдин турган тайганын' тюндюк ле кюн-бадыш тала бёлюгинде дьерде сюrekей көп дъёжё дъадын дъат. Коо сынду дъарашиб агаштар, дъазалга дъараар агаш ла алу-ан⁴ берип дъат. Казын алар тузалу дъёжёлёрдин⁵ аразында темир ле дъес рудалар, алтын, кыра дъаандырар немелер (удобрение) бар. Дъазалга дъарайтан гранит деп бек материал көп. Агыш суулар ла учарлар көп кюч берер. Дье каан⁶ ёйи тужунда ол ээн, ташталып калган край болгон. Мында ары-бери дьюрер дьолдорло, онон⁷ до ёскё дьюрюжер эптию дьолдор дьок болгон.

Тайганын' тюндюкке дъуук кюнбадыш бёлюгин картадан⁸ таап алыгар.

Тайганын' тюндюк ле кюнбадыш таладагы бёлюгинде агын суулары ла кёлдёри ажыра Балтийский ла Ак талайды тудуштырага келижер деп айдыжыш туруры дъарт болгонынан⁹ бери удей берген.

Каан ёйи тужунда эрмек те бичип те турганы көп болгон, дье талайдарды тудуштырганы дьок.

Каанын' башкарзузы этиеген немепи, Советский башкару сюrekей тюрген бюдюрип алга: 20 айдын¹⁰ туркунына, Сталиннин¹¹ адын адалган, телекейдеги эн¹² дъаан 200 км. узуныла, Беломорско-Балтийский канал (казынты коол) бүткен.

Ол канал Онежский кёлди Ак-талаила тудуштырып дъат. Каналла 5—6 суткага Ленинградтан¹³ Ак-талаига дьедер.

Эскиде андый дьорыкка 17 сутка керек болгон, ол туштагы дьорык Европанын¹⁴ тюндюк таладагы дъакаларын эбиребе согуу дьюретен болгон.

Беломорско-Балтийский канал бастыра Советский Союзка сюrekей дъаап учурлу болуп дъат.

Кюнтиюндюк таладан¹⁵ каналла, бистин¹⁶ Союзбыстын¹⁷ дьюзюн-дьюр дьерлерине агаш, балык, кыра дъаандыратан немелер, стройканын¹⁸ материалдары барип дъат, тюндюк талага: аш, нефть, тус, албаты дьонго керектүү товарлар барип дъат.

Балтийский талайдын' Ак талайга баратаң
дьолдын' схемазы.

Капаңдын' сынынча электрический станциялар, фабрикалар ла заводтар бююп дьат. Мындағы тайга электричествонын' дьарык дьарығыла дьаркындалыш дьат.

Беломорско-Балтийский каналдын' дъанындағы тайгазы.

Кёп тоолу фабрик-заводтордо досколор, фанерлер, чаазын иштеер, агаштын' таштанчызынаң' — укус, спирт бюдюрип дыат. Озодо ёдюп болбос агаштардын' ортозыла таш салып дъазаган дъолдор, электрический ноездтер дьюрюп дыат. Кургадын салган саастарда аштар ёзуп, азырал ёлён'дөр кёгөрип дыат.

Ланда бу дъуукта «агаш ээзи» — элбер тюктю айю дьюрген дьеरде, дъаан деревнелер ле гоодтор бюдер.

Порт Архангельск.

Архангельск портты картадан⁴ таап алыгар.

Тюндюк талада, тюндюк **Двинанын'** оозы, састу дъабыс дъараттарынын' ортозынча дъалбактай дъайыла берген. Булуттар тен'ериле, дъабыс барыш дыат. С-Двинанын' чапкын коомдорында, кара булуттый болуп, бюркек кёрюнет.

Дье ол талайдын' дъаказында дъаткандардын' дьюрюм-дъаадыхы-сююнчилю кёрюнер. Агаш дъаратан заводтордон' ыш чыгып дыат. Кайдаар ла кёрзэн' учы-кую билдирибес тоормоштор чогуп койгон дъадар: дъои тоормошторды бир аай чогуп койгон, дъарыш салган дъалбак-досколор бир аай чогулыш калган, оны дъеп'ил дъабуула дъаап салган дъадыры.

Ёрё кёдюрер машиналар салла агызып келген дъооп тоормошторды суунан⁵ араай кёдюрип чыгарала, бюдюн тоормошторды чек ёрё алчыгала, араайынаң' дъан'ыс дъерге чогуп дъадар.

Трамвайдын' вагондоры ёткюре барыш дыат, агаш дъаарар заводтордын' ёткюн сыгырузы угулат, керептин' табыжы угулат. Канича дъюс ишмек-тилер таар, кире дьюктенген пристаньга толуп турат. Ёскё государство-лордын' канча дъюс керептери Архангельскийге келип, дъарган агаштар

Агаш дъаратан завод.

салып дъат. Олордын' бийик мачталары, дьюзюн башка ён'дю маанылары агын сууда дъаны чыккан чечектий дъайылып турат.

Олор бистин' агашты дъер-шарынын', бастыра талаларына текши тартып дъат.

Бистин' Советтин' балыктайтан судналары, ишмекчилерди тарткан пароходторы ёдёт. Дье олор ончозы көп агаштын' оргозына билдирибей калат. Дъер ле сайн агаш-дъарган агаштар, тоормоштор Двина суунын дъараттарын бектөп дъат; ёскё государствовлордон' келген судналардагы чоккон агаштар дъаан постройкалар-чылал кёрионет. Досколорды, тоормошторды пристанынан' судналарга чогуп дъат. Тоормошторло агаш дъаратан заводтордын' дъанындагы суу да бектөлип калгаи; кату эдин дъайып салган күрле, олорды заводтордын' ичине кийдирип дъат.

Полярный порт—Игарка.

Игарка портты картадан' таап алыгар.

Калганчы дыылдарда Енисей суунын' он' дъаказында **Игарка** деп, дъаны порт бюткен.

Узак дъокто — Игарканын' ишмекчилири байканынын' дъанында өт ло-
каруул дъокко уюктап болбайтон; түнде аю келип табарарын сакып турат болгон.

Игарка деп порт.

Дъаны башталыш турган городтын' баштапкы улусы, албаты—дъон-
ион ыраак, аш курсактаң аштап, полярный сюрекей кату соогыла, тай-
гала юзюк дъокко тартыжып туратан.

Эки ле дыылдын' туркуына полярный тегеликтин' ары дъанында промышленный город, база порт бюдюп калды. Бери ёскё государствовлордон' агаш тартарга керептер келип дъат. Керептерге агаштарды эбиреде сутказына чогуп иштеп турат.

Заводтордын' трубалары ышталып турат. Анда агаш дъаратан юч завод Европа ла Америкага апаар агаш дъарып дъат. Ого коштой фанерден' ле агаштын' таштанчыларынан' чаазын ла искусственный торко дъзайтап заводтор туруп дъат. Консерва эдер заводтор иштеп дъат.

Городтын' тужундагы ортолыкта дъерди тракторлорло сюрюп дъат. Огородтордо картошка, капуста, согоно онон' до ёсё маала ажы ёзюп дъат. Дъалан' дъерлерде сюттю дъакшы укту уйлар отоп дъат.

Городтын' бойында туралар кён, дъалбак ороомдор, электричество барган сабакту столболор. Электричествонын' станциязы иштеп дъат. Радио куучындай берди. Кино дъазалган. Школдор ло клубтар ачылды. Клубтарда лекциялар, докладтар кычырып дъат, ойын эдип дъадылар.

Таскадулар сомду картаага тайганын' зоназын темдектеп салыгар, Тайганын' агын сууларынын' адын бичип салыгар. Сомду картага Верхоянск, Якутск, Березники, Архангельск, Мурманск, Игарка городорды темдектеп салыгар.

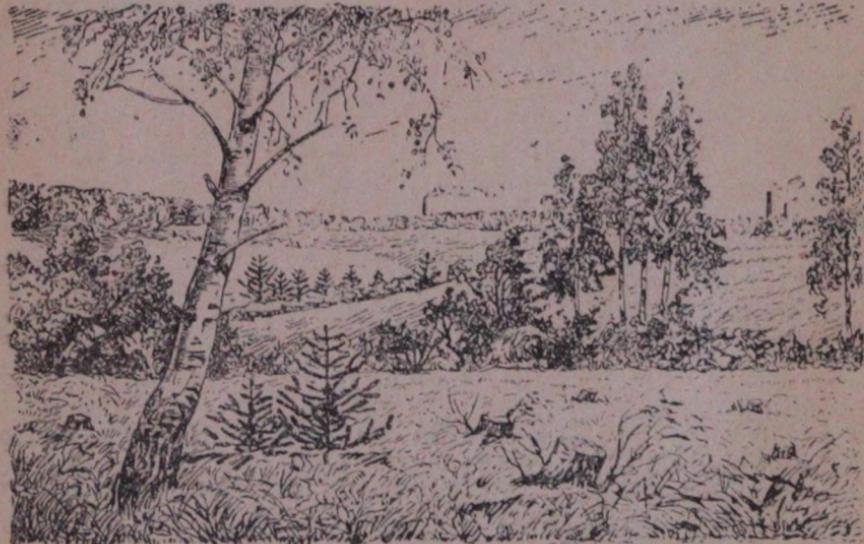
Внеклассный ёйдёгииш „Тайганын' зоназы“ деп тема аайыча альбом бюдюрип алыгар.

4. КОЛЫЙ БҮТКЕН АГАШТАРДЫН' ЗОНАЗЫНДА.

Колый бүткен агашту зона тайганын' тал тюштюк ле кюп-бадыш талазы дъаар болуп дъат.

Тайганын' ла колый бүткен агашту зонанын' границазы Ленинград—Казань линиязында келижип дъат. Тюштюк таладагы границазы Казаньнан—Киевке дъетире барып дъат.

Колый агаштардын' зоназын картадан' таап алыгар.

Колый агаштардын' зоназында.

Самолеттон'.

Кычырар тушта СССР-дын' физический картазынан' адъарып көрюгер.

Аэроплан учала, Вышний Волочек деп городты ёдёлө, Москва дъаар уланда.

Түш башка дъер дъаар агаштар чайиле берген дъадат. Ол агаштардын' ортозында юзе кезип койгон тегелик актар көн көрүнүшү, састьар дъадат. Дъери тюс каа-дъаа төстөктүү. Агын суулар мёнюн чилеп суркураш, учуктый чайилген дъадат, деревнелерди айланышыра кыра, огородтор дъажарып көрүнет.

Кезип койгон агаштар тамла көптөйт, дъалан'дар тамла дъаанайт, деревнелер тамла көптөйт.

Ногоон-сары кюдели салган кыра ёдё конды. Бир эки кыра ётти... ол кюдели колхозтордын' кыралары.

Калинин городтын' дъанында торфтын' састьары элбек дъерге дъайылган дъадат. Калининин заводторы, фабрикалары трубаларынан' караыштары чайилли турат.

Онон' ары аэроплан Волга—суунын' кыя-тейе аккан юстин кезе учты, алдында база агаштардын' бажы бөрүк-чилен көрүнди, дье мындагы агаш, тюндөк талапын' агажынды кою эмес, суюк болды. Ол агаштар онойып аркайып көрүнбей,—эмеп дымжак биорлю агаштар көп бюткен эмтири.

База дьюстен' эмеш ажыра километр барза, самолет Москвага дъедер.

Ишмекчилердин' поселкоторы тамла көптөп койыла берди, деревнелер улай-төлей турат. Заводтор, фабрикалар элес эдип ёдёт.

Агаштар тамла суюк боло берди: Каа-дъаа кезилбеген агашту участкан' улам бодоордо, озо мындада калын' агаш бюткен деп, билдирип дьат.

Кижинин' ийде — кючине природа дъен'диргөн, строительство тынышыган.

Учында Москвага дъедип келди.. Заводтордын' кара дыштый трубалары, дъаан таш туралары көрүнет.

Колый бюткен агашту зонанын' бастыра бюдюми канайда кубулганы.

Колый бюткен агашту зона, сранай озогы тушта, ёдюп болбос агашту дышттар болгон.

Озогы албатыга дъуртаарга ол дышттар эпти болгон. Калын' агашту дыштта кенетийин ёшти табараарда, шибеленерге дъен'ил болгон. Дьер сайын айрыланыш агып турган мындагы агын суулары, ёдюп болбос калын' дыштта, эпти дъолдор болуп турган.

Кижи, колында малталу, агашты дъуулап кирди. Агаштарын кезип, аш-кыра иштеерге, дъурт тударга, улус дышты арчып турар болгон.

Ёдюп болбос агашту дышттар билдирибезинен' агажы суюп, юзе кезилип турар болгон. Агашту дыштардын' ордина дъалбак ак дъерлер, деревнелер бюдюп турган.

Канча чактар ётти, көп юйеге иштеген улус кючи тегин калбады, колый бюткен агашта зоназынын' бюдюми танылбас болды.

Калын' агаштар орды дьок божоды. Тоолу ла дьерлерде агаш бюдюн артты. Мун' тоолу сас дьери кургаткан.

Агаштарын юзе кескен ле кургаткан, састьын' ордына деревнелер, городтор, заводтор, фабрикалар биотти, туш-башка дьер дъаар темир дьолдор чайылес берген дъадыры.

Октябрь революциянын' кийинде колхозтор ло совхозтор тёзёёри башталды.

Сүрекей дъаан дъан'ы заводтор ёсти.

Дъажыл бюрлю агаштардын' ла парктардын' ортозында дъан'ы городтор бүткен.

Эски городтор парктарла база бульварларла дъаранып кубулды.

Колый агаштардын' зоназындағы фабрикалар ла заводтор.

Колый агаштарда.

Сүнин' дъаказында кичинек деревнен түруп дъат.

Деревнени эбиреле ак дылан'дар оноң ары агаш. Дъайдын' изю күнинде агаштын' дъажыл бюри бойын дъаар кычырып, көлёткө ле сериюн берерге турғандый көрюнет. Агаштын' эдеги дъаш кайын'аштарла ёзуп калган. Агаштардын' дылбырактарының ортозына күнниң дъаркыны ёдюп, ёлән'ин' кою, чоокыр кеберине дъаркынданып, дъадып дъат. Кюзин'и—чечектер көгөрәт, гвоздика ла клевер кызарат. Кезик дьерде кой дыллеги, мекелеп турғандый шыгалап турат.

Агаштын' эдегинен' ары агаш бир эмештей' койылып, кайын'аштар астап турат. Олорды чибилдердин' бийик көлёткөлөри бүркен турат. Олордын' ортозында лишалар, аспактар турат. Балан'ын' кою чечектери ага-рып көрюнет. Ёлән' суюп, чечектерле чоқырланбай дъат. Дылек мында ас, дье мешкелер, көп дъолыгат. Дыон чибини томыртка тумчугыла чоқыгыны дъаантайып угулат. Кезикте агаштардын' будагының ортозында тий-ин'ин' кюрен' тоны элес эдет. Агаштын' күштары юндепет.

Агаш кескен элбек дьер дъадат.

Одыннын' күлаштары конитой турғылап дъат, олордын' ла ёлән'ин' ортозында дъан'ы тён'ештөр туру. Мында агашты кышкыца ла кескен, агажы кезилген дьери дезе-бийик, чыкту ёлән'лө дъабылып калган, тен'ештөрди эбиреле агаш дыллеги ёзуп калган.

Агаш кескен дъердин' ары дъанында база агаш, дье анда сас, бадал-
гак. Анаар дъайтыда ёдюп болбос.

Колый бюткен агашту зонанын' природазы.

Колый бюткен агашту зонанын' дъеринин' юсти, картадан' көргөндө,
дъабыс тюс дъер болуп дъат. Тал ортозыла, тюн таладагы тюш тала дъаар.
Ортогы—Орус бийиксю дъерлери ёткён.

Тюс дъерлери ончозы текши тюс эмес, төстөктөр бар.

Ағын суулары. Картадан' көргөндө, колый бюткен агашту зона-
нын' ағын суулары. Ортогы-Орус бийиктерден' башталала башка-башка
улашып Балтийский, Кара, Каспийский юч талайга тюжюре ағын дъат.

Волга, Дон, Днепр, деп сууларды картадан' таап алыхар, Олорды бажынан'
оозына дьетире альктаап көрюгер.

Колый бюткен агашту зонанын' климады тайгавын' климадынап
дышлу. Атлантический тен'истен' күн бадыжынын' салкыны дышлу эке-
лии, кыштын' соогын дымжадып дъат. Кыкы беш ай кирелю турар, дье
тайгадагызынан' дымжак болор. Дай тайгадагызынан' узак та дышлу да
болор. Даантайын дъааш дъаап дъат. Олорды Атлантический тен'истен'
соккон салкын экелип дъат.

Дъеринин' кыртыжы — база тайгага тюн'ей той балкашту,
кумакту күл ошкош болор. Андыйда болзо, мындағы кыртышка иеле не-
ме бүдерге тайгадан' артық болор.

Дъерден' ёзёр немелери летынар тындулары. Мында
климат дымжак керегинде, дъозюн-дьююр дъалбырак бюрлю агаштар бю-
диюп дъат: кайын', дуб, клен, ясен, липа. Ийнелик бюрлю агаштар дъал-
бырак бюрлю агаштарла алынтыра бюдиюп калган. Торфту саастар сюре-
кей элбек дъерге дъайылган.

Сран'ай озогы ёйлөрдө мында тынду иеме ёдюп болбос агашту дыш-
тар болгон. Эмдиги тушта ол агаштар нургулай кезилиш калган. Калын'
агаш эмдиги тушта Полесье деп, күниин' бадыш талазында зонада бар.

Агажы калын' дъерлерде эмди де тайгага турар айдар, күштар туруп
дъат.

Колый бюткен агаштардын' зоназында промышлен- ность канайып дъааранып дъат.

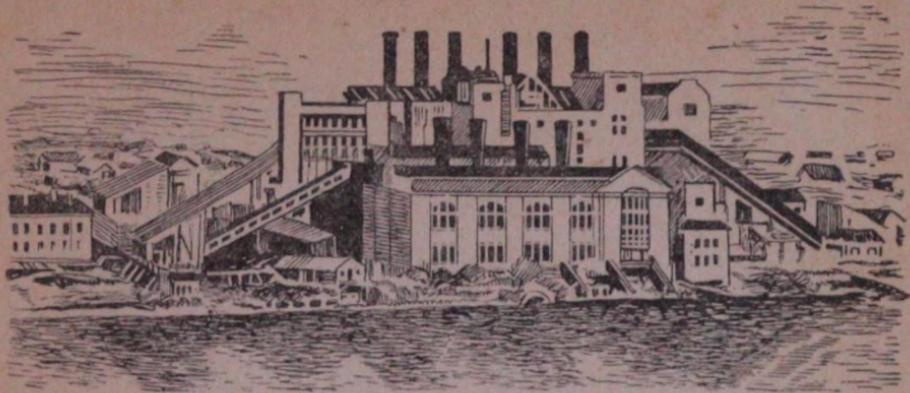
Картадан' көрюгер: колый бюткен агаштардын' зоназында эки дъаап про-
мышленный райондор темдектелген. Бирюзи — Ленинградтын' дъанында,
экинчили: — Москва, Калинин, Иванов, Горький деп городтордын' ортозында.

Бу райондордо эскиде де заводтор, фабрикалар ёскө дъерлердегизинең
көп болгон. Дье андагы промышленность аччадала Советский башкару
тужунда ёскён.

Москванин' ла Ленинградтын' промышленнозы катап ёскёленин дъап'-
ырган. Мында көп дъаап заводтор бюдиюп, эскилерин дъан'ырткан.

Бу заводтордо СССР-дын' түш башка дъерлеринде бюдиюп турган завод-
торына, электростанцияларына керектю колболу дъозюн-дьююр машиналарын
баштап эдип чыгарып турган.

Горький деп городто автомобиль эдетең гигант-завод бюткен. Москва-
да, Москванин' алдында, Калининде, Иваноевто бёс соготон фабрикаларды
дъаандып ёскёрткэн.

„Кызыл Октябрь“ деп электрический станция.

Колай бүткен агаңту зоназында промышленность түрген ёзуп дыат. Онын көп тоолу фабрикалары ла заводторы, юзюк дыкко иштезин деп, көп одырар неме керек.

Дыаан элбек ёдуп болбос бадалгак саастардын ортозында, дьюс дылдарга дыаткан, кижи тузалапас торфты алар болды. Оны астамду эдин тузаланаар керегинде, торф дыаткан саастарда электричествонын станцияларын эдери башталган. Эки дыаан электричествонын станциялары торфты иштеп дыат: 135 км Москвадан күнчыгыш тала дыаар Ленинин алдыла аданган Шатурский электростанция ла Ленинградтын алдында. «Кызыл Октябрь».

Ленинский Шатура.

Шатурский электростанцияны физический картадан таап алыгар

Эмди Шатурский станция турган дьеerde, озогы ёйинен бери ёдуп болбос тен'истю саастар дыаткан.

Көп мун тоолу гектар дьеerde баткак сас көндье дыбыс агаңтар болгон.

Саастардын ортозында ортолыгаштарда каа-даа дыкту деревнечектер турган.

Крестьян улуска саастар оору ла тюбек дьетирип турган. Дье апыйда болзо, олордын ортозында элбек дыаан дыёжё-торф дыаткан.

1917 дылда Октябрь келген. Ишмекчилер башкаруны бойынын колына алгандар. Актарла кан тёгюлюло тартыжу башталды. Таш-кёмюрле нефть казып турган дьеерлерди генералдар колына алгандар. Москва-нын промышленный районы одырар неме дык артып калган.

Печкелер ёчуп турган. Улус дыаткан туралар одырар неме дык дыада калган. Электричествонын лампочкалары ёчөмик кююп турган.

Одырар немени канайдада болзо, табарга керек болгон.

Шатурский саастарды эске алындылар.

Анда торф казарын тургузала баштазын деп, В. И. Ленин дыакару берген. Иш кайнай берди.

Ишмекчиликтер канавалар казып, састьин суузын агызып, торф кезип турды.

Торф темир дъолло Москвага, онон до ёсқө промышленный тес дъерлере барган.

Шатурада торфты казып алары тамла көнтөп турган. Дье оны темир дъолло тартарга—көп вагондор керек учун, тузазы ас болгон.

Ол тушта саста дъаан электрический станция эдип алала, онын электричествоозын керек дъер дъаар ийер деп шююлте болгон.

Бир каяча дыылдар ёткөн. Шатурский саастарда торф дъаткан дъерде телекейдеги эн дъаан электрический станциязы бюткен.

Шатуранын электрический станциязы дырме дыылга дүүук иштеп дъат. Онын пичкелиеринде шатурский торф кююп дъат. Буула иштеп турган машиналар турбиналарын (канатту тегеликтер) эбирип дъат. Электрический машиналар иштеп, онын торгузы канчала дьюс тоолу километрге эмикле туш—башка барып дъат.

Дъурт хозяйствозы.

Колый бюткен агашту зонада мал-аштын хозяйствозын озодон бери туткан.

Бу зонанын дъердин кыртыштары тайга дъеринин кыртыжынан артык неме бюдюп турган болгон. Климат дымжак учун, аш-кыра иштеерге дъарамыкту.

Озодон бери мында арба, сула, арыш, кюделі, кендір, картошка, база ёсқө огородтын ажын эдетен болгон. Эмдиги дыылдарда көп дъерлерде буудай аш салачы болды.

Андайда болзо, колый агашту зонанын мал-аштын хозяйствозынан алыш турган продукталары крестьяндардын бойлорына да дыири-ичерине дьетней туратан болгон. Дъердин кыртыжын дъакыны иштеп дъаандырар керек болгон, каанын башкарузына ла помещиктерге, тюредип койгон крестьяндар дезе дъерди дъакшы иштеп, дъаандырарга буючи дьетней турган болгон. Крестьяндардын көбизинде мал дьюк болгон, аш иштеер дъеп-сөлдери, машиналары база дьюк болгон ого юзери кулактарга, помещиктерге буючин дыидирип дыорген болгон.

Улу Октябрьский Социалистический революциянын кийинде кейик дымекчилерден крестьяндар дайындалыш алала, колхозторго биригип алгандар. Машинно-тракторный станциялар бюдюрилген болгон. Дъер дъакыны иштелиш база дъаандырлыр болуп барган. Даландардын аш тюжюми сюrekей көдюрилди. Колхозчылар аргалу дъадар боло берди.

Дъаан промышленный дъурттарды эбиреде дъаан кючтю огородный ла сют хозяйствоволор тәзәлгөн болгон.

Түрген ёзуп турган городторго дъурт хоздайство, озогызына көр, продукталарды сранай көп берер боло берди.

Колый бюткен агашту зоназынын албаты дьоны.

Колый бюткен агашту зоназында дъаткан дъурт — улусы белорусс ла орустар болор. Мында **Белорусский Советский Социалистический Республика (БССР)** дъадып дъат.

Оны картадан таап алыгар.

Каан тужунда колючиледъаткан белорусстар бирде немеге дъединес болгондор. Саастардын' ла агаштын' ортозында белорусстардын' деревнелери анда-мында чачылып калтан болгон.

Неме дъакшы бютпес дъери аштын' тюжюмин ас берип турган. Мында промышленность то кирелю болгон. Албаты дъоны бичик билбес каран уй болгон. Тоозы ас школдорында юредиони орус тилиле ёткюрип турган.

Октябрьский революционный' кийнинде колючиледъаткан белорусс улустын' дъюрюм-дъадыны сюrekей дъарантан.

Белоруссияда дъурт-хозайствонын' дъекткерлю тюбеги болуп турган, ёдюп болбос саастарла дъен'ижерин сюrekей кичееген. Састьн' элбек дъерлерин кургадып, олордын' ордына дъаны кыралар, одорлор бюткен. Торфту саастардын' кургагында электростанциялар бюткен, ол станциялар дъурт хозяйствого ло промышленностьюко электричествонын' ииде-ключин берип дъат. Агаш иштеер көп тоолу заводтор бюткен.

Белоруссиянын' культурный да дъадыны тюрген дъаранын дъат. Бастыра юредиу төзәлгөн. Белорусс тилиле көп газеттер, журналдар чыгып дъат. Оидор тоолу дъаан юредиолу заведениелер ле юредиу аайынча неме шин жилейтен институттар бюткен.

Дъорыктап дъюретен дъолдоры.

Колый бюткен агашту зоназын картадан' кёрюгер. Москва дъаар тушбашка дъерлерден' карта ла темир дъолдор чайлип барган. Москвада темир дъолдордон' он бир дъол бириккен, олор Москвадагы темир дъолдын' узели болуп дъат. Олор Москвандын ла оны ажыра дъуугында турган промышленный тес дъерлерди Советский Союзтын' ыраак райондорыла бириктирип дъат.

Колый бюткен агашту зоназында промышленный центрларда иштелип бюткен миллион тоолу тонна дъюзюн-дъююр товарлар бу дъолдорло Советский Союзтын' түш-башка толыктарына дайылып дъат. Ол ок дъолдорло дъюзюн-базын чий товарлар ла одурап неме ойто келип дъат.

Москвадан' товарларды темир дъолло кайдар алыш баргалый, оны картадан' адьыктап кёрюгер.

Дье темир дъолдор дъедишней дъат. Баазы апчадала ден'ил дъол суунын' долы болуп дъат.

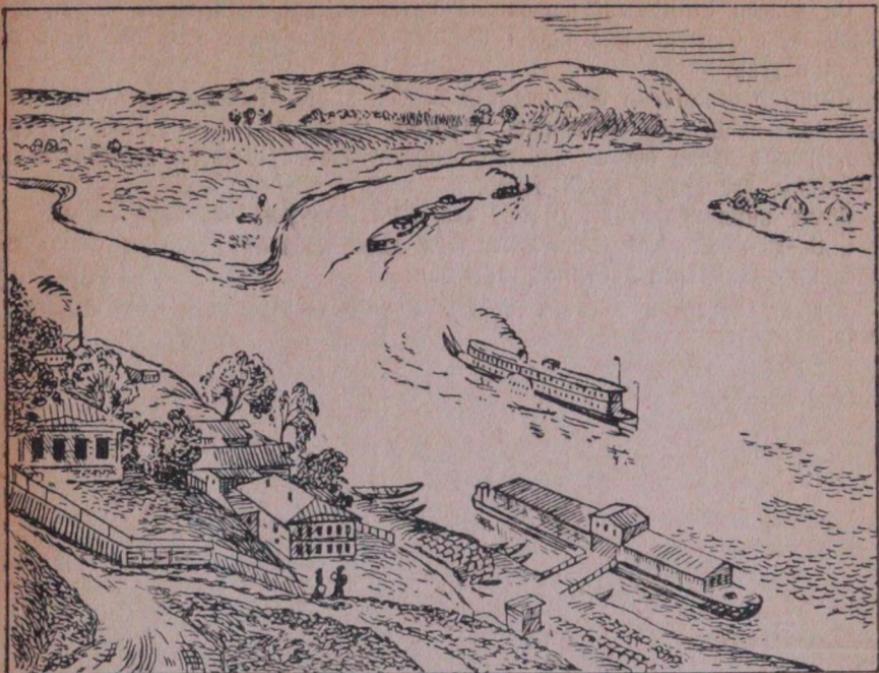
ССР-дым' картазын кёрюгер. Колый бюткен агашту зоназында, Европада эн' дъаан **Волга** суу башталыш дъат. Ол суула дъюрер узун дъол болуп дъат. Онын' чайлип барганы $3\frac{1}{2}$ мун' километрден' артык болуп дъат.

Волга сууга, кою агаштарды кезе согуп, сол дъанынан' дъаан суулар агыш, тошкен. Он' дъанынан' — **Ока** суу **Москва** деп кирген суузыла онын' дъаказында город Москва туруп дъат.

Волга суу, колый бюткен агашту бастыра зоназын кечире, Калинин, Горький, Казань городтордын' дъанынча агыш бойынын' суузын чёл дъерди ажыра Каспийский талайга экелип дъат.

Дье Москва, колый бюткен агашту зоназынын' эн' дъаан промышленный тес дъери, Советский Союзтын' столицазы (тес дъери), суунын' дъаан дъолынан' туура турган болгон. Волга суунын' дъаан керентериц, тайыс Москва суула, Москвага дъууктап болбос болгон.

Волга суу Москвага кайда дъуук келип дъат, оны картадан' таап алыхар.

Волга суу.

Андый да болзо, Волга суу ыраак эмес агып дъят, колло тудушкадый. Совет башкару суунын' дъолын Москвага дъууктадар деп дъёп бюдюрген.

Волга ла Москва суулардын' ортозыпда канал казып слаган плотиналар ла шлюзалар бюдюрилген, сюrekей дъаан кёлдёр бүткен, сууны сөлий дъайкаар дъаан кючтю насосный станциялар бүткен. Москва — суу көп суулу болуп калды.

Кызыл столицадан' бистин' дъаан ороонбыстын' түш башка дьеरленине — Каспийский, Балтийский ле Ак талайга суунын' дъалбак дъолдоры узай берди.

Каналда дъаан-дъаан керептер кююлей берди. Олор Москвага ла Москвадан' миллион тонна дъзион-дъиор кош тартып турға бердилер.

Москвадан' Каспийский, Балтийский ла Ак талай дъаар 128 страницада базылган суунын' дъолын картадан' адыхтап кёрюгер.

Таскадулар. Колый бүткен агашту зонаны сомду картадан' темдектегер.

Мындый городторды томдектегер: Ленинград, Казань, Киев, Москва, Горький, Калинин, Иваново.

Москва—Волга деп канал кандый дьеरде ёткён темдектегер.

Внеурочный ёйдёги иш. Колый бүткен агашту зона деп тема айынча альбом бюдюригер.

5. АГАШТУ ЧЁЛДЁР ЛЁ КАРА ТОБРАКТУ ЧЁЛДЁРДИН' ЗОНАЗЫ.

Агаштардан' тюштюк дъаар, қанча мун' километрге улай, сюrekей элбек кара тобракту чёлдёр чёйилип барган.

Ол чёлдёр СССР-дын' күнбадыш границазынан' башталып, Союзтын' Европадагы бёлюгин юзе кечип чыккан Азиянын' ичи дъаар сөрекей ырааж барган.

Агаштар божогонло бойынча чёл болбой дъат. Баштан агаштардын' ортозында агаш дъок ак дъерлер учураар, агашту чёлдёр боло берер. Күнтюштюк дъаар барган сайын, алчадала агажы дъок ак дъерлер көп-төп турар, агаш там астай берер.

Онын' кийинде агаштар торт дьоголып, тудушла чёл боло берер.

СССР-дын' Европадагы бёлюгиндеги кара тобракту чёлдёри Кара ла Азовский талайларга дьетире дьайылган.

Агашту чёлдёргин' ле кара тобракту чёлдёргин' зоназын картадан' таап лыгар.

Агашту чёл,

Агашту зонадан' кара тобракту чёлдёргё.

Бичип дьартаганын' кычырар тушта природанын' зоналарынын' картазынан' адъаарын кёрюгер.

Бис Москвадан' Ростовко барыш дъадыбыс.

Москва заводтордын' агаштый трубаларыла, мун' тоолу таш тураласыла кийнибисте дъада калды.

Кёзнёткөрдин' дъанынча агаштар, кыралар, дъалан' дъерлер ёдюп турат. Кезик дъерлерде агаш темир дъолго дьууктап турат.

Ногоон дъажыл чибилер, кайын'дардын' ак ён'и, карагайлардын' кызыл ён'и, аспактар дъюзюн-дьююр дырыалар, агаш эдегиндеги чечектер элестелиш турат.

Озо качан да мында дъаан агаштар болгон. Дье эмди олор юзе кезилгей.

Күнтюштюк тала дъаар ыраап барган сайын, агаштар тамла дьоголып барат. Ока сууны кечип дъадыбыс. Мында дьер тамла ак дъатан' болуп барат.

Воронежтий алдында агаштар сранай дьоголыш дыят.

Эбиреде, кёс канчала кёрюп дьедер дьеңде, учи куюзы дьоб ак дьеңдер. Дьеңлерле кезектей, кичинек агаштар дьуукалар ла суучактар дьяар шаалып калган турал дыят.

Учи-куозы дьок дьең сайын чайбалып турган буудайдын тудуш талайы чайилыш дыят.

Кезектей дьеңлерде чечектен турган подсолнухту дьалан'дар дьарык, алтын ён'дю болуп иле билдирип дыят, быжып барып дьаткан арбусты бахчалар элестелип турат.

Олорды эбиреде база андый ок тюс дьеңлер, кезектей кичинек дьабыс тэстэктүү, аш-кыралардын дьалан'ы.

Ростовко дьетире поезд аш талайынын ортозынча барып дыят. Завэд, аштын элеваторы, дьурт-деревие элес эдет. Учында ончозы учи-куозы дьок ашту кыралардын ортозына чөгө берет.

Кезик дьеңлерде ашты кезип дьууры башталган.

Эмди кара тобракту чёлдёрдин дьалан'дарын бастыразына дьуук аш кыра, покос, садтар, огородтор эдип, бёлюп койгон.

Эки дьюс дыл мынын алдында чёлдин' бюджети база башка болгон. Ол тушта алтындый сары буудайлу кыралар дьок болгон, бахчалар дьок, кузук салган кыралар кёрюнбейтен, деревнелер де дьок болгон. Коркышту элбек чёлдөргө кижи тийбеген бюджетион дьаткан болгон.

Эмди чёлдин' сюрюлбей бюджети арткан дьеңлери дьюклө ас дьеңлерде арткан.

Чёл дьеңде ашты комбайнла дьуунадып турганы.

Кара тобракту чёлдёрдин' природазы.

Дъердин' юстинин' бюдюми. Физический карта дыаар кёрөгер, кара — тобракту чёлдёр тюрген дыалан'ды түшүшлө ногоон ён'дю будукла будуп салган. Кара-тобракту чёлдёр дыбыс, тюс дьерлерде дайылган.

Кажы бир дьерлерде, темдектен айтса, кюнбадыш границынын', кюнчыгыш талада Волга суунын дыанында ла Урал тууларынын дыанында ногоон ён'дю будукты сары ён'дю эдип койгон. Ол дьеңде чёлдёрдин' юсти ёрө кёдюрин' боло бергени ол болор.

База Азовский талайдын' кюнчюндюк ле кюнчыгыш тала ортозында сары ён'дю будулган темдектер бар. Ол эн' ле бийик деген кара тобракту чёлдёрдин' кюнбадыш дыаар, дьерлер — **Донецкий кряж** (сындары) дыадат. Телекейде ады чыккан **Донбасс** мында туруп дыат.

Кара тобракту чёлдёр турган тюс дьерлерди башка-башка талазынан дыукалар кечип дыат. Дье ол дыукаларды географический картада салбаган, ненин' учун дезе, картанын' масштабы сюrekей оогош болгон.

Ол айдылан ағын сууларды картадаң таап алыгар **Олор каңдан** башталып ағып' дыат? Олордын' кажызыда болзо, канлы талайларга тюжюп дыат?

Ағын суулар. Чёлдин' кюнбадыш дыалан'дары ёткюре кайкамчыкту дыраш толголып, дыаан суулар ағып тюшкен: **Днестр, Днепр, Дон онын' салазы Донец.** База Кубань, Волга, Урал суулар. Мындағы чёлдин' дыалан'ы талтюштюк дыаар дыбызаган, онын' учун ол суулар ончозы талтюштюк талайларга тюжюп аккан.

Уралдан' кюнчыгыш дыаар чёлдёрдө ағын суулар ас. Олор ончозы Оби сууга ағып тюшкен.

Климат. Кара тобракту чёлдёр СССР-дын' кюнчюштюк талазында дайылган. Онын' учун, Союзтын' ёскө талазынан' мында чик дыок дылу. Кара тобракту чёлдёрдө дай сюrekей изю, узак болуп дыат: 4—5 ай. Ол май айда башталып дыат. Дайтыда кей кургак турар, дыаш сюrekей ас дыаар. Кажы бирде, кургак салкын согор-ол изю кургак салкын болор. Ол Туранский дыбыс дьерлеринен' келер.

Кыскачак кюстин' кийинин' кыш башталар. Мындағы кыш агашу зонанын' кыжынан' дымжак, кыска болор, дье кажы бирде соок 20° дьедип турар. Кюнчыгыш ла тюндюк таланын' ортодо соок салкындары сюrekей көп тюжер, карлу шуурган деревнелерди, дьолдорды күртеп салар, темир дьолдор до тоқтой берер.

Дыас эрте келеле, тюрген ёдюп дыат. Дыасыда карлу кыш ёткөн кийининде дьеңде де кейде де чык сюrekей көп болор. Кюн кейди, дьердин' кыртыжын дылыдып дыат. Кыска ёйгө природа бастыра тыңдашып дыат.

Канчала кюнчыгыш дыаар ыраган сайын аичадала кара—тобракту чёлдёр талайдан' ыраап барадар. Салкын тамла чык экелери астап барадар. Климат тамла кургак боло берер. Дай ла кыштын' бюдюмдери тамла башкаланы берер.

Бюдюн чёлдёрдин' ёзюмдери ле тындулары. Чёлдин' сюrekей дыакшы ёйи — дыасыда болор.

Кыштын' корон соогы ёткөн кийининде март айда дылу болор. Кар сюrekей тюрген кайылар, чык ёдюп калган дьеңден' кеен, дыраш ёлён-дёри тургузала чыгып, чечектери дайылып турар. Эн' ле озо подснежник база тюльпан деп чечектер чыгар. Олор былтыргы дыл-

да бойынын' уязына аш болор немелерди дъуул алган. Онын' кийинде дьюзюн-дьююр ёлён'дөр чыгар.

Дымжак кебистий ёлён'дөрдин' оротозында аспандар, кон'ыстар, онон' до ёскё курттар, кон'ыстар кыймыражып дъадат. Олор курсак бедиреп дъобобос. Олордын' курсагы айландыра туузылбас кирелю бүткен-чёлдин' ёлён'дери.

Еркөлөр тарбагандар, онон' до ёскё неме кемиречилер дъаантайын учурал дъат. Олор база ёлён' отоор, онын' учун олордын' да курсагы белен болуп калар.

Кюнтиштюк талдан' мун' тоолу дьюзюн-дьююр күштар келер.

Дыакши кюнде кере тюжюне кей, күштардын' табыштарына дъаан'ыланар. Аидый көп күштар чёлдин' ёлён' иле, курткон'ызыла азыранар.

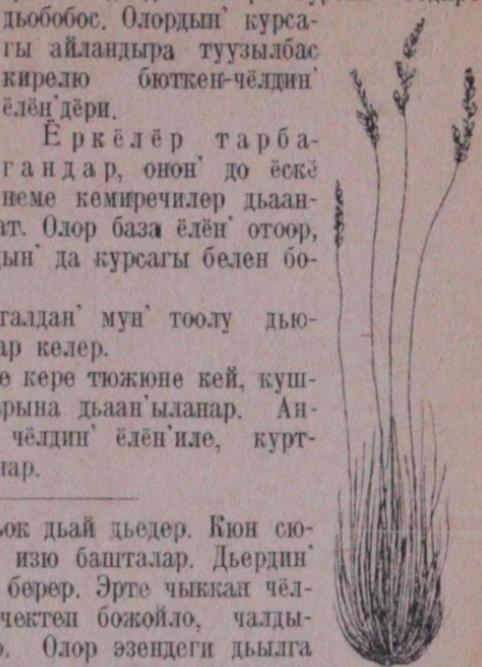
Дье удаган дъок дъай дъедер. Кюн сюрекей ачу тиtier, изю башталар. Дьердин' кыртыкы кургай берер. Эрте чыккан чёлдин' ёлён'дери чечектен божойло, чалдыгып курган калар. Олор эзендеги дылга бойына аш болор немелерин тазылына тартынып алган тужы болор. Олордын' ордына кургак, юзюгө чыдамал, база чык, сооюко ёзёр ёлён'дөр ёзиу, солуп дъат.

Чёлди көрзө, база дъаскыдагызына тион'ей кеен кебистий ёлён'дю дъадар, дье кебизи дезе башка болор. Чечектер астады, узун, чичке, щеткадый дъалбыракту **балгызын** ла **типчак** сюрекей дъаан' ёскён.

Дъаскыда келген күштар чёлдөн' ыраап баар. Чёлдө дьюк ле чёлдин' күштары артар: дрофа, талан-келен', чёлдин' кан-көрези.

Дайыны' экинчи бёлюги башталды. Кюн тامма чыдалы дъок изидиц ииет. Кейде кичинек те чык дъок. Чёлдин' кубулганын кижи таныбас боло берер. Чёлди кеен кебистий бектөп турган чечектю дъажыл ёлён'дөр ончозы дылыйып калган. Олордын' чечектери кургагац, юрендери бышкан, олор дъерде дьюрюмин божодоло, ёлгөн'гө бодолду болды.

Изюге, каан'га бек ле деген ёлён'дөр арткан, — тэстю ёлён', типчак дьюзюн-дьююр барга ёлён'дөр. Олор до куюп, саргарып калган. Чёл эмди сарыкюрен' ён'дю болуп көрүнөр.

Ковыль.

Бордьон.

Дрофа.

Ол тужы чөлдин' ёзюмдеринин' калганчы ёйи болгон. Чөл ээн неме ошкош билдирир.

Дъе тюшите тымык тураганы мекчеи борор.

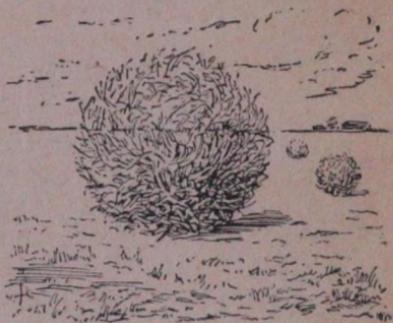
Күнчыгыш алдында чөл тюймендю борор.

Онён'-мынан' ююрлю торлоолор учуп чыгар. Ёлён'ин' ортозынан' юзюк дъюк күрт-кон'ыстын' юни угудар.

Улам сайын ёркөлөр сыйырыжар. Чөлдин' юстине тебер неме бедирел, чөлдин' кан-керези кайыш дьюрер.

Еркө.

Перекати-поле.

Онойш турала изю дъабызай тюжер. Соок салкындар согорго башта-ар. Кюс келди, юренди чачар ёйи башталды. Перекати-поле дел ёлён'ин' юрени салкыила, кожо дъалан'га учуп, дьерге юренин чачылтып дъат.

Күштәрдүн', шурт-кон'ыстардын' юни сран'ай дыылдыя берет, кеми-речи тындулар кышка белетенип дъат.

Дьердин' кыртыжы. Ол канча мун' километрге чейиле бөрген чөл ба-стыразы калын' кышту кара тобрак борор.

Андый кирелю элбек, аш-ёлён' сюрекей бюдер дъаан, кара тобракту дьерлер телекейдеги ороондордын' бирюзинде де дъюк.

Канча юйеге, мун' дыылдарга чөлдин' дьериине калын' ёлён'дөр бюдетен болгон. Ол ёлён'дөр дыылдын' сайын ёзиу, кургап, дьерде чирип дъадар болгон. Шак онойш канча дьюс, мун' дыылдардын' туркунына дьерге ёлён'ин' чириги дуулган; онон' улам кара тобракту калын' кыртыш бо-луп калган.

Кара тобракту кыртыш чөлдин' тес дъёёжёзи.

Коркушту кюйгек—каан' болбогондо, чөлгө торкодый кеен ёлён'дөр ёзёр, дъакшы аш бюдер, кандыла дыюзүн каттар, огородтын' ажы бюдер.

Дъакарулар. Кара-тобракту чөлдөрдин' климадын тайганын' климадыла тюн'дегер.

Кара тобракту чөлдөрдин' ёзюмдерин тайганын' ёзюмдериле тюн'дегер.

Кара тобракту чөлдөрдин' ёзоми дъайдын' туркунына канайда кубулуп дъат: кучундал беригер.

Кара тобракту дьердин' кыртыжын тайга дьердин' кыртыжыла тюн'дегер. Кара тобракту чөлдөрдин' дье кыртыжында дъемит көп болгоны неден' улам?

Агашту ла кара тобракту чёлдёрдин' дьурт албатызы.

Агашту ла кара тобракту чёлдёрдин' зоназында дьурт албатызы кюо. Ол дьурттын' кезиги мал-ашла дъаткан улус.

Чёлдё деревнелер дъаан, дье олор ыраактан' кёрюнбей дъат. Олор кадыу-дъуукаларды дъакалай, ағын сууларга дъуук туруш дъат. Олорго мында суу аларга дъен'ил.

Алагаш турачактары дъергелей узада чайилип барган. Олорды той балкаштан' эдиш дъат.

Дьурт-улузынын' кезиги заводтордо, дъозюн-дъюор предприятияларда, учрежденияларда иштеп дъат.

Колый бүткен агаштын' зоназындагыдай, мында дъаан городтор бар, фабрик-заводтор көп. Темир дъолдым' линиялары туш башка барган.

Агашту ла кара тобракту чёлдёрдин' зоназында дъаткан дьурт улузынын' көп сабазы Украинаец тэрле орустар.

Каан россиязында колючиледъаткандардын' ончозына дъадарга кюч болгон. Аңчадала, орус улустарынан' кёре, колючиледъаткан украинец терге дъадарга онон' до кюч болгон. Олор бойынын' тёрәл тилиле куучын-дажар учуры дъок болгон, учреждениелер де ончозы орус тилиле куучын-дажар учурлу болгон.

Украинец улустын' балдары орус школдордо юренер учурлу болгон. Украинец тилиле бичиктер срап'ай дъок болгон.

Октябрьский революциянын' кийнинде колючиледъаткан украинец улустын' дьюорум дъадыны срап'ай башкаланган.

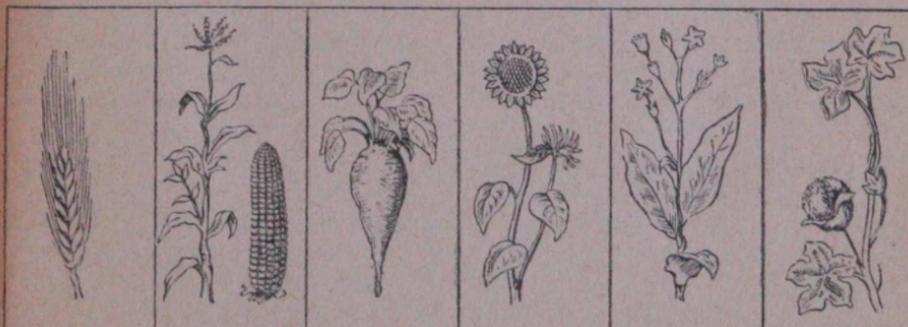
Украинский Советский Социалистический Республиказы бүткен. Украинанын' дьурт хозяйствозы ла культурный дьюорум дъадыны тюрген дъараанып дъат. Украинанын' хозяйственин ла культурный дъазалы ба-стыра союзтын' социалистический дъазалына дъаан учурлу болуп дъат.

Украинский Советский Социалистический Республиказын картадан' таап алыгар.

Кара тобракту чёлдёрдин' дьурт хозяйствозы.

Кара тобракту чёлдёр СССР-дын' аш бүдер төс дьеерлери. Кара тобракту чёлдёр ол канча мун' гектар бахчалу, садту, огородту чёлдёр.

Кара тобракту чёлдёрдин' төс культураларынан' керектюзи бу?

Буудай.

Кукуруза.

Свекла.

Подсолнух.

Тан'кы.

Кёбён.

Октябрьский социалистический революциязынан' озо кара тобракту чёлдёрдин' дъурт хозяйствозы кан- дый айлу болгоны.

Октябрьский социалистический революциязынан' озо кара тобракту чёлдёрдин' эркин дъакшы аш кыра иштеер дылан'дары помещиктердин', кулас байлардын' колында болгон.

Крестьяндардын', орто дъаткандардын', дъоктулардын' иштеер дъерлери ас болгон, малы база ас, дъер иштеер керектүү дъеселдерди тутакту болгон, мал отоор ло сугаар дъэрлерди дъок болгон. Онын' учун олор тудуш ла кулактардын', помещиктердин' базычыгында болуп, олорго куючи дъидиргөн болгон.

Крестьянинын' оок хозяйствоворлы ада ёбёкенин' ээжизиле иштелетен болгон, онын' учун хозяйство там комойтып, дъабызап турган болгон.

Кара тобракту чёлдёрдин' дъурт хозяйствозы советский башкару тужунда канайта кёдюрилип дъан'ырып дъатканы.

Кара тобракту чёлдёрдин' крестьяндарынын' оок хозяйствоворлы колхозторго биригип алды. Озогы тужунда качанда болбогон аш тюжюмнинде колхозчылар кёшкө дъединди.

Канча дьюс юрен аш эдер, база ёскё бюдюмдю совхозтор тёзэлди. Сөвхозтор дегенин дъурт хозяйствовонын' чын ла фабрикалары болуп дъат. Анда канадыйла иштерди—кыра сюрери, аш чачары, аш дъууры—машиналарла иштелип дъат.

Канча мун' машинно-тракторный станциялар бүткен. Машинно-тракторный станциялары, база совхозтор-тракторлоры ла иштеп көрүмдүлөх хозяйство тёзён, крестьян-колхозчыларга коллектив болуп бириккен хозяйствовордын' ижин чын дъолло баштаарына болужып дъат.

Каал' кийгекле туружып, база шокчыл ап'дарыла тартыжып дъат.

Чёлдё ашты кезип дъуур ёйдё.

Одессаны картадан' таап алыгар,

Одессадан' ала 100 км кирези чёл дъерле бис барып дъадыбыс.

Калганчы дыылдарда чёл канайып кубулган.

Дъер ле сайын дъан'ы дъолдор дъазалган. Дъолдордон' ала эки дъанынча бойы-бойынан' ыраак эмес чичке дъажыл дъолдор чёйиллип барган. Ол ёскюргөн дыыралар болор. Олор кыраларды салкыннан' корулап, карды ла чыкты ёткюрбей тудуп дъат.

Дъолдо юзюк ле дъок, пеме тарткан автомобильдер ле тракторлор түштажып дъат. Тракторлор бойынын' кийинин' салдалар ла тырмуунтар, база бензин ле керосин, ишмекчилер отурган абрагалар тартып дъат. Дъолды куюлада, канча-канча рядтарла телефонный сабактары барган.

Браагында дъурт көрүнүп дъат. Ол машинно-тракторный станция. Кирпичтен' эткен узун корпустар гаражтар дъергелей туруп дъат. Ол гаражтарда кылкында канча дьюс тракторлор, комбайндар аш соготон машинналар, онин' до ёскё дьюзюн-дьююр пеме алып дьюретен дъеселдер ту-

рүп дьат. Олордын' ары дьанында трактористер, станциянын' ишмекчили-ри ле служашийлери дьадатан туралар туруп дьат. Орто тужунда столо-ва ла клуб. Бис станцияга тюшпей дьадыбыс, анда эмди бир де кижи дьок, ээн. Бис, онон' ары, станциянын' тракторлорыла аш соготон ма-шиналары иштеп турган дьуугындағы колхозтын' қыралары дьяар барып дьадыбыс.

Ёрё көдюрилген булуттый тоозынды ла машиналардын' юнии бис ыра-агылан' көроп, угуп дьадыбыс. Дьуектап келдипис. Қырада аш согуп дьат.

Тракторлорло кыймыктадып, әбірип турган аш соготон юч машина иштеп дьат.

Мында ончозыла колхозтын' дьаан эр ле юй улустары. Аш соготон машинанды әбіреде бир бёлюк юй улустар. Кезиги буулац, чогуп, чечип барабан дьяар берип дьат. Ескелёри дезе, согулып, арулалыш калган юрен шырлап тёгюлип турган машинандын' алдында таарлар тудуп дьат. Онон' ескелёри идиргенин' ары куюзына юзюк ле дьок дьергележе таарлар тажып дьат. Мында юренди сортоп дьат.

Аш соготон машиналардын' ичинен' юзюк ле дьок юрен-ажын согуп салган куру саламы тёгюлип турат. Юй улустар саламын машинадан ары тырмаш, ыраадыш турат. Эр улустар ол саламды эптю колдорыла алыш, дьуугында турган пресске оны салыш дьат. Бир минуттын' бажында салам пресстен алтын ён-дю дьаан тюк (кош) болуп чыгып турат.

Ей ейинде неме тартатаң автомобильдер келип, юрендю таарларды әлеватор дьяар апарып дьат.

Иш фабрикадағыдай болуп дьат.

Колхозтын' аш согорыла таныжала, бис онон' ары әлеватор дьяар барып дьадыбыс.

Элеваторго дьетире 5 км бастыра бу дьолло таарлар салган машина-лар ла чоккон ашту абраладар ёткюлөп турат.

Күйгек каан⁴ ла тартыжары.

Каан башкару тужунда Россияда кара тобракту чөлдөрдин' канча он мун⁵ гектар аш қыралар күйгек каан⁶ га кадып күйюп калатан.

Күнчыгын келтегенде чөлдөрдин' аштары кургак салкынга кургай-тан болгон, буудайдын' кылгазы дьуурылала курган калар. Дьялбырактарды изю суула быжырып койгон неме чилеш чалдыгып курган калар, ар-бузтардын', дыяялардын' сантары кургай берер, агаштын' дылдектери чалдыгып, юзюлеле, дьерге тюжюп калар.

Андай дьурт хозяйствоны коркушту юреер дьеткерле советский баш-кару кайралы дьоктон⁷ тартыжып дьат.

Күйгек каан⁸ га алдырышпай ёзётен немелерди кичееп ёскюрип дьат.

Дьердин⁹ кыртыжындағы чык кургабазын деп, дьерди сюрекей кичееп иштеери учун дъен'ижю болуп дьат.

Дьердин¹⁰ кыртыжына¹¹ көп чык чыгара тартыш, дьерди кургадып тур-ган чөп ёлён дёрлө дъен'ижю ёткюрип дьат.

Дыалан¹² га канча ла кирези көп кар артызынын кичееп дьат.

Сюрекей күйгек каан' райондордо сұактар чыгарып дыат, каналдар (казынты коолдор) дъазайла, дъуугындағы ағын суулардан', көлдөрдөн' суу ағызын, сұактар дъазап дыат.

Кезик ле Алтығы Заводжияның' дъерлери суу дъоқ кургак дъерлер. Чәлдин' суулары кургап кичиорип калат. Күйгек каан', изю кургак салкын, тоозынду шуурган көп болуп турат.

Суу ас керегинде аш ёзёрине дъакшы дъерлер ашты ас берет. Дъаш дъоқ дъылдарда аш сран'ай күйюп калар, ак дъерлери күйеле ээн дъер болуп калат.

Канча миллион гектар аш бүткедий дъакшы дъерлер тегин дъерге дъада калат.

Ол дъерлерге канча миллион центнер буудай аш әдип алар учурлу дъерлер болгон. Дъан'ысла суу керек.

«Заводжияның' чәлдөри ССРР-дың' колкючиледъаткандарына аш берер учурлу» деп коммунист партия тургускан.

Дье чөл сууларына каптуура плотиналар дъазап, дъаскы, база оной до ок дъаш сууларын токтодып дуун дъадылар. Насосный станциялар тудуп дъадылар, онызылары Волгадан' суу дайкап алып турат. Каналдар каскылайт. Ол каналдарла суу ағын, Заводжияның' дъалан'дары сайын суу дайыла берер.

Алтығы Заводжияның' кыртыштары сюрекей байлык аштын' бюджетин берер боло берди.

Заводжияның' географический картазы удавас сран'ай кубула берер, онын' түш тужунап' «суулар», «сүүчактар» кечире агар, дъан'ыдан' «көличектер», «көлдөр» бүдер.

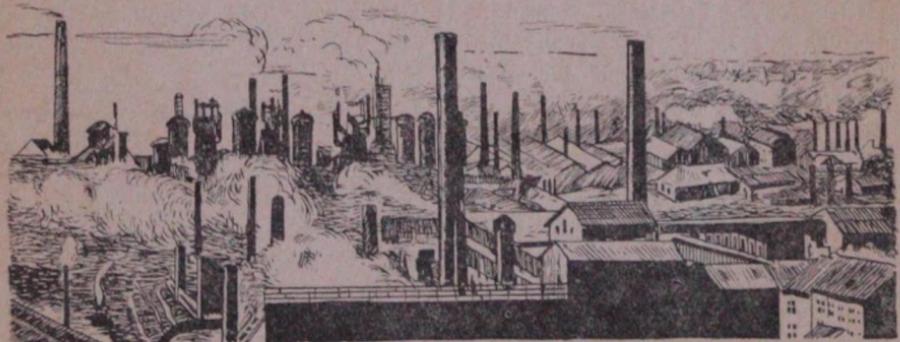
Казып алар дъёёжё лё промышленность.

Кара тобракту чәлдердин' зоназы дъан'ыс ла кара тобракка бай эмес. Онын' алдында сюрекей керектю казып алар тузалу дъёёжё дъадып дъат, апчадала, таш көмюр ле темир руда көп.

Донецкий кряж деп кырлан'да таш көмюрдин' дъаткан дъери ума дъоқ көп.

Донецкий кряжты картадан' таап алыгар.

Ол таш көмюр дъерлер **Донецкий таш көмюрдин'** бассейны эмезе Донбасс деп адалып дъат.

Макеевский завод.

Донбасстын' күнбадыжы дъаар. Диенпр суунын' ол дъанында, Кривой рог деген городтын' дүүгүнди, база Крымский дъарым ортолыгында, Керчь городтын' дъанында сюрекей көп темир руда дъадып дъат.

Крымский дъарым ортолыктан' тус алыш дъат.

Мында айдылган темир рудалу дъерлерди картадан' таап алышгар. Кривой Рогты ла Керчти таап алышгар.

Донбасс, Кривой Рог, Керчь сюрекей дъаан промышленностту райондор болуп дъат.

Мында кайдада болзын таш көмюрдин' шахталары, темирдин' рудниктери, металлургический заводторы текши түрүп дъат.

Озогы ла эмдиги Донбасс.

Донбасс тудушла эмдигизинди болгон эмес.

Озогы тушта мында ээн, албаты дъок дъер болгон, дъайгыда күнгө кююп калган чөлдөр дъадатан.

Каа-дъаа кабыруда юрлю койлор дъюретен, анда-мында эмеш аш кыра чачын салган дъадатан.

Дъердеги сюрекей элбек таш көмюрди кижи керексибес, тегин дъадатан.

Ёткөн дьюс дыылдын' ортозында, темир дьюлдор дъазалып, промышленность сюрекей тюрген көдюриле берди. Одырар неме, темир керек боло берди. Донбасстын' таш көмюрии, темир рудазын капиталисттер тургуза ла билиш алды. Донбасстан' дъерин садып алыш, металлургический завод-

Таш көмюрдин' шахталардынла озогы туштагы иш. Көмюр оодор каран'үй дъерде, ишмекчи чалкайто дъадып алыш көмюрди оодып турган. Чичке дъабыс коридорлорло таш көмюрди кол чанакла вагонеткалар дъаар тартып турган. Көмюрлю вагонеткалары чала танду аттар ёрё көдюретен клетке дъаар апарып турган.

торын' эдин турдылар. Канча мун' тюреңен крестьяндар ол орто дъуулуп, шахтерлор болу, металлургический заводтордо ишмекчилер болуп иштегилей бердилер. Заводтордын' корпустары бютти. Дьюзюн-дьюн дъерлерде домналардын' ыштары чайиле берди. Дъерле сайын темир дьюлдин' рельстерди чайиле берди. Ол рельстерле таш көмюрлю, рудалу вагондор чубашты. Дъерден' каскан туралар, дъапаптар, шахталарды, заводторды айланыра тюрен'и городтын болуп тура бердилер. Анда ишмекчилер дэлтты.

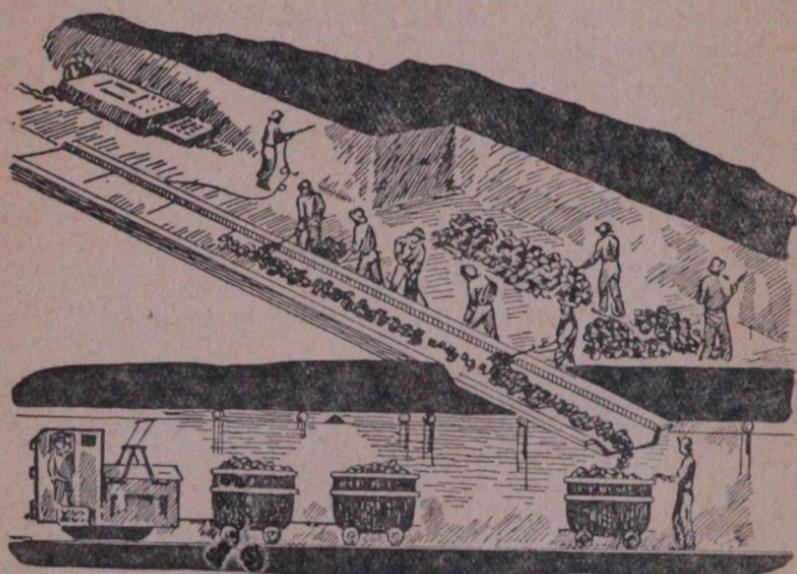
Олор чыкту шахталарда сутказына 13 частан' иштеп турдылар. Ишти бастирызны колло иштеген. Кайла ла чашкын ол ло олордын' бастиры

дъепседлери. Шахтерлор бойының ижи учун сюрекей ас дыал алыш турған. Көп тоолу, таш оодор машиналарды шахталарга түжюрген.

Озогы Донбассты әмди таныбас. Онын' озогы әэлери — капиталисттерден' изи де арткан дьок. Природанып' байы, көп дүйнөзү, Донбасстын' шахталары заводторы бастыразы Советский Союзтын' дүйнөзү болуп қалган.

Таш көмүр казар бир канча дын'ы шахталар ла металлургический заводтор тудулган.

Шахталардагы иштеер ишти база сран'ай дын'ыдан' тургузып салған. Көп тоолу таш оодор машиналарды шахталарга түжюрген.

Таш көмүрдин' шахталарында эдмиги иш электричество отту, дылан штольняда бригада иштеп дыят. Таш көмүрдин' кадын врубовой машинала кезип дыят. Механический ёрюмде ёрюмдеп дыят. Адылар неме салып дыят. Көмүрдин' кадын чачтырып дыят. Көмүрди кыя эткен күрек шаловка таштап дыят. Көмүр вагонеткалар дыаар дынылып дыят. Электровоз олорды ёрё көдүретен клеть дыаар тартып дыят.

Таш көмүр казар бастыра иш машиналарла иштелип дыят. Шахтерлор дын'ыстан' иштебей, бригадаларла иштеп дыят.

Шахтер Алексей Стаканов бойынын' бригадазынын' ижин сюрекей дылакшы тургузып алган керегинде, сменада 7 тонна казыш алар нормалынын' ордина 102 тонна таш көмүр казыш алган.

Донбасстын' имекчилеринин' дьюрөм дыадыжы да кубулған. Ишмекчилерге дыарык, оору дьобол дыадар туралар эдип койгон. Кайдала текши столовойлор, фабрика кухиялар, детсадтар, яслялар белен. Турагарларды айланыра парктар, агаштар отурғысан. Ончо водопроводтор, каналдар эделе, сууны ағызып, мылчалар эдип салған.

Днепровский электрический станциязы (Днепрогэс).

Днепрогэсти карталан' таап алыгар.

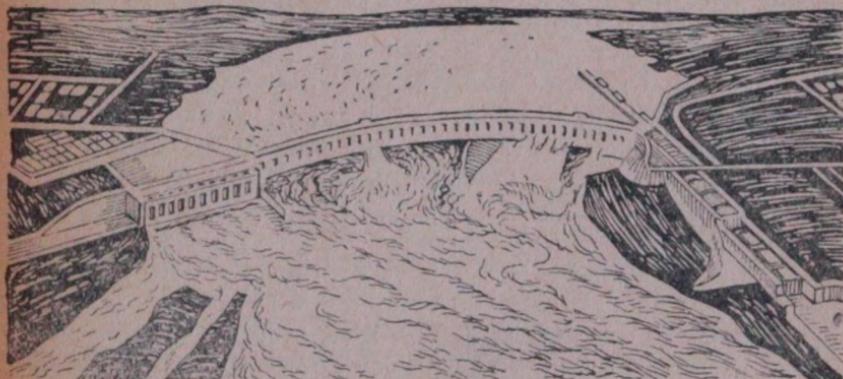
Донбасс ла Кривой-Рогтын' шахталарынын', заводторынын' канча мун' машиналарын кыймыктадарга сюrekей көп ийде-кюч керек болуп дьат. Эмдиги дъазап дъаткан, дъан'ыдан' дъазаарга турган дъан'ы заводтор, шахталар бютсе, онон' до көп ийде-кюч керек болор.

Андый көп ийде-кючти кайдан' алар?

Коркушту дъаан ийде-кюч природанын' бойында, дъанындала тегин дъаткан эмтири. Ол-Днепрдин' ағын суузынын' ийде-кючи.

Учардан' учарга, таштан' ташка согулып, озодон' бери мында Днепрдин' суузы чакпындалып, ағын дъаткан болгон. Онын' суузын дъан'ыс дъерге туюктайла, сюrekей бийиктен' тюжурзе, ол суу сюrekей дъаан ишке чыдаар учурлу болгон.

Башкарунын' дъакылтазы айынча инженерлер канча дылдарга улай, Днепрдин' суузынын' ийде кючин канайта колго тударын шин'жилен иштеген, онын' кийинде Днепрге бийик буунты эделе, онын' алды орто-гидроэлектричествонын' станциязын эдер деп шиоуп ташкан.

Днепрогэс.

Беш дылга канча мун' ишмекчилер, инженерлер тион-тижиле. Днепрле кайралы дьюк күрежип тартыжып турды.

Буунтыны эдерге сюrekей кату, кюч иш болгон, коркушту катуга келишкен.

Сууны агашла башка туюктап бууйла, онын' суузын соолто сордырыны турар иштер болгон, анда иштеген улустар тудушла суу бузулала, ончо ишти оодып барбазын деп, иштеген улусты ағыспазын деп, коркуп турар болгон эди.

Днепрдин' суузын туюктап, бийик буунтыла бууйла, буунтынын' дъанына гидроэлектростанция туткан.

Днепр буукка буулуп тююлеле, электрический станциянын' турбиндары турганы дъаар көп темир трубалары тёмэн ага берген.

Суу коркушту кючтенин темир трубалардын' ичине кийидире агала, трубанын' канаттарына согуларда, онын' тегеликтерин эбира берген. Электрический машинадар иштей берген, электричествонын' ийде-кючи эмиктерге дъайылып барада, онон' ары электростанциядан' туш-башка таркай берген.

Днепрогэстың' электричествоның' ийде-кючи 18 миллион ишмекчилердин' иштеер ижин бюдюрер кючтю болор. Днепрдин' иштеер ижи дъян'ыс ла Донбассла Кривойроттың' фабрик- заводордың' шахталардын' машина-ларын кыймыктадар эмес. Днепрге дъуук дъян'ы заводтор бюдюп дъят. Химический чой ураг, болот ураг, телеп'ир эдер, машина дъазаар. Олор база Днепрогэстен' иштеер.

Днепрдин' коркушту учарларын тююлген суулар бёктөп койгон. Днепрдин' бастыразына пароходтор — керентер дьюрер болуп калган.

Днепрдин' дъакалай бүткен суузы дъок, күнгө клюйонг калган чёлдёр дъаар Днепрдин' дъаказынаи каналдар казар. Ол каналдарга суу божодор. Ёлю чёлдёр тынданып чыгар, анда сюrekей көп аш бюдер.

Днепрогэс дъеткил ийде-кючиле иштеген тушта совхозтор, колхозтор сайын электричество баар, ол тушта совхозтордың' колхозтордың' дълан'дарына электричествоның' салдалары иштеер.

Таскаудулар: кара тобракту чёлдёрди сомду картада эбиреле чийиктеп салыгар.

Кара тобракту чёлдёрди кечире аккан агын сууларның' адын сомду картага бичигер.

Картада Донбасты, Кривой-Рогты, Керчь городторды темдектегер,

Картада Днепрогэсты. темдектегер.

6. КУРГАК ЧЁЛДЁРДИН' ЗОНАЗЫ.

Каспийский талайдын' тюндюк талазы дъаар, Волга сууның' эки дъаказында тёмэн дъабыстай, база онон' ары кюнчыгыш дъаар Китайдын' границазына дъетире, кургак чёлдёрдин' зоназы дъадын дъят.

Кургак чёлдёрди картадан' таап аллыгар.

Кургак чёлдёрдё.

(Дъорыкчының' письмозынан*)

Кургак чёлдёрдё мен эки ай болом. Мени эбиреде канчала кирези көс көрүп дъеткенче, учы куюзы дъок бир тюн'ей ак-тиос дъерлер чай-илип барган. Чёл дъаскы чоокыр дъазалду болуп узак турбаган. Онын дъарьк ён'дю чечектери удабайла чечектен, божой берген, дъайдын' баштапкы изю кюндери дъажыл ён'дю ёлён'дёрди кургадын салган. Кюнниң сюrekей изю дъаркынының' алдында ачу-ёлён' лё (полын) барга ёлён алдырыштай турган. Чёл сары-боро ён'дю, тоозынду болго. Дъаап салкын юзюктелип келген тушта тоозын, булуттый, ёрё кёдюрилип, салкынла кожно барыш турган.

Тышулар изюден' дъажынгылай берген. Дъян'ысла келескендөр полынъ ёлён'нин' ортозыла элес эдип дьюредилер.

Ёй-ёйинде булуттар кайнап чыгып, салкындац, тен'ери кюркюрен турар, дъаштын' баштапкы коозыр тамчылары тюжюп турган. Дъе юзюктелип келген салкын булутты ёткюре ашарып турган, чёл эски ле айынча кургак, тоозынду артып турат. Чёлдё аңда-мында ак темдектер—кудьурлар элестелип турган. Мындағы дъерди тус күдьур дъука жатла дъаап турган, онон' улам кар тюшкендий болуп жөрөнер.

Каа-дъаа дъерлерде кюнгө тусту кёлдёр мызылдаап турган.

Бираакта казак улустын' айылдары кёрүнин турган, олорды эбиреде айырлу маңдар ла юрлор койлор турган. Кезикте ак байкандар ла шин-жилечи разведчиктердин' ёрюмдейтеп бийник дъерлери элестелип турган.

Кургак чёлдёрдин' природазы.

Дъердин' юсти. Картадан' көрюгер: кургак чёлдёрдин' юсти текши бир тюн'ей эмес. Кургак чёлдёрдин' күнбадыш келтегейи дъабыс тюс дъер, ол Каспийский талай дъаар дъабызап дъат. Күнчыгыш келтегейи дъабыс кырларлу бийиксю тюс дъер.

Кургак чёлдёрдин' тюс дъерлери озо талайдын' тюби болгон. Оны туству кёлдёр, тус ёдион калган участок дъерлер ле дъерде учурал турган курт—көп ыстын' кабығы (раковиналадар) темдектен айдып дъат.

Климат. Кургак чёлдёрдэ дъай, кара тобракту дъерлердин' дъайынан' изю де кургак та болор. Атлантический тен'истен' кургак чёлдёргө дылуу ла чыкту салкын каа-дъаа ла дъедип дъат, дъайыда дезе дъаша сран'ай да дъок. Кургак ла изю салкын дъаантайын согор. Изюден' дъер курган дъарылып турар.

Кара тобракту чёлдёрдэгизиндий кыш мында кыска, дье ондогызынан' кату болор. Кышкыда дъаантайын шуургандап турар. Кыштын' учында токон' болуп баstryра чёл тошло дъабылып дъат.

Ағын суулары. Кургак чёлдёрдэ ағын суулар кёп дъок. Олордым' эн' ле дъаандары: **Волганын'** тёмэнги учы, **Урал** ла **Эмба**.

Дъайыда ағын суулар сюрекей тайызап дъат. Дъайдын' учында Урал деген дъаан суула керептер дъюрери кючке келижип дъат. Тайыс суулар сран'ай ла соолып дъат. Кургак чёлдёрдин' сууларынын' кёп сабазы талайга ағып дъетпей, кумактарга дылыйып эмезе кичю кёлдёргө кирип дъат.

Ол кёргүскен сууларды картадан' таап алыгар.

Ёзюмдер. Кургак чёлдёрдин' ёзюмдери кара тобракту дъерлердин' ёзюминдий, дъастын', дъайдын', ла кюстин' туркунына күбүлүп дъат. Дье мында, апчадала кюйгек — каан'га алдырышша ёзюмдер ёзиуп дъат.

Эрте дъаста, кар кайылып, дъердин' кыртыхы чыкталган ла сон'ында, болчок — согопо ошкош тазылду ёзюмдер — подснежники, сары ла кызыл тольпандар тюрген ёзиуп дъат. Кургак чёлдёр кыска ёйгө дъажыл ёлён' ле дъабылып дъат.

Дье дъас изю, кургак дъайла тюрген селинип дъат. Тольпандар чечектеп божоп, чалдыгып дъат, ёлён' кюйиуп дъат. Олордым' ордина, кургак сююр ёзюмдер — дылтту, боро ён дю полынъ ёзиуп дъат. Олор кыл ошкош учуктарла дъабылган, ошын' учун бойынын' чыгып ас дайладып дъат. Онон' ёскё тёёнин' тегенеги деп ёлён', база кюйгек каан'нан' коркубас дьюзюн-дьююр баргалар ёзиуп дъат. Кургак чёлдёрдин' ёзюмдери узун тазылду болор, олор дъерге терен' ёзиуп, олон' дъердин' чыгып тартып дъат.

Полынъ деп ёлён'.

Солянка деп ёлён'.

Олор бойы-бойынан' ыраак турup дят. Олордын' ортозында изюден' дъарылып калган куру дьери көрүнип дят. Дьердин' кыртыжында тус көп дьерлерде-солянка деп башка дьюзюн ёзюмдер учурап дят.

Дьердин' кыртыштары: изю кургак узак дъайдан' ла ёзиу турган ёзюмдер суюынан' улам, кара тобракту чёлдёрдён' бодозо, дьерде чириген неме анды көп бюдюп болбой дят. Кургак чёлдёрдин' кыртыжы

көп сабазы кюрен' бир эмеш чириген немелю болор. Кудурлуда кыртыштар учурап дят. Олор элбек тусла ёзиу калган.

Тындулары. Кургак чёлдёрдё дьоон тындулар ас. Тюрген ман'таар сайгактар учурап дят. Дынир курсак ла ичер суу бедиреп, олорго элбек дьер ёдёр керек. Бёрюлердин' табарунан', олорды тюрген ман' таары аргалан дят. Кары тобракту чёлдёрдёгидий, кургак чёлдёрдё неме кемиречилер — ёркёлёр, онон' до ёскек-

лёри көп. Келескендер ле дыланнадар мында көп, курт-кон'ыстар, сегерткиштер ле аспаннадар.

Кургак чёлдёрдин' тындуларынын' ён'и көбизинде күнгө күйюп калган чёлдёргө тюн'ей, онын' учун олор бачым көрүнбес, билдирибес.

Таскадулар. Кургак чёлдёрдин' климадын кара тобракту чёлдёрдийиле тюн'дегер.

Кургак чёлдёрдин' ёзюмдери дъастан' ала кюске дьетире канайта кубулуп дят, куучындан бериген'.

Кургак чёлдёрдин' кыртыжын кара тобракту чёлдёрдийиле тюнлегер. Кенин' учун кургак чёллёрдё чириген неме ас?

Кургак чёлдёрдин' ёзюмдеринин' ле тындуларынын' башка бюткен бюдюми қанды, куучындан беринер.

Кургак чёлдёрдин' албатызы.

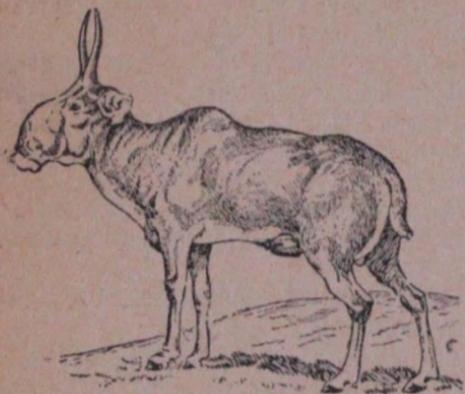
Сюреекей элбек дъайым бюткен кургак чёлдёрдё озодон' бери казахтар ла калмыктар дъаткан.

Олор кайда дъатканын 131 страницада картадан' көрюгер.

Олор мында төс изжинде мал азыранган — көп ююрлю койлор, дылкы мал, төө азыраган албаты. Кургак чёлдёрдин' иеле ёзёр ёлён' — чёби турак та болзо, тёёдий, койдый, курсак талдабас, тоозы дьок көп малдарды ол чёлдёр азырап дят.

Малдын' курсагын тойдыра откорорго чёлдин' элбек дъалан'дары керек. Онын' учун казахтар, калмыктар дъайында дьеңден дьеңге малдын' одорын бедиреп көчюп дят. Одорлу дьеңге көчюп барада, мал одор келишкен дьеңди талдан алыш, кийис айылдарын тудуп алар, анда мал ёлэнди юзе дыйбейинче дъадын дят. Кыштуларында айылдарды той-балкашкя ёткожуп тудуп алыш дъатан.

Эмди казактардын' ла калмыктардын' көп дъаны көчпей дят.

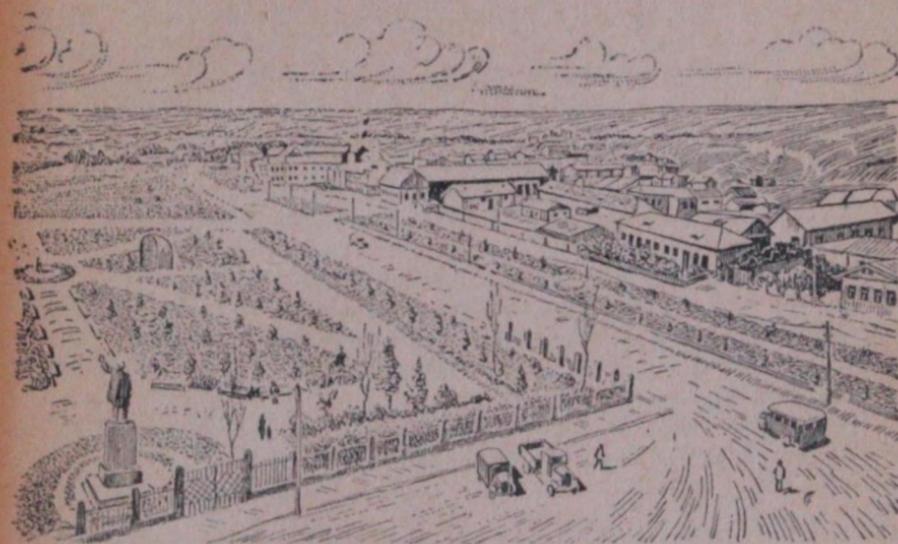

Сайгак деп ан'.

Калмыктардын чөлдөринде.

Улу Октябрьский социалистический революциядан озо калмыктардын чөлдөринде ээнзор болгон. Дыок ле каа-даа көкчиндер бойлорынын юр маддарыла козо дыаны одор дьеңлерге көчүп тургандары учуражатан болгон.

Эмди дезе чөлдөрдин ортозында Элиста деп город ёзюп калган — Калмыкийнын столицасы. Төмөн дыабыста бетонный балкоңду, дыалбак бөлгөктөн дыаан таш туралар агарат, садтар дыжарат, күнгө суу дылтыраш турат.

Город Элиста.

Элистага келип табышкан дылдор сайнан автомобильдер ман тажат. Бынкыда азырал дыок боло бергежин, мал азыраарына белетеген дыаан обоголордын дыаныпча олор ёдё ман тажып турат.

Элистадаң бир каша калометр бажында колхозный дүрт бу турат. Той балкаш турачактар, казагандар, садтар. Биштой колхозтын дыаладары чайиле берген. Бир каша дымы мынан озо бу дьеңге башла-баштап трактор келген. Солокты көдүрген. Аи'зу чөл, кыралар болуп кубула берген.

Ыраакта уйлар мустажат база койлор маарайт. Ол кюдючилер юр маддарын дүрт дыаар айдаң келип дыатканы.

Дүрттүн дыанында болчоктын юстинде көчүп дьюрер театр дьеңлен алған. Калмыктар, тыныштарын дыжыргылан алыш, озогыда качанда көрбөйн ойындар көртүлөп турат.

Чөлө дьең сайнан салтан монастырьлар ундуулган, ол монгостырьларда монахтар көчкити улустарды дыжытту жа ондоң аларды дыок дыан дарла көмөләп тургандар.

Кургак чёлдёрдин' албатызы Октябрьский социалистический революциядан' озо кандый дьюрюмдю дъаткан.

Дайым бүткен дъаан чёлгө канча дьюс миллион мал азырангадый дъер болгон.

Дье андагы кюннин' аайы мал тударында дъарабай турган. Кюйек-каан'га ёлён' кюйюп калар. Дъука карлу кыш болгондо, тожон' болуп дъат, дъердин' юсти калын' тошту болор, мал ёлёнгө дъедин болбос, дылкы да мал ол тошты ёткюре чапчып болбой турар. Ол тушта мал курсакка дъединбей ёлюп турары «джут» башталатан. Онон' ёскे мал сапла, сибирский язвала, база да ёске кыргын ооруларла оорый беретен.

Бичик билбес каран'йда дъаткан кёчкин албаты природадан, камаанду дьюрюмдю болгон.

Малдын' кыргын ооруларыла туружарын билбайтен.

Мал ооруган тушта, олор аргазын тапай, арга дьюкто тёгюнчи эмчилирине барып, болуш сурап, олордын' эмдегенинен' там ары чыгымдашын дъадар, оору-дъобол кёптёөр, мал кырылар.

Кургак чёлдёрдэ суу алары сюрекей кюч. Сюрекей терең' колодецтер казар керек. Чёлдин' дъакшы казынты суулары байлардын' колында болгон.

Дьюктулардын' эш неме билбези, карануй дъатканы байларга тузалу болгон. Канчала кёп мал кырылза, канчала кату болзо, анчала байлар там байып, батрак дъалчылар кёптеп туратан болгон.

Каан башкаруузы чёлдин' кёчкиндеринин' дыурт хозяйствозын тыныштар керегин кичебайтен болгон.

Карын ойто кайра ол кургак чёлдёрдин' албатызын тюредип туратан: ол олордын' кёкюп дьюрер маалынын' одорлорын былап алала, орус кёчкиндерге берип туратан.

Чёлдёги кёчкиндеринин' дьюрюм-дъадыжын дъаран-дышар керегинде, чёлдин' мал азыранарын кёдюрерге советский башкару нени эдип салды.

Советский башкару кёчкиндердин' хозяйственный дъадыжын дъаран-дышра кубултып салды. Ол тартыжуны мал юсирин кёптёдэриен' баштаган, непин' учун дезе, кёчкин улустын' дьюрюм — дъадыжы онон' камаанду болуп дъат.

Дье тудушла ары-бери кёчюп дьюрзе, мал хозяйствозын кёдюреп болбос. Айдарда совет башкару кёчкин албатыны тургун дыуртту дерев-нелеп дъатсын деп, баstryра кючиле дыемизил дъат.

Биригин ёлён' эдерге, ёлён' дёр чачып ёскурерге нёкёрликтер тёзёп салган, малдын' дылу кажагандарын эдип салган, дыннын' казынты сууларын казып, бууктар дъазап салган. Мал эмдеер пункттар ачылган.

Казахтардын ла калмыктардын' культуразын кёдюрёр керегинде кёп тоолу школдор, библиотекалар, кинотеатрлар ла больницаалар тудун салган.

Кургак чёлдёргө кыра ажын иштеерге дъарабас, дье дъаландарды сугарып, база каан'га алдырышпас ёзюмдерди талдагажын, ол чёлдёр дъакшы тюжюмдю аш ла азырал ёлён'берер.

Дье эмди кургак чёлдёрдё дъер ижи тёзёлип тын'ып дьат.

Малды кичеен азыраза, элбек чёлдин' хозяйствоворы, тоозы дьок кён этти бергедий аргалу.

Кургак чёлдёрдё кой азыраар совхозтор тёзёлип, дылкы мал азыра-
ары элбен дьат.

Эмди аида мал азыраар кён совхозтор тёзёлип калган иштен дьат.

Казып алар тузалу дъёёжёлёр лё промышленность.

Кургак чёлдёрдин' дьеринин' алдында калганчы ёйгё дьетире казып
алар тузалу дъёёжёлёри сюрекей кён дьаткан.

Ол дъёёжёлёри дьердин' алдынан' социалистический хозяйствозын дъа-
зачылар кичеен табарда, эзи чёлдёр тындана берди.

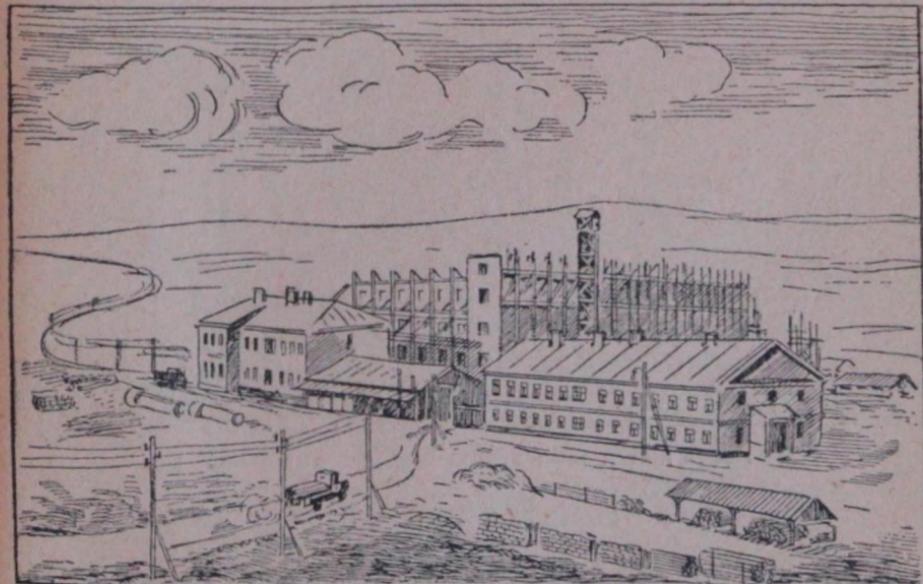
Карагандынын' шахталарынын' кара таш кёмюрин суркурада юзюк
дьоктоон' дьердин' юстине чыгарып дьат. Каспийский талайдын' дъаказын-
да Эмбанин' нефти трубаларла тюп-тюш агып дьат.

Дъестин' рудазын коштогон вагонду узуи товарный поездтер. Балхаш
кёлдин' кюнктюндюк дъакаларып куустай баргылап дъадат. Мында телекей
юстинде сран'айла дъаан дъес кайылтар заводты бюдюрип салган.

Карагандашын' Эмбинский ла Бакинский нефть иштеер дьерлерин (промыс-
лаларын), Балхаш кёлдин' дъаказында дъес бүткен дьерин каргадан' таап
алыгар.

Дье ол баштан'ызыла. Кургак чёлдёрдин' дьеринин' алдынап' куулы,
цинк, корголдын, ёскё дё баалу рудалар тапкан.

Шак мынайда, кургак чёлдёр кубулып, оныла кожо дъурт албатынын'
дьюрюм-дъадыжы кубулып дъадыры.

Кургак чёлдё завод тулуп дьат.

Көчкін казахтар строительдер, горняктар, нефтеяниктер болуп иштеп, көчкін дүрттарын таштаң, турған промышленностьның ишмекчилериниң дыюроми аайыча культурный болуп дыада берди.

Талайдын' тюбинен' нефть алганы. Баку городтон' ыраак эмес Каспийский талайла дыюзүп дыюрген балықчылар, озоден' бери андағы суу солон'ының дәркыныңдың көрюнип дыат деп озодон' оны сезап дыюргендер. Талайдын' тюбин ле дәраздың шин' жилегешдер.

Талайдын' тәмән терен' тюбинде сюрекей көп нефть табылған.

Совет башкару оны талайдын' тюбипен' дүуулан аларга санаған.

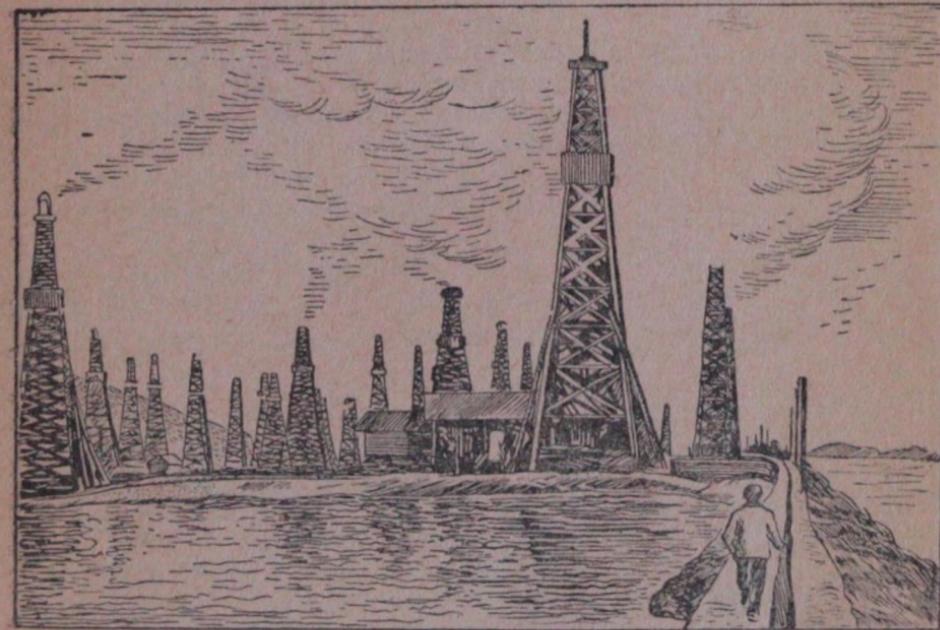
Талайдын' калың' таш дамба деп стене эткен. Ол стенелө талайдын' бёлүгииң бууи салған. Оноң суузын чыгарға тартырып салған. Эки дылға чыгарға тион-тиош дъаан сормолор (насостор) иштеген. Учында, талайдын' тюби көрюнип келген.

Күргал калған талайдын' тюбинде канчала тоолу, нефть алар бийик вышкалар эделе, нефть ала бергендер.

Саадаган дыок анда нефтьтин' дъаап фонтаны ёрө теең чыкты. Оны бектейлө, ағызатан трубаларла нефтьти бактарга ағыскан.

Ишмекчилер ле инженерлер социалистический хозяйствозына природадан' сюрекей көп нефть дүуулап алғандар.

Мынай' озо канча дылдардан' ары талай тюби болгон дьерде, эмді нефтьтин' вышкалары агаштый туруп дыат.

Нефть иштеп алыш турған дьердеги вышкалар.

Балық тудар иш.

Күргак чөлдөрдин' зоназының күнбадыш көлтегейи, Каспийский талайдын' дәараттарында, Волга сууның тәмәнги учында ла Урал суузын дыкалай дыадып дыат.

Ол дъерлерде балыктын' байлык дьёжёзи бар болуп дъат. Анда сюре-
кей баалу балыктар тудуп дъат. Ол балык дъан'ыsla Союз ичинде таркал
турган эмес, дье гран ары дъанына барып дъат.

Зонанын' ол келтегейин картадан⁴ таап алыгар.

Волга суунын' оозында **Астрахань** деп город туруп дъат.

Ол балык андайтан иштин дъаан тес дьери болуп дъат. Суунын' дъа-
ратарында балыкчылардын' канча дьюс тоолу кемелери туруп дъат. Эрте-
нен⁵ эңирге дьетире, балыктайтан ёйинде, мында кемелерден ле кереп-
терден⁶ балыкты дъайлайдын дъат.

Революциядан⁷ озо Астраханьда балыкчылардын' кючинен, дъаан бай
садучылар байши тургандар.

Дъаан'ы Астраханьда канчала мун' балыкчы колхозчылар. Олордын' ор-
тозында озогы кёчкин калмыктар көп.

Эмдиги ёйдө анда дъаан консервный заводтор, холодильниктер, балык
андайтан керептер дъазайтан заводтор бүткен.

Курган чёлдёрдин⁸ дъорыктап дъюрер дъолдоры.

Астрахань городты картадан⁹ таап алыгар.

Кургак чёлдёрдин¹⁰ дъорыктап дъюрер дъолдоры.

Октябрьский революциядан¹¹
озо, кургак чёлдёрди дъаан'ыsla
темир дъолдын' линиязы кечире
салынган болгон.

Ол **Сренбург** городтон¹² кюн-
тюштюк ле кюнчыгыш ортодо
Ташкент дъаар барган.

Ол темир дъолды картадан¹³ таап
алыгар.

Кайкамчык дъаан дъалан¹⁴ ду
кургак чёлдёрдин¹⁵ көп дъааны.
СССР-дын¹⁶ культуралу тес дьер-
леринен¹⁷ ыраак туруп, торт бё-
люници калган болгон. Ол чёлдёр-
ди ёдiou дъюрер нeme дъааныла
төө болгон.

Бу дъууктагы дыылдарда кур-
гак чёлдёрдин¹⁸ кюнчыгыш тала-
зын туура кечире узун темир
дъол. **Түркестан** ла **Сибирьдин**¹⁹ ге-
мир дъолы (Түрксіб) дъазалган.
Ол дъолдын²⁰ шылатуунда район-
нын²¹ хозяйствозы сюреекей түрген
кёдюрилиш дъат.

Таскадулар. Сомду картага кургак чёлдёр турган дъерди эзиреде
чиимдегер.

Тузалу дёёжё кызып турган тес дъерлерди темдиктегер.

Кираган²² ла Астрахань городторды темдектегер.

Түркестан ла Сибирьдин²³ дъолын чийимдай ле бичип салыгар.

Виеурочной ёйдёги иш. «Кургак чёлдёрдин²⁴ зоназы» деп темага
альбом бюдюрипел.

Түркестан ла Сибирьдин²⁵ ортозында
темир дъол.

7. ЭЭН ЧЁЛДЁРДИН⁴ ЗОНАЗЫ.

Каспийский талайдын⁵ күнчыгыш тала дъаар, кургак чёлдёрдён⁶ талтюштиюк дъаар, ээн чёлдёрдин⁷ зоназы дъайыла берген.

Талтюштиюк ле талтюштиюк күнчыгыш талалары дъаар ээн чёлдёрдин⁷ зоназы тууларла курчалыш калган.

Ээн чёлдёрдин⁷ зоназын картадан⁸ таап алыхар.

Ээн чёлдё дьорыктағаны.

(Дьорыкчынын⁹ куучыны)

Ағып кумактардын¹⁰ сары тёстёктёри айландыра кёрюнип турат. Той уп¹¹ калган толкулу, учы-куозы дьюк талай әбиреде дъайылып калгандый кёрюнет.

Кезик дьеरлерде кумак тёстёктёри, дъалбырактары дьюк кандыйда агаштарла, дыраларла бёктёлип, дъабылып калган турат. Каа-дъа кату тегенектю ёлён¹² ёзюп дъат.

Кион чыксала изю болот. Талтюште дезе кумактын¹³ кызыганына, дылан¹⁴аш бутла базып болбос.

Чёлдин¹⁵ изюзине юрепип калган аттар да курсак дыбей, тыныш дьетпес изюгө баштарын салып ийген, уюктап тургандый, кунугып турат. Ачу корон изюни дъанысла тёёлёр керексипбей турган айлу турғылайт.

Эртөн тура он час киреде, изю кургак салкын тюшти. Ол кызын калган кумакты тоозын чылап ёрё кёдюрин учуруп турат.

Кион кумакту тоозынла бёктёлө берди. Ыраакта бир де неме кёрюнбес болды.

Ээн чёлдё.

Кызын калган кумак кижиинин' дьюзин, колдорын коркушту дынип, турар, көстүринге, кулактарына толор, эдин кычыклас туар. Книги оозын ачарга болбос, кумак тололо тишике кыдыра жа берер.

Энирде, кион кызын калган дыаан шар аайлу ажат, ээн чөлди кызын дыалышла ёртөп баргадый болор.

Караван б копокко чыгара барып дыатты. Төөлөр дө көмөй курсактан', суу дьогынаң' сюреен дьобой берген. Олор буттарын дьюклө арайдан' көдүрип, кунугын калгандый баскылан турды.

Чөлдө бир казынты суу (колодец) учурады. Онын' суузы сюrekей ас учун караванга да ичерге дьетпей калды.

Сюrekей коркушту дьеткер табаргадый туро.

Караванды баштаан турган туркмендердин' бирюзи озо барып дьоддын' азын көрөргө барды,

Энирде ол ойто, кулузынын' дыаш сабалагын алыш экелди.

Шыра-кыйын удабас божоор деп, ончозы сестилер.

Эртегизинде караван Аму-Дарья дең сууга дьетти.

Ол дыалбак, көп суулу суу болды. Бай бюткен ногоон дъажыя агаш ёлөн' дөри онын' дъакаларын кееркедип турды.

Ээн чөлдөрдин' природазы.

Дъердин' юстиинин' бюдюми. Картадан' көрюгер: ээн дье-рлердин' зоназы сюреен дыаан элбек, **Туранский** дыбыс дьеинде дыадын дыат. Туранский дыбыс дьеи озо качапда талайдын' тюби болгон. Кюнтиюшлю тала дыар ла кюнтиюшлю ле кюнчыгыш ортодо ол көдюрилии дыат, онын' кюнтиюшлю ле кюнчыгыш таланын' куюонда туулар көдюрилии дыат. Анда **Памир** деп кырлу тала дыадын дыат. Памирдин' ары тюндюк ле, кюнчыгыш тала ортодо — **Тянь-Шаньынын'** туулары чейилин баргал.

Климат. Ээн чөлдөрдин' зоназы СССР-дын' дьеине терен' ыраак барып кирген. Ого чыкту салкындар дьетпей дыат.

Бургак чөлдөгизинен', ээн чөлдөрдин' зоназында онон' артык кургак, изю. Дьайдын' туркунына бир де тамчы дыаш тюшпес дьеерлер учурал дыат. Кезикте дыаан дыаан турар, дье кызын калган кумакка дьетпей, кургап калар. Тюште көлёткөдө изю 50° дьеедип дыат. Кумак, таш, темир немелер кюнгө кызыры болзо, кижиинин' колын ёртөп турар. Тен'ери дыаантайын булут дьюк аяс турар, онын' учун дьайдын' узун кюнине сюrekей изип калган немелер тюнде тюрген сооп дыат. Ээн чөлдө тюште изю, тюнде серюон.

Дый 5—6 ай турар. Кыш дезе кыска, соок болор. Соок 20° , кезикте онон' до тын' болор.

Аган суулар. Куюлада турган туулардан' Туранский дыбыс дье-риле агын тюшкен агын суулар ас эмес. Дье кургак чөлдөгизинидий офордын' көп сабазы кумакка дьоголып, эмезе соолып дыат. Дыан'ысла эки дыаан агын суулар **Кара-кумнын'** ла **Кызыл-кумнын'** кумакту ээн чөлдөрии кечире агып, Аральский талайдын' дъакаларына дьеедип дыат. Ол — **Аму-Дарья** ла **Сыр-Дарья** болор. Ол эки агын суу бийик тууларда таштаян чыгыш агын тюшкен. Аму-Дарья Памирдин' тууларынан', Сыр-Дарья Тянь-Шаньынын' тууларынан' башталып дыат.

Анда айдылган сууларды ла Ээн дьеерлерди картадан' таап алыхар.

Сүрекей изю ёйдё, качан ээн чёлдёрдин' зоназына' ағын суулары тайызап, эмезе соолуп турган түштә, Аму-Дарья ла Сыр-Дарья дезе кириш, дылбак ажылып дыат. Ол бийик тууларда тоштордын' кайылып турган ёй болор.

Чёлдёрдё, кёлдёр дё учурап дыат, дье олор кәбизи суу дьок. Олордын' сузуы буу болум соолуп калган, олордын' терен' түбинде дыаркынду ак тус артып калган.

Браагынан' ол дыаш калган карга тюн'ей.

Езюмдер. Кумакту да ээн чёлдёрдё ёзюмдер бар. Кургак чёлдёгизинен, анда олор онон до суюк ёзёр. Олор онойны ож изюди ле чык дыогынтын' керексебей дыат.

Ээн чёлдёрдин' ёзюмдерине кумак дыаантайып дьеткерлю болуп дыат. Олордын' көн сабазынын' юрендери дыен'ил учун, салкын соккон түштә кумактан' озо барып дыат, онин' учун кумак олорды терен' көмюп болбой дыат. Көн дырыалар сран'айда дыалбырак дьок, олордо дыанысла чичке тюс агажы болор, кумак олорды дыен'ил ажып, олордын' дыанына токтобай, ёткюре ёдион дыат.

Кумакту чёлдёрдё — саксаул деп агаштар учурап дыат.

Ээн дьердин' ол агаштары кайкамчылу кёрюнет: олордын' ёён бойы тыйрык, бүгүлип калган, көп тоолу дырыктарла, дылдорло дыабылып калган. Дыалбырактары балыктын' кичинек кайзырыгы ошкөп кирелю дыаш-дъажыл корболоры агаштын' дыалбырагы ордина болуп дыат. Саксаул агаштар кёлёткө бербей дыат.

Дыан ағын суулардын' дыараттарын-дагы ёзюмдери сран'ай башка. Анда кумактар ёзюмдерге коркуду этпей дыат, чык дьеткил. Суунын' дыараттарын дыакалай кою камыштар, тростник агаштар чайилип барган.

Кыртыштар. Кумакту ээн чёлдёрдё кыртыштар дьок: дыалбырак дьок анда-мында чачылып калган ёзюмдер кара тобрак бербей дыат. Дыбыс дьерлерде салган неме дыакшы бютпес, кудыурлу кыртыштар учурап дыат. Суу куюларда, дыаткан ак дьерлердин' кыртыштары сүрекей учурду. Олор суулар кири тужунда суунын' дыл сайып артыскан соормок балкаждынан бюткен.

Тынар-тындулары. Баштапла кёргөндө ээн дье дье тындулар дьок деп кёрюнер. Дье кумакты адьыктап кёрзегөр. Анда бир кичинек таш, экинчизи, онон ары ючинчизи тынданала, табыш дыокко кыймын-тана бердилер. Ол таштар эмес кумакка көмюлип калган келескендердин' баштары болор.

Кургак чёлдёгидий, ээн чёлдёрдё келескендер ле дыландар көп. Дьеткерлю минута тужунда олор кумакка дыажынып дыат. Узуны 2 м-трge дьестирие келескендер учурап дыат.

Ээн чёлдёрдё дыоон тындулардан' — антилопалар учурап дыат, олор сүрөен адьыкчыл, коркунчак ан'. Бирле эмеш кичинек дьеткерден, одор шуургандый, тюрген качкылап дыат.

Ээн чөлдөрдин' бастыра ал'дары сары ён'ду болор, онын' учун — ээн чөлдөрдин' кумактарынын' ортозында олор дъакшы билдирибей дъат.

Кою дыыралу, дъаан ағын суулардын' дъараттарында какайлар ла тигрлар учуран дъат.

Ээн чөлдөр айыл — дъуртка сюрекей ле керектю тёө малдын' төрөл дьери болуп дъат. Буттарынын' сёёлдю дъалбак тамаңдары бар жерегинде, ол кумакла дъен'ил базын дъат, ат дезе кумакка чён'юп турар.

Тёө кургак, кату, тегенектю ёлөп'дөрлө курсагын азыранар. Капча тоолу күндерге ол курсак дъибей, суу ичпей де дьюрер. Ол ейдө ол дъорычыны да кошты да капча дъюс километрге алыш баарар.

Дъакарула р. Ээн чөлдөрдин' климатын кургак чөлдөрдин' климадыла тюн'дегер.

Ээн чөллөрдин' ёзюмдери ле тындулары низинен' башка бёлюнин дъат, куучындал беригер. Ээн чөлдөрдин' зоназынын' каный дьеерлеринде нече дъакшы бюдер кыртыштар баар?

Ээн чөлдөрдөги зонанын' албатызы.

Ээн чөлдөрдин' зонасында узбектер, туркмендер, казахтар дъадыш дъат.

Ол албаты кайда дъадыш дъат, оны 131 страницада картадан' көрюгер.

Кумакту ээн чөлдөрдин' природазы тюрен'и. Дье анда да албаты дъюн баар. Ол мал азыраарыла дъадыш дъат. Кургак чөлдөги албаты—дъон чылап, олор одор ло суу бедиреп, ююрлю койлорыла көчүп дъат.

Ээн чөлдөрдө көчкіндердин' айылдары (аулдары) анда-мында чачылын калган.

Ағын суулардын' ак дъалан'дарында суу көп кыртыштарында салган неме дъакшы бюдер, ёзюмдери байлык бүткен. Онын' учун озодон' берүү

Кыраларды арыктарла сугарып турганы.

улус анда дылбиркен дьуртагылаан дъаткан. Суунын' куюзында ак дъалан-дарда дьурт кёп. Олор кыра ижин иштең, дылек агаштар ёскюрип, кёп кёбөн чачып дъат. Кёбөн' чачатаң дьеңлерди тамла кёйттөдип дъат.

Суу дьюк дьеңлерди сугарарга озодон' бери суулардан' сүак (арыктар) казып суу ёткюрип дъат.

Түркмендердин' аулында.

Бис Кара-кум деп ээн дьеңле караванду (кошту тёёлёрлө) бардыбыс.

Оны карталан' таап алыгар.

Эбиреде учы-куюзы дьюк бир тюп'ей кумак тёстёк дьеңлер чейилип барган, олор кюйюп калган ёзюмдердин' артканыла дыбылып калган. Көзик дьеңлерде саксаул агашту дырыалар учурал турган.

Кенетийин, бир кумак тёстёктин' ары дыапында, узуны ла тууразы 1½ км. тюп-тиюс ак дьең ачылып көрүнди. Анда түркмендердин' 26 айылдары (кибиткалары) дьеңгелей турган. Оион' эмеш ыраак казынты суулардын' дыапында дъаш тёёлёр лё койлор сугарып турган.

Ол түркмен улустын' аулы болгон.

Бис амыраарга токтойло, анда эки сутка дъаттыбыс.

Ээн чёлдөрдөги албатыга дыылдын' сран'айла кюч ёйи—дай болуп турган. Кизи чыдап болбос ачу-корон изю тюп-тиюш амыр бербей турган.

Байкан айылдарда бир де табыш угулбай турган. Эбиреде дьеңде бастыра ёзюмдер кюйюп калган, кюдючилер малдарыла ыраак одорго, ёскё казынты-сууларга баргандар.

Кара-Кум ээн чёлдө койлор.

Эки күннин бажында, бистин караван озо барган юр малга дье-дишкен.

Кумак төстөкти эбиреде согуш, бис кенетийин ыраагында кандай да кыймыражып турган неме көрдibис.

Ол юр койлор эмтири.

Түйгактарыла кара-кумның тоозындык кумагын чача, койлор барып дьаттылар. Олор мун'нан артык болгон. Олордын' кара, боро, кюрен' ён-ду каракуль, терелери күнгө мызылдан турган. Эки дъанинап' ла кийин дъанинда кюдючи, дъаан ийттер барып дьаттылар. Алдынан' кольнда узун корчок агашибу кюдючи барып дъатты.

Түркмен кюдючинин' ижи кюч те, онын' карууна да турары дъаан. Ачу-корон тиийц турган күннин алдында, тюжюнеле ээн чөллө ол дью-рюп дъат. Ээн чөлдөрдин' ёзюмдери тутакту, малды тойо азырап алар кергингинде, кере тюжюне элбек дье ёдюп дьюрерге керек болуп дъат. Көзикте изю шуургай табарыш, юр малды кумакла көмюп дъат. Ол шуурган узак болбогондо дъакшы. Көзикте ол шуурганинан' канча дьюс койлор кырылып дъат.

Түркмендер дыылдын' сайын государствовою сюрекей баалу канча миллион, каракуловый койлор берип дъат.

Дьюзюн-дьююр аш бюдер дъалан'да.

Ёзюми дъок, тас ээн чөллө узак дьюрктын' кийининде, бис автомо-бильдю **Фергенский** долиназына кирдибис. Ол дъалан' Ташкент городтон' тиоштюк ле күнчыгыш тала келтегейинде, Сыр-Дарья суунын' агып барган аайынча дъадыш дъат.

Ферзанский дъалан'ды картадан' таап алыгар.

Дьердин' бюдюми кенетийин кубулып барды. Бистин' дъаныбыста дыилектю кою садтар, дъажыл кыралар ёдюп турды. Эштекке минип алышла дьюю барып дъаткан улустар дъаантайын туштап турдылар.

Андайда болзо, ээн чөлдөрдин' ыраақ эмези билдирип турды. Кыралар-дын' ортозында он' дъанында, эмезе сол дъанында тас дьерлер элестелин турды.

Ферганский долинада.

Кезик дьердин' дылан'дары, ээн чёлдёрдин' салкыныла экелген кумак-ла дъабылып калган тур.

Дье саадаган дьюк ээн чёлдёрдин' калганчыла иштери дьогоды. Автомобиль кыралардын' ла садтардын' тудуш барган дъажыл ёзюмдериния ортозынча барды.

Алтамла бажында суактар кечкедий болуп турды.

Узбектердин' дүрттари дье ле сайын чачылып калган тур.

Олордын' тюс дъабылу, кичинек той балкаш туралары агарып турды. Айылды той балкаш бийик стенелер курчап турды. Турагардын' дъанында садтар, дъарааш дытту дыилду баҳчалар, виноградниктер дъажарып турдылар.

Кезикте люцерна салган, каа-дъаа ристу кыралар элестелип турды.

Фергенапын' дылан'ында кюннин' дылызы ла дъарыгы көп, дьери су-гаттарла сугарылып дъат. Анда кёбён' сирекей бай тюжюм берип дъат.

Фергенский долиназы Советский Союзтын' — кёбён' ёскюрөр дьердин' эн' артык дьери болуп дъат. Узбектердин' Советский Союзка колхоз-совхозторы дыл сайын миллион тоолу тонналар, центнерлер, эн' артык сортту кёбён' берип дъат.

Ээн чёлдёрдин' зоназынын' албаты-дъоны Октябрьский социалистический революциядан' озо канайда дъаткан.

Ээн чёлдёрдин' зоназында дъаткан дьерлерди каан башкарузы мылтык-дъеиселдин' кючиле дъуулап эленип алган.

Ээн чёлдёрдин' зоназында дъаткан албаты 70 дыл кирезп каанын' генералдарынын' колында дъаткан.

Чёлдёрдёги дъаткан улустын' дъакшы деген дьерлерин былап, кёбён'ди

Кёбён'ди машинала дьуун турганы.

ле малды дъен'ил баага алып тургандар. Олор дъаан налог төлөөр учурлу болгон.

Ээн чёлдёрдин' зоназынын' колючилиедъаткандаres эки албан дъадында дъаткан-каанын' генералдарынын' ла бойлорынын' хандарынын' база байлардын' ла муллалардан' (абыстарынын').

Ээн чёлдёрдин' зоназынын' албатызынын' дьюрюм-дъадынына качанда болзо, суу сюрекей дъаан учурлу болгон.

Дье суу хандардын' ла байлардын' колында болгон. Суу канча кирези көп болзо, анча ож башкару көп болгон. Суу керегинде хандар бойыла цаантайын дьюулажып туратанадар. Ол дьюулар тужунда дъажыл ёлён'дий ёзюп турган городтор юрелип, чёлдёр кумакла дъабылып турган. Базыштылар казып дъазаарга канчала мун' тоолу колючилиедъаткандаres айдан туратан.

Ээн чёлдёрдин' зоназында дъаткан албаты, бичик билбес каран'уй, каныйдай ла немеге бюдер болгон. Дыурт-хозяйствозын' озогы дъебреен чактагы ада ёбёкенин' айынча иштейтөк болгон.

Ээн чёлдёрдин' зоназында дъаткан албатынын' хозяйствоозы ла дьюрюм дъадыны канайде ёрё кёдюрилип дъааранып дъат.

Ээн чёлдёрдин' зоназында суу дъок керегинде иеле дьюзюн аш бюдер, көп дьеңдер тегин дьеңге дъада калатан болгон. Онын' учун совет башкару эн'ле баштап сугаттар ёткюрерин кичееди.

Азый ташталған каналдарды, бууктарды дъазаң, дъаныдан бек материалдан, цемент ле темирден дъазай берди. Алдыңда сууны сускуул тегеликтөрдө айланышты суу сузаташын токтодоло, эмди сууны машинада сордырыш чыгырып дъат.

Дъерди байлардан айрып алды. Сууны алдынан ээленибес эткен. Сууны каныйда кижи тегин алар. Оны қыралардын садтардын тоозына келинтире текши юлел койгон.

Суактардын каналдары (казынтылары) улам ла сайын көйтөп туры. Аш саларга дъакшы дъерлерди божодып, ээн чөлдөр тамла ары ыраада турды.

Дъе хозяйствоны көдюрерге дъакшы дъолдор керек, андый дъолдор ээн чөлдөрдин зоназында эскиде дъок болгон.

Шоссейный бек дъолдор дъазалды. Башта тоолу дъолдор мынан озобюткен, Туркестан — Сибирьдин темир дъолы ээн чөлдөрдин зоназынын хозяйствөвзөйнана база дъаан учурлу болуп дъат.

Бара-тобрақту чөлдөрдөн ээн чөлдөрдин зоназында ол дъолло элбек аш барыш дъат.

Оноң улам анда салган неме аш дъакшы дъаранып бүдер дъерлердин элбек дъалан дары көбөн чачарга дъайым болды.

Дъурт — хозяйство дъанырытылып дъат.

Озогы түштә крестьяндар дъаныстан озогы дъепселдерле дъерди казыш турған дъерде, эмди мун тоолу тракторлор колхозтордын ла совхозтордын көбөн чачатан қыраларын иштеп дъат.

Кой тудуп азырап турған-көчкіндер колхозторго биригип дъат, кой тудуп азырайтан дъаан совхозтор бүдөп дъат.

Ээн чөлдөрдө дъаан участкаларга азырал ёлён чачылып дъат, көчкіндер дезе турлу дъадын дъадарын таштан дъат. Ээн чөлдөрдин зоназында заводтор, фабрикалар баптап эдер болды.

Ээн чөлдөрдин зоназында дъаткан албатыга Октябрьский социалистический революциязы культурный дъазалга дъаан дъол ачып берди.

Ээн чөлдөрдин зоназында **Ашхабад** деп төс городту **Туркменский социалистический республиказы** бүткен, база **Ташкент** деп төс городту **Узбекский социалистический республиказы** бүткен.

Ол республикаларды ла олордын төс дъерлерин картадан таап алыгар.

Туркменин ле узбектин балдарын, олордын төрөл тилиле мун школдор юрендип дъат. Ондор тоолу дъаан юредилю николдор союзтын дъаны бүткен республикаларына, бойынын дъаан юредилю улустарын ла инженерлерин чыгарып берип дъат. Клубтар, библиотекалар, кино, театрлар бүдөп дъат.

Ээн чөлдөрдин зоназында промышленность канайды көдюрилип дъат.

Туранский дъабыс дъеринде промышленнозы сюрекей түрген ёзюп дъат.

Көбөн арчыыр заводтор, торко ороор, бөс сөгор фабрикалар, мал-дъурт хозяйствөвзөйн машинадарынын заводы, электростанция бүткен.

Каспийский талайдын дъакзында балыктын промыселдери тынчып дъат.

Анда оқ нефть табылган.

Каспийский талайдын' — **Кара-Богас**—**Гол деп** булында дъаан дбёжё табылган. Мында кандыла дыюзүн тус алып дыат.

Кара-кум деп ээн чёлдёрдин' тал ортозында кюкюр табылган, кюкюрдин' заводын эдин койгон.

Городтор ёзуп дыат. Кечеги кәчкөндер шимекчилер боло берди.

Таскадулар. Сомду картага Аральский талайды темдектегер; Аральский талайга киргөн ағын суударды: Кара-Богас-Гол булуңды; Каракум ээн чёлди; Ташкент ле Ашхабад городторды темдектегер.

Внеурочный ёйдёги иш „Ээн чёлдёрдин' зоназы" деп тема аайынча альбом бюдоригер.

8. ТРОПИККЕ ДЬУУК ЗОНА.

Советский Союзта карлу ла сюреен соок кыш болбос дьеरлери бар.

Ол СССР-дын' тропикке дьуук зоназы болор.

Ол зона элбек дьерге дыйылган әмес те болзо, дье ол бистин' союзыбыска сюрекей баалу дьеर болуп дыат.

Тропикке дьуук зонага кириш турган дьеерлер: **Крымнын'тал тюштюк дъаказы ла Кавказтын' келтегейинде Кара талайдын' дъаказы** (дъарады) олор, качанда тоц'бос Кара талайдын' дъаказында дъадыш дыат.

КРЫМНЫН' КЮН ТЮШТЮК ДЪАКАЗЫНДАГЫ ДЬАРАДЫ,

Крымский дъарым ортолыгын картадан' таап алыгар. Крымский талтюштюк дъаказындағы дъарадын таап алыгар.

Слердин' алдыгарда Крымский талтюштюк дъаказындағы бир кичинек дьери дъадыры.

Талай. Туулар ла кая — таштар. Туунын' эдегинде дьорт дъашынын калган туруп дыат.

Крым

Дүорт-деревнениң дъанында шарк. Анда ачык кейде, бистин туранның ичинде ёзётен ёзюмдер: дъарааш дъытту лавралар, барлықай ён дю чечектерле дъабылып жалған олеандралар ёзюп дъат; ак ён дю дъаан чечектө кара дъажыл ён дю магнолиялар ёзюп дъат. Ёнётин чечек отурғызарга эткен клумбаларда дъарык ён дю чечектер көп.

Парктың агаштарының ортозында учту башту, кара дъажыл ён дю, тион-тиос кипаристер бёлюнип дъат.

Паркка дъуук турған садтарда, тюштюк таладагы дъилектер: пе р с и к т е р, а б р и к о с т о р быжып дъат.

Дъайдың кюни туруп дъат. Кюн дъарып турған, оның дъаркындарының алдында талай дъажыл, чаңкыр, көк ён иле ойшоп турғанды. Талайдың тоқкуралы дъаратқа келип, согулып суу дъаказындағы кая-таштарга табышла дъара согулып турат.

Природа.

Климат. Крымының тюштюк дъаказы соок терс салкыншынан **Крымский** түуларыла бёктөллип дъат.

Талай дъаказында дъай изю, курғак болор. Ол беш ай кирелю турған дъат. Дъайғыда мында дъазш ас дъааш дъат, оның учин суу дъедишней турар. Кыжы дымжак болор. Кышкыда дъаантайын туман турар. Длаңтайдың дъааш дъаэр. Талайла дъаан салкындар тюжюп турар. Талайдың дъаказында кая-дъаз кар тюжер, дье удабаас кайыла берер.

Дъас кыска, эрте болуш дъат-март айда садтагы ёзюмдер чечектен дъат. Крымының талтюштюк дъаказындағы сюрекей дъакшы ёй-август, сентябрь, октябрь. Ол айларда, кюн дъайғыдағы изю эмес, дъыту аяс күндер турар.

Тууларга чыгып көргендө, климат ёскёленип дъат. Тууларда дъайғыда да сериюн болор. Анда дъаантайын дъааш дъазап турар, ол соң ёйдө талай дъаказында изю, курғак болор.

Ағын суулары. Крымының тюштюк дъаказында ағын суулар көп дъюк. Олор туулардан башталған ағып дъат. Дъаскыда кар кайылып турғанынан, дъайғыда сюреен дъааштән суулар жирип, оқпынду ағып, дъараттарынан чыгып турар. Олордың көп сабазы дъайғыда соодуп қалар.

Ёзюмдер. Крымының тюштюк дъаказында юргюлды дъажыл ёзюмдер көп. Олордың дъалбырактары кату, калың кат дъамылышыла (тереле) дъабылып жалған. Аңый ёзюмдерге дъайғыда узак туратан; изю де, кынтын дъеншил соокторы да жоркушту эмес. Юргюлды дъажыл ёзюмдер дъыл туркуныша дъалбыракту турар. Темдектөгежин, аңый ёзюмдерден оролып ёзётен ёзюп-илюш болор (шиана). Аңылу кабынатан немозиле плющ агаштардың бажына чыгып, олорды бойының кара дъажыл кату дъалбырактарыла күрчай алыш — ёрё ёрюп дъат.

Дье крымының тюштюк дъаказында дъерде бойы ёзюп турған ёзюмдер ас. Ёзюмдердин көп сабазын кижи ёскюрген. Трошинкага дъуук ёскё областттардан эколген кезик юргюлды дъажыл агаштар мында сюрекей дъакшы ёзюп дъат. Катанчылу дъарааш дъытту лавр, оны курсак амтанду болзып деп, курсакка көжуп дъат, **оливковый агаш**, оның дъилектери баалу оливковый сарды берип дъат, ийне бюрлю **кипарис** агаштар, олор дъазалга дъараан дъат. Садтарда **олеандралар**, **магнолия** агаштар ёскюрип дъат.

Дъакалай ёскөн ёлён ёзюмдер дъылдан ёйлеринде кубулып дъат. Эрте

дъаста, күн тийин турган кырдан кадула-
рынд, подснежниктер ле фиалкалар чечектел
дъат. Онын' кийинде талайдын' бастыра
дъаказы ак ён'дю дъажыл чечектерле кёк
ёлён'дё дъабылып дъат. Дайдын', изю айы
келерделе, дъажыл ёлён'дёр саргарыш кююп
дъат. Олордын' ордына тегенектю ийнело су-
юк кату ёлён'дёр ёзюп дъат. Эмди ачылып
калган дъердин' участкалары, дъоголыш кал-
ган таштарла иле кёрюнип дъат.

Ағып суу ағып турғи, эмезе шаркырап
суучак ағып турган ла дъерде, ёлён'дёр лё
дъарык ён'дю чечектер дъыл эбигреде туруш
дъат.

Тута чыкканда, сериоун, болуп, дъаантай-
ын дъаш дъаш турар. Ёзюмдер де ёскёленип
дъат. Озо башташ кырдын' эдегинде дъа-
и ыстан' турган крымский карагайлары кёрю-
нер, онон' ары тудуш карагай агаштар болор.

Ёр кёп чык тюжюп турган дъерде дъалбыракту агаштар: **дуб, ясень,**
бук, кёп дырылар кёрюнип дъат.

Крымский тууларынын' кезик дъерлеринде эки дьюс дыл болгон **бу-**
ковый агаштар туруш дъат.

Крымский тууларынын' юсти тюс. Олор **туу дъалан'дарынын'** дъажын
кебизиле дъабылып калган.

Октябрьский революциязыдан' озо Крымский агаштары кюон кайрал
дъокко юзе кезилип турган. Агаштар туулардын' кадууларында дъаштын'
суузын токтодып, ағын суулар ла кара сууларды соолорынан чеберлеп
дъат. Эмди Крымда агаштарды кезеринен' ле ёрттөрдөн' коруп дъат.

Тынартындулары. Крымнын' тышар—тындулары дъокту, олэр-
ды кижи сирекей юзюн койгон болгон. Мында **келескендер** ле **дыландар**
кёп, дье олорды белен кёрюп болбос. Олордын' тыштындағы ён'будугы
айланцыра турган кая ташка тюп'ей. Кижи дъууктан ла турза, олор тур-
гузала таштын' кыбына кийдири дыла берер.

Изю күнде кейге дъаан курт-кон'ыстын' юндери дъан'ыланып турар.
Кере-тюжюне агаштарда олордын' табыжы серибес. Бапча бар будактар,
дъалбырактар юнденип турган немедий болор.

Тууларга чыкканда, ёскё тындулар туштажып дъат. Кезикте **ак-кийк-**
тер, зликтөр учуражып дъат. Кижи дъедип болбос кая—таштарда кан—
кередилер уялап дъат.

Крымский дъаказында дъуртаган албаты.

Крымнын' тёс албатызы — **татарлар**. Олор сад — агаштар ёскюрип,
онын' дыилегиле курсагын азыранып дъат. Крымский тууларынын' эдек-
тей, суунын' куюзында кая ташту ёзектөрдин' ортозында татарлардын' де-
ревнелери чачылып калган.

Мында: туралары, малдын' чеден — казаганы, оградалары ончозы
таштап' эдилген.

Кичинек туралары (саклялары) татарлардын' деревнезинде тенкиши —

Плюш.

телин туруп дъят. Сакляның' кийин дъанындағы стенези кай таш болор. Ескѣ стеноелери ташташ' ла той балкаптан' эдилген. Саклялардын' дъабу-
лары тюс, дъерле дъапкан. Тураның' юстинде уоктап, фрукталар курга-
мын дъят. Ерёги турған турага тәмәни тураның' дъабузы ограда ла орооч
булуп дъят. Деревненин' юстиғи учына чыгарга керек болзо, чичке таш
тешкиштерле турапын' дъабузынан', база бир тураның' дъабузыла чыгар
керек.

Крымның' тюштюк' дъаказындағы хозяйстввозы ла албатызының' дъюрюм-дъадыны канайды кёдюрилип дъаранып дъят.

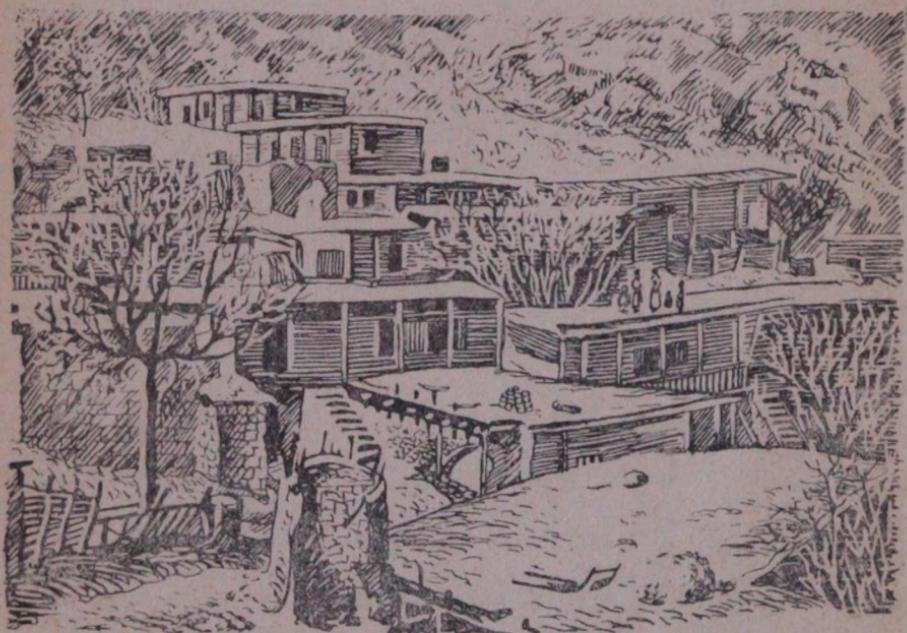
Аяс кюндер көбизинен' улам, Крымды дъакалада турған дъерде баалу
культурный ёзюмдерди ёскюрерге келижип дъят.

Садтарда **персиктер**, **абрикостор**, **миндаль**, **маслиналар** быжып дъят.
Элбек площадьтарда виноградниктер ле баалу технический ёзюмдер ёзион
дъят.

Ол ёзюмдер изю тушта чалдыгып — кургабазын деп, олорды сугарарага
сүу керек. Суулардын' талайдын' дъакаларында, суулу дъерлерде, тудуш-
ла садтар, парктар юзюк дъюк барған турат. Сүу дъюк дъерде, анда изю
ейдө оччозы курған божон дъят.

Талай дъакалада сүу — спорекей баалу неме болор.

Дъюкту татарларга совет башкарудан' озо дъадарга кюч болгон. Крым-
ның' талтюштюк дъаказында дъакшы дъерлер помещиктердин' ле қаанта
дъуук турғандардын' колында болгон. Мында каанин' бойынын' эзленген
ёргөлю дъери бар болгон.

Татарлардын' деревнези.

Дъердин' ле суунын' учун дъоктуларга калан тёдёөргө сюрекей кюч болгон. Олор дъаантайын тюрен' и дъадып, байлардын' колында болгон.

Дъокту — татарлар **бастыразына дъуук** бичик билбес болгон.

Крымнын' тюштюк дъаткан колючиледъаткандары эмди дъаны дъюрмле дъадып дъат. Дъер, садтар, виноградниктер социалистический собственность болды. Алдынан дъаткан хозяйствоворордын' ордына текши колхозтор болды, олор колхозчылардын' хозяйствозын ёрё кёдюрер ле дъюрмю дъадынын дъаандырар учун тартыжып дъат.

Ондор тоолу школдор бүткен, анда юредю татар тилиле ёдюн дъат. Көп библиотекалар, дъаан улус юрепер курстар ачылган:

Крымнын' тюштюк дъаказындагы виноградниктери.

Виноград деп дылек талай дъаказындагы ёзюмдердин' эн' артыгы болуп дъат.

Көп колхозтор ло совхозтор ончозынан' артык виноград дылектиң агажын ёскюргицелен дъат.

Совхозтордын' бирюзинде виноград агашибын' дылегин дъуун дъатканын дъурукта көргүсken. Виноградник туунын' талтюштюк дъаар эдегинде чейилип барга — мында кюнин' дъарыгы элбек, сахарный сорт виноград дъакшы быжып дъат. Виноградтын' дылегин дъууры тюрген болуп дъат. Бышкак сабалактарын ёйинде кезип аларга керек. Ондор тоолу ишмекчилер оны дъуун дъат. Виноградла толуп калган каламаларды грузовик машина дъаар тажып дъат. Сай уруп дъазаган дъакшы дъолло (шоссе) виноград совхозтордын' кладовойна барып дъат. Мынан' виноградтын' бир

Виноград дъууганы.

юлюзин санаторияга тыштаныш турган ла оору улустарга аткарыш дыат. Кезигин тюндюк тала дъаар, ыраакта турган советский городтор дъаар апарып дыат. Кезитинен аракы әдип дыат.

Крым—СССР-дын¹ эмденер дьери.

Кургак, дылу климат, талайдын¹ ару кейи, виноград, фрукталар Крымның тюштюк дъакаларына оору улусты көп тартып дыат. Анчадала чеметтю дъёдюлге (туберкулес) оорулу улуска Крым сюрекей тузалу.

Революциядан озо Крымның талтюштюк дъаказында природаның эмдейтен ийде-кючи, колючиледьанткандарга болужын дьетирбей турган. Оныла кижинин¹ кючин дынип тургандар ла тузаланатап болгон.

Совет башкару Крымның тал тюштюк дъаказын дьюс мун¹дар тоолу колючиле дъаткандардын¹ эмчизип эткен. Каанының база оның төрөгөн-деринин¹ ёргөлөринг, байлардын¹ дачаларын колючиле дъаткандарга амырайтан туралар ла санаториалар эткен. Каанының¹ эн¹ дъакшы деген ёртөзин колхозчыларга санаторий эткен.

КАВКАЗТЫН¹ КАРА ТАЛАЙ ДЬАКАЗЫНДАГЫ ДЬАРАДЫ.

Кавказтын¹ кара талай дъаказынdagы дъарады, Крымның¹ дъаказында та дъарадынан¹ кюнчыгыш тала дъаар дъадып дыат.

Кара талайдын¹ дъаказын картадан¹ таал алыгар.

Кавказтын¹ Кара талай дъаказынdagы дъарады бир кичинек дьери ноябрь ай тужундагызы дурукта дъуралған.

Талай дъаказынdagы дъарадын кюннин¹ чокум дъарыгы дъарыдып дыат. Дылу учун, улус дъен¹ил кийимдю дъюрюп дыат, кезиги дезе талайда чомынгылаш дыат. Талай дъаказында эдектей мандарин ла апельсин агаштарының¹ сады ёзюп дыат.

Кара талайдын¹ дъаказы.

Алтын ён'дю апельсиндер ле мандариндер быжып калган, барын'кый ён'дю дъажыл дъалбырактардын' ортозында үле-кёрюнип дъат. Удабас дыилектиң' бүткен тюжюмин дъуур, оны СССР-дын' дьюзюн-дьююр городторына аткаар.

Сад дъарааш шоссе-дъолды курчап дъат. Дъолло автомобиль барып дъат. Аида, туунын' эдеги ле ёрё турган санаторияга оору улустар барып дъат. Санаториянын' алдында парк. Санаториянын' кийин дъанында суунын' ёзёги ле сууны кечире кюр кёрюнет. Мында баалу культурный ёзюмдер ёзюп дъат. Таарып иштеп салган участкалары кою агаштарла эбиреде курчалыш калган. Бюо, ёдюп болбос агаштары талайдын' дъакаларын ла туулардын' эдегин дъаал дъат.

Дъараттар кайкамчылу мыйрын'далыш ырын дъат.

Дъараттарда, качанда тоң'бос дылу талай чайбалып турат. Дъараттардан' ёрё бийик туулар кёдюрилип чыккан-олор терс соок салкындардан' бектөп, ыжыктап дъат. Туулардын' кезик баштары мён'кю карла дъабылып калган.

Природа.

Дъеринин' юсти. Картадан' кёрёй болзогор, Кавказтын' дъаказынын' дъалбагы текши тюней эмес деп кёрёргөр.

Тюндюк ле кюнбадыш тала ортодо Кавказтын' туулары талай дъаказына дъуук келип дъат. Тюштюк ле кюнчыгыш келтегейинде туулар ары болуп дъат. Мында суунын' ёзёги ле дъабыс тюс дъер чайлип барган. Ол — **Колхидский** деп дъабыс дъер болор.

Кавказтын' бастыра дъаказы дылу талай дъаар баштанып калган. Ол дъараттардан' ёрё Кавказтын' туулары ёрё кёдюрилип дъат. Олор Крымский тууларынан' эки юч катап бийик. Олордын' кёп сабазынып баштары мён'кю карла, тошло дъабылып калган.

Климат. Кавказтын' талай дъаказынын' климады тоопикке дъуук чыкту. Талайдан' согуп турган кюнбадыш салкындар, Кавказтын' дъараттарына кёп чык экелип дъат. Ол чык туулардын' эдектериине токтоң дъат.

Крымнын' тюштюк дъаказындағыдей, Кавказтын' дъаказында — ыны кары ла соогы дъок болор. Мынданын дай андый ок узуң, изю болор. Дье Крымдагызынан' мында чык кёп тюжюп дъат. Дъаш дыыл туркунына болуп дъат. Анчадала кёп дъааш кюскюде ле кышкыда болор. СССР-дын' кезик дъерлеринде, бир дыылдын' туркунына тюшкен чыктар Кавказтын' дъаказында бир суткада тюшкенинен' кёп тюжюп дъат. Бастыра Союзтын' сөрекей ле дъан мырзак дъери — Батуми городтын' эбиреде дъаткан дъери болор.

Ағын суулары. Кавказтын' тууларынан' талай дъаказына кёп ағын суулар ағып тюшкен. Олордын' кёп сабазы туулардагы тоштын' ла кардын' алдынан' чыгыш дъат. Туулардын' ортозыла, бойыла коюжо камык таштарды, кумакты, соормок балкашты алганча, ағып дъадылар. Дъабыс тюс дъерлерде олордын' акканы дъобожып, туулардын' ағызып тюшкен таштарды, кумакты, соормок балкашты суу артызып дъат. Дъайгыда тууларда дъаан дъааш тужунда, суулар дъараттарынан' чыгыш, дъабыс дъерлерди алып дъат.

Ёзёр немелери. Бистин' орооныбыстын' дылу, чыкту бу

Буйволло кош тарткана.

Дьериңдий, сюреен дъакшы бай ёзюмдю дьер СССР-да кайда да дьок. Туулардын эдектери, суунын дъакалары дъажыл бюрлю, кою агаштарла тудуш дъабылып калған. Дъакалай дъаткан улустарга ол аңдый кою ёзёр ёзюмдер ле тудушла дъеніжерге келижин дъат. Бир-әки дыл интелбей тапталып калған дьер 2 м кирези бийик карбулына, эмезе бийиги 5—6 м агаштарла дъабылып калар.

Дъакалай бүткен кою агаштар дъюзөн-дъюор болор. Олордын ортозында дыилектю агаштар учурал дъат: груша, слива, виноград. Юргюлдын дъажыл бюрлолери де: лавр, лавровишия ас эмес. Агаштар, **лиана** деш оролып ёзётен ёзюмле ёзюлип калған. Лианалардын кезиги курч тегенектю болор. Аңдый ёзюмдердин дырылардын ортозыла малта, эмезе кипжал — бычак дьок ёдюп болбос; тегенектери кийимге кадалыш, кыймыктаганла сайын эдине тереп кадалыш турат. Анчадала кою дъеніл ёдюп болбос кабарто суу алыш салган, агашту дьер Колхидский дъабыс дъерлерде болор.

Састула дъерлерде кою агаш эмеш суюп дъат. Дъакалада сас дъерлерде, узалақ барагатан кавказтын калтыраа жа оборузыла ооруп ийерге сюрекей белел.

Тууны эдектей ёрё бийигинде — климат ла ёзюмдер ёскёленин, кубулып дъат. Агаштардын ортозында юргюлдын дъажыл ёзюмдер ле лиандэр дъоголыш дъат. Ёскё укуту агаштар учуражып дъат. Онон ёрё туулардын биок дъерлери онон ары мён кю карла тоштор болор.

Кыртыштары. Закавказиянын кара талай дъаказында ёскё биодюмдю, кызыл кыртыштар — «Краснодемалар» учурал дъат. Ол

андый байлык ёзумдер, чай, лимон, апельсин, мандарин ёзёргө сюреен дыакышы кыртыш болуп дьат.

Тынартындулары. Суу каборто алып салган. Колхидский агаштардын ортозында, калтырак оору дайын турган томонктор көп, база миллион тоолу баксалар, энирде дъарганаттар учун дьат.

Талай дыаказында эмеш бийик дьеерлерде дьюзюн-дьююр куртконыстар, келескендер, дыланандар көп.

Кара талай дыаказында дыук тууларда көн дьоон андар артып калган. Озо ого каан, бойынын бийлериле келиш, андайтан болгон.

Эмди ЦИБ-тин постановлениязы аайынча 350 мун гектар дьеерди андабас эдин байлап койгон. Оны байлаган учуры-кавказтын озогы природаны, неле ёзёр немелерин ле тындуларын корулап чеберлеерге байлаган.

Мында какайлар, ақкүйиктер ле барстар учурал дьат.

Тууларда ёрё бийикте, түүниң текелери учурал дьат. Кижи дьедиц болбос кая таштардын ортозында кан-кереде уялап дьат.

Кара талайдын дыаказынын климады дылу учун юредио дыланышин жилемерге, обезьяндарды азырап дьат.

Кара талай дыакаларында иштейтен буйвол деп мал тудуп дьат. Ол сюrekей беке, дыаан уур немени туулу да дьеерлерде тартып дьюерер. Олор дылула дьеerde чыдан дьадар. Олордын терези калынтуоги такыр болор.

Дыакарулар. Крымын тюштюк дыаказынын ла Кавказтын кара талай дыаказынын клималын ла ёзумдерин тюнлегер.

Ненин учун Кавказтын дыаказынын ёзумдери Крымдагызынан бай?

Талай дыаказындагы албаты-дыаны ла онын иштеп дьаткан ижи.

Кара талай дыаказында Кавказтын албатызы: абхаз, аджаар, грузин улус дьуртап дьат.

Талай дыаказынын көн дыланында абхаз ла аджаарлар дьуртап дьат. Абхаастардын тес ижи—кыра ижи болор. Олор күкуруза чачып, виноград дылектин агажын ёсюрип дьат. Дье виноград агашты дыазап кичеэп иштегени ас виноград агаштарга оролып, бойынын табына дайым ёзюп турар. Абхаастардын деревнелери чачыны, башка-башка усадьбалар онкож, айландыра дылектию садтар, виноградниктер, күкурузанын кыралары курчап турар. Турагары эмезе тарыска—корбодон ёргён, эмезе доскордлон эткен болор, дранла дыапкан, айландыра балконду, столбого көдюрип койгон.

Мындағы дьеerde дылу эмес те турага кем дыок дьадар.

Талай дыаказынын тюштюк дыланында дьуртаган аджаарлар, олордын дыюром-дьадыны абхаастардынан башказы дыок, тюней болор.

Кавказтын Кара талай дыаказындагы дыараттарда дьаткан албатыда дыаткан албаты-дьоннын хозяйствозвы канайда ёрё кёдюрилип, дыюром-дьадыны канайда дыаранып дьат.

Кавказтын Кара талай дыаказындагы дыараттарда дьаткан албатыга каан Россиязында дьадарга сюrekей кюч болгон.

Каан башкарзузы кавказтагы албатыларды бойына бактырала, дыакышы

деген дъерлерин мылтык-дъенселдю күтиле былап алған. Кавказты дуулап алыш турган тушта, абхазтар қаан башкарузына бакпай, сюrekей турушкандар. Канча тоолу дылдарга олор қаанның башкарузыла тар-тышкандар, дье учи учида олор баккан. Олордың көбизи колдорында мылтык-дъенселдю ёлгөндөр, канча-канча он мүн' улус Турцияга көчे бергендер.

Тонон салтган дъерлерди қаанның башкарузы офицерлерге, бийлерге кысканбай юлел турган.

Улу Октябрьский социалистический революцияның кийинде Кавказтың Кара талай дъаказындағы дъараттарда дъадын дъараныш чыккан.

Мында колхозтор ло совхозтор тәзелип калған, анда баалу культурный ёзюмдер: чай, лимон, апельсин, мандарин, дьюзюндьююр технический ле эм ёзюмдер ёскюрип дыат.

Ағыш суулардың ёзектерінде көп заводтор ёзюп калған. Талай дъаказын дъаар ары теренінде, дъаны шоссейный ла темир дъолдор дъазап салға.

Дъаткан дъорт улус бастыразына дъук бичикчи, сюrekей көп тоолу учебный заведениелер бюдюп калған, анда албатын дъонның тәрәл тилиле өчичке юредип дыат.

Талай дъаказындағы озогы ёргөлөрди ле дачаларды санатория ла амырайтан туралар эткен.

Дъаны санаториялар, оору улус эмдейтен туралар бюдюп дыат.

Кавказтың дъаказы СССР-дың чечек дъайылганды дъараныш турган дьери болор.

Талайдың бастыра дъаказыла шоссейный дъол барған. Кажы дьерге талай дъаар дъабызаи, ойто туулар дъаар ёскени, туулардың көп суулырын күрлерле кече конуп турат. Барып дъаткан дъолдо текин садтар, виноградниктер, таяннының плантациялары, пальма ла кишарис ағашту дъарашиб дъолдор, дъарашиб санаториялар ла амырайтан туралар чейилин барған.

Колхидский саству, кижи ёдюп болбос ағаш ташту дъабыс дьерин чектеп дъайылып турган сад әдер деп, советский дъан бойына задача тургускан.

Колхидский састьар дъажыл дъарашиб болот.

Колхидский дъабыс дьери Батум городтон тюндюк ле кюпчығын тала дъаар дъадып дыат.

Колхидский дъабыс дьерин картадан таап алыгар.

Бу-ла дъукта Колхидский дъабыс дьери бадалғақ састьарла, ёдюп болбос ағаштарла дъабылып калған болгои, дъолдор до дъорық та дъолдор дъюк болгон.

Улустар ағын сууларла дьюрюжил тургандар. Анда-мында чачылып калған дъорт эмеш бийиксю дьерлерде турган. Бир кичинек ачык дьерлерге кукуруза чачып, виноград ёскюрип турган болгон. Дъорт-улус калтырак оорудан ооруп тургандар. Олор қыраларын бөктөн турган ағаштарла, кирю тужунда, салған ажын юребезин деп, ажын турган сууларла тартыжып тургандар.

Көлхіда әмди тюрген күбұлып дұат.

Едіоп болбос састаны казынтылар (каналдар) казың күргадып дұат.

Дъолдор дъазалып дұат. Керекке дъарабас ағаштарды қезип дұат.

Әмди тұра қанча мун' тоолу гектар дъерди састандан дъуулай алған. Бу ла дұуекта бадалғак сас болғон дъерлерде баалу ёзюмдер ёскюрип дұат. Апельсин, лимон, мандарин ағашты садтар бюдіп дұат, чай ағашты плантациялардың дъери тамла элбен дұат: сюреен керекті технический ёзюмдердин плантациялары бюдіп дұат.

Чайдын' плантациязында.

Темир дъолдың поезды табышту Батумидан' Чаква дъаар тюрген ба-
рып дұат. Чечектердин' ортозына көміліп калған туралар, тегенектю-
чаналарла оролыш, кою дырылар ла бийик ағаштар ёдёт. Ағаштардың
барын'кый тату дъажыл бүрлери дъаашка ёдіоп калған, суркурап ке-
рюнет.

Чайдын' плантациязында.

Он юч километр дъерди ёткенибисти билбей де калдыбыс. Вагоннож
чыктыбыс.

Пальмадан' эткен аллея (дъол) бамбуктын', мандаринин', чайдын'
плантациялары дъаар барыш дұат.

Бис чайдын' плантациязы дъаар бардыбыс. Дъери тәстектю дъер бол-
ғон. Тәстектердин' әдегинде дъергелей чайдын' ағаштары ёзюп дұат.
Олор кызыл ёп'діу, кыртынта барын'кый ёп'діу дъажыл дъалбырактарыла
иile көрүшит турат. Қанча дъюс тоолу улус чайдын' юстиғи дъалбыракта-
рын юзюп, каламага салып турды.

Чай дъалбыракту каламаларды неме тартатан автомобилдерге таа-
жып, олор оны онон' ары чай әдетең фабрикага тартып турды.

Кавказтын' дъаказындагы чайдын' плантациялары эмдиги ёйде канчалда он мун', тоолуектар дъерде бюдюн калган. Чайды колхозтордо, совхозтордо иштеп дъат.

Колхозторго болуш әдип чайдын' машинно-тракторий станциялары бюдюн калган. Совхозтордо дъюзүн-дьююр машиналар иштеп дъат.

Батуми.

Батуми — Союзтын' эн' учурлу портторынын' бирюзи болор. Онон' границашын' ары дъанына нефть, дылектер, торко аткарып дъат. Батуми — промышленносттын' төс дьери, тропикке дъук баалу ёзюмдер: чай, апельсин, мандарин, лимон, онон' до ёскё технический ёзюмдер ёскюретен төс дьери болуп дъат.

Таскадулар сомду картага Батуми портты темдектегер.

Внеурочный ёйдё иш. "СССР-дын' тропикке дъук зоназы" деп тема айынча альбом бюдюрөнгөр.

9. ТУУЛАР.

СССР-де туулар кёбизи оны дъакалай туруп дъат.

СССР-дын' физический картазынан': Хибинский, Уральский Кавказски тикрымский, Алтайский, Тянь-Шанский тууларын ла Памир деп туулу ороонт атап алғагар.

Туулар башка-башка зоналарда турун дъат. Уральский туулар ыраак күнтюндюк талада, тундранын' зоназында башталып дъат, тайганын', база кара тобракту чөлдөрдин' зоназын кечире, талтюштюк тала дъаар

Тянь-Шань туулары.

чайлини барада, кургак чёл-тёрдэ токтогон. Кавказский ле Крымский туулары трошикже дьуук зонала чёлдердин зоназынын ортозында туруп дьат. Тянь-Шаньнын кырлары ла туулу ороон Памир — ээн чёлдердин зоназын дъакалай туруп дьат.

Туулар канчыда зонада турган болзо, олордын природазы бийиктен кубулып дьат, канчала кирези бийик болзо, анча-ок соок болор. Бийик туулардын баштары дъайгыда да мён'ю карла, тошло дъабылып калган турар. Туулардын бийигинен улам ёзюмдери де тындудары да ёскёленип кубулып дьат.

СССР-да тууларынын бийиги бир түнөй эмес. Олордын эн'ле бийиги Тянь-Шаньский туулар. Памире СССР-дын эн бийик бажы — Сталин адыла адалган сююрю болор, онын бийиги $7\frac{1}{2}$ км-ге дьуук.

Капчал ёзек.

Сталин адыла адалган сююрюн картадан таап алыхар.

СССР-дын физический картазына кошкон таблицадан ла дьуруктан билип алыхар: 1) Адалган туулардын бийик баштары канайда адалып дьат? 2) Олор кайда туруп дьат?

Туулар бойы-бойын ээчий чайлини, сындар болуп барган. Бийик туулардын баштары булуттан ёрё бийик кёдорилиц дьат. Аяс күнде олордо мён'ю карлар суркурап дъадат.

Андый бийик дьеरде бир де тынду пеме дьаттай дьат. Дъанысла канкеределер бийик туулардын баштарынын дъанында учкуулап дьюрет.

Кар калын жыганды, онын учурына туулардын карлу баштарынан тоштор арайынан дылып дьат. Ыраагынан олор тош суу болуп кёрюнин дьат. Ол-мён'ю тоштор.

Олор сюреен дъаан кочиле кая таштарды дыжып, таштарын кодорып, олорды бойыла кожо апарып дьат.

Кады дьеерлерден дылып, тош дъарылып, кая ташка столбого сынны дайрадылып дьат.

Мён'ю тош ташла кожо араай тёмэндөн дылып турар. Онын куюнан тоштын алдынан суу чыгыш тёмэн агып дьат. Ол суулар, табыштанип бир кезек таштарды бойыла кожо агзып дьат. Андый суулар кая таштарда, каскак кайыр капчал ёзектөр эдиц, дыра согуп тлюжет.

Андый капчал ёзектөрдин тюбилие калдыу аккан суулар дъаантайын

агып тюжет. Кажыла мён'ю тоштордон' канча ла суулар башталаң агар. Көп тооулар суулар мён'ю тоштордын'ла кардын' алдынаң' чыгыш ағып, ончозыла ёзек тәмән ағып дьат.

Туулардын' сындары, кижи дьедип болбос немедий болуп, кёрюнер. Дье мында да улус дьуртал дьат. Туулардын' эдектериле кавказ улустын' деревнелери чачылып калган дьадып дьат. Бийик туулар бир деревнени бир деревнеден' бёлюп дьат.

Туулардын' бажынын' ортозында дъабыс дьерлер учурал дьат, андый дьерлерле горецтер сынды ажып дьат. Ол — **богочылар**. Богочы ажыра туулардагы бир деревнеден' бир деревнене дъаар дъолдор барып дьат.

Кавказтын' тууларында.

Туулардын' здегинде. Бис Кавказтын' сран'айла бир дъаан мён'ю таштарына чыгарга санандыбыс. Кавказ гууларынын' здегинде Нальчикте дьюулыштыбыс.

Дайын' изю тужы болгон.

Розалар чечектен, қыраларда кукуруза толуп, баҳчаларда дынялар, арбузтар бижып турган. Садтардан' каламаларла виноградты, абрикосты, дылекстерди, грушаларды, базарга апарып турган. Туулардын' эдектериле ле ёрё кою агаштарла дъабылып калган турган. Туулардын' эдектериле ёрё бийикте дъойгон агаштар карап турган. Оноң ары, ёрё туулардын' бийик дъалан'дары дъажарып, кижи дьедип болбос кая ташттардын' каскаторы ёрё кёдюрилип турган. Сран'ай ла юстиги бажында көк тенеринин' алдында туулардын' ак карлу баштары иле кёрюни турган. Дъайдын' андый изю ёйинде тууларда кар дьатканы кайкамдылу болуп кёрюнген.

Тожон' дъалан'дагы малдын' одорлорында. Бийик туу ёрё чыкканын' берри экин сутка болды. Буковый агаштар тәмән дъада калган. Бистин' барып дьаткан дъойгон агаштар суюп барды. Туунын' чичке дъолдорын суу спорекей дырыра дышши салган. Тәмән бистин' алдыбыста көсжек жөрюнбес суу шулайт. Баштаян' ёрё спорекей бийике кая таштар кёдюрилэйт. Кезик дъерлердин' чичке дъолдорын дъааштын' суузу дырыра дышши койгон дъадат. Кийимдер ле байкандар азык-толекле коштош салган бистин' эштектери бис дъюклө арайынан' буттарып кёдюрип базып, дъаштайып ла блюдюрилип турадылар. Олор каядан' ажа бержезин деп, баштачылар олорды ми-нуталга тоозына түдүш турат.

Ёрё баш айланар бийикте, чичке дъолло узак чыгыш очибысты чылаткан.

Малдын' одорлорында. Учында бис, көс баш дъок ағып турган суулу, ак дъажыл дъалан'га дьеттибис. Сюрекей дъаан ёлён дәре дъабылып калган дъалан'дарда дъакшы чичке дъол чейилип барган. Буттарыбыстын' алдында чык болгон, кичинек суулар шыркырап турган. Ол ёлён эдер дъалан'дарды сугаратап суактар болор. Дынысла суактардын шылтууна мында дъаан дъарашиб дыгытту чечектүү ёлён дәр ёзиуп дьат. Бис бу дъалан'дарла ташла ёрё кёдюрилип, узак бардыбыс.

Дъаан таштар ла каялар кёрюни учурал турды. Ёлён дәр дъабызай берди. Олордын' ортозында дъалырагы дъок, тюн'ей, дъаан дъарык ён дөчечектер кёрюни турды.

Кенетийин бистин' алдыбыста, дъердин' алдынан' чыкканый, кюдючин

ашыяк чыга көнды. Удаган дъок маараң угулды, койлор бисти соныр-кадып эбиреде курчаш койдылар. Ашыяк бисти бойының дъаткан дъери-не апарды. Туулардың тюжюң, кая таштардың одыгына токтоң калган дъаан таш айылының стенези ле дъабузы болуптыр. Ол күйда койдың терелерин дъайып салган дъадыры, ачыткан сютле шыштакту агаш көнектөр турды. Мында ашыяк, оның болушчызыла кююлиң турган юр койлорды кере, тюжюңе сакып туратан, агаш калбактар дъараштыра көзин эдин отуратан эмтири. Онон ары ёрө чыгарга дъен'ил болзын деп, бис бу күйда көндыйс.

Мён'кю тош. Бис тан' аткалаңта уйғундыбыс. Туман сериирде, бис мён'кюни көрдібис. Тош куюдан', мён'кю тоштың кырынан' дылбак чапкын суу чыгыш турган.

Тан' аял болгон, бис мён'кю тоштың башталған дъерине бардыбыс.

Дъаан ла оогош таштар чачылын калган мён'кю тоштың юстинде — көп тоолу ағып суучактар шыркырап турган, олор табыштаның терең дъарық тәмән кирип дьоголып турғал.

Тош ло оны эбиреде турган туулардың карлу баштары күнгө суркурап турды, эбиреде талай ошкош дъарық болгон учун, кара ён'до шили көстөр кийип алдыбыс.

Юч частың' бажында бис тош степениң' төзинде болдыбыс, токтойло, кайкаждып турдыбыс.

Канчала ёткөн уур дъорыгыбыс ундулып калды. Төш кара туй тон'ул калган, кижи дъедип болбос, таш степенеден' тош ло кардың' көчкәзи юзюк дъокко табыштаның турды. Буттардың алдында элбек тош дъалан' көрюнин турды. Ойылып калган дъерлерле дъарыктарла мён'кю тош бастыразы чокырланып калган турды, анда чан'кыр ён'до столболов чогулыжын калган турат, олор дъаантайып кыймыктаның турганынан' улам ёй-ёйинде дыбысып, дъайрадылып турдылар.

Булаттардың ортозында. Мынын' дъаражына көрүн кай-кап, бис мында база узак турар эдібис, дье тәмәрттөн' туманның' дай-канып келип дъаткан ак толкулары бис дъаар келип дъаткан, бис тәмән-дәдібис, бис кезек минуттың' бажында аксу киран'ууда болдыбыс. Кенетийин соой берди. Мён'кю тоштың' юстинде бис бойы-бойыбысты арайдан' ла көрүп турдыбыс.

Мён'кю тошто артарга коркушту болгон. Дъарық тәмән тюжерге де маат дъак.

Бис тоштон' кармаданып тюштибис. Кенетийин булат юзюлиң, серий берди, бистин' алдыбыста бийик дъаратта башчылардың' кеберлерин ле байкандар турганын көрдібис. Байканнын' дынында от кюйип дъаткан.

Кавказтың туулу дъердеги дъурттар. Эн'ир кирип турган. Туулардың дъайыгы одорлорынан' эр ле юй улустар тюшкюлен дъатты. Олор дъардында бурдюктар—чеген айрапла толтырып салган койдың' терезинен' эткен баштыктар экелип дъаткан.

Бистин' барып дъаткан орык дъолдон' аул (кыр дъердин' дъурты) дъаар иле көрүнин турды. Аулдың ортозында дъарымдай оодылып калган башия тен'кейген турды.

Ого коштой дъаан дын'ы тұра турган, оның' кәзінектери ажып бараткан күннин' чогына дъалтырап турган.

Кәзінектери ажып бараткан күннин' чогына дъалтырап турган.

Тәмән тюжюп барада, бис сюрекей тапчы, кошту эки эштек дъюк

арайдан ла карыжа ёткөдий ороомго кирдибис. Дъаны дъюзюн-дъююр таштардан салыштырып эткен дъабыс саклялар бойлорынын арга дъок кичинек көніктөриле ороом дъаар көргюлөп турғылады. Дъалбак дъабынтыларынын юстинде ёлән салжынан дъайканып турган.

Бурулчыктан ары дъанында экинчи-элбек ороом башталып турган. Мында бу дъууңта тудулган туралар дъергелей турат. Дъаан магазиннин эжигинде аулға дъюзюн-дъююр товарлар экелген грузовик турды. Магазинге одоштой эки этаж дъаан тұра бийик көдюрни турды. Онын баштапқы этажында звуковой кино әмтири, экинчизинде—библиотека. Табышту чук улус сеансын башталарын сакып турдылар. Ороомдо электрический лампочкалар качан оқ күйе бертири. Бистин конорго турган школа да бу турған.

Горецтер канайда дъуртап дъят.

Кавказтын горецтерин каанынын чериози ыраак тууларга сюрюп салған. Туулардын эдектеринде, ағын суулардын дъалан дарында, олордын деревиелери чачылын калған турат. Ажып болбос кая таштар, ёдуп болбос мәнкү карлар бир сәек албатыны база бир сәек улустан айрып дъят. Каждыла сәек албаты бир канча чактын түркүннина алдынан башка дъуртту дъуртап калған дъадар. Срапай революцияга дъетире ол албатынын озогы ада-ёбекенин дьюрөм-дъадыжы ташталбаган болгон.

Революция тууларда дъуртаган каран үй албатыны қыймыктадын, дъаны дьюрөмге баштады.

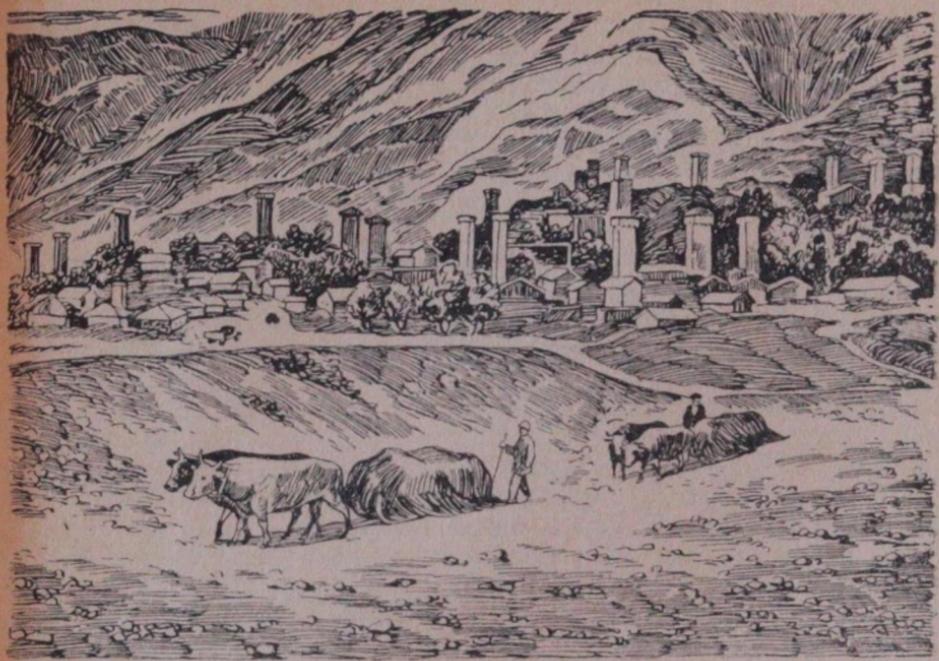
Сванетияда.

Туулардын срапайла терен ёзегинде кичинек ороон — Сванетия бар. Ол, ёдуп болбос кату кая таштарга, карлу мән күлерге бастыра телекейден бектөлип калған дъурт болгон. Чапкында тюрген сууны дыкалаштып кайыр боомду дъеринде дьюкеле тан, атту дьюрер дъол бар. Дъанысла бу орык дъолло сван улус озодо дъайғыда ёскө ороондорго дьюрөжер болгон; кышкада кандыл ла дъорыктаары озодо туюктала беретен.

Ас албаты — ончозы 11 мун кижи. Улу Октябрьский социалистический революциядан озогы ада ёбекенин дъаныла дьюрөп, озогы айынча хозяйствозын түдүп дъаткан улус болгон.

Свандар бойлорынын алакапча да дъерлерин сюrekей кичееп иштең туратан. Дье озогы тушта олор срапай первобытный дъер иштеер дъепседдер болгон; темир салда ордына тәмән кыя айрылу агаш, онын учына темир мис салттайтан; тырмуштын ордына—бұдақту тулку тоормош, аш сөгор дъепседдин ордына — таш буулаган досколорды сооқон аштын спалтaryнын юстиле чарлар сюrekteп, ажын сөгор. Сванеттер тегеликтерди, абраны билбес — ёләпди, ашты дъайы-кызыла чанакла тартар, улустары дезе тууларла дьюкти дъюо тажып дьюрер, эмезе артычакту, кошту атла дьюрөжер. Сванетияда кошту дьюрер, андап дьюрер дъолдордон ёскө дъолдор дъок болгон.

Свандар неле немеге бюдюнкей болгон. Агару агаштар, аралдар, агару суулар, агару бүткен тыңдулар, кижиге быянду, кижиге чокту немелер—айга бажырары, иш баштаарла мал таяр озогы дъанынын ончозыла текши бар болгон—ол хозяйственоң ёрө чыгарбай тюредетен.

Сванетиядагы дъурт.

Дье неден' де көомойы—канду ёш некежери болгон.

Бир кижини база бир кижи шоктогон, ёлтюрген болзо, ёлтюрткең, шоктоткөн кижинин төрөгөндөри, шокчыны юйеден юйеге ёштөөр болгон. Аңдый «канду ёшкө» таптырган улус дъуртын таштаң, ыраада барбаганча ёлюмисен, ёттөн айрылып болбос учурлу.

Свандар, революциядан озо, бастыра телекейден астығын калган, онойып дъуртал дъаткан албаты болгон:

Сванетиянын дъадыш—дъюроми хозяйствонын дъазалы күпин—күнге, айдан—айга кубулып дъат. Князьтардан, дью чактан айрылган Сванетия эмди культуралу албатыга дъедижеңре бачымдаш дъат.

Озогы башняларла, ышталып калган дъарык дъок, кей дъок тураларла коштой, эмди дъапы дъарык, пеккелю, кен, дъайым туралар биуде берди. Эн'ле дъаан деревнезинде эмди электричество күйип дъат, Сванетияда эн'ле башташы дъаан мылта эдил койгон. Кооперативтер, дъонның столовой бюткен.

Ол ороонго текши школдор, больнициалар, ветеринарный пункттар эткен. Советский техникумдарында, вузтарында олордон юренип дъаткан улус ас эмес.

Кара талай дъаказынан ала шоссе дъол бюткен, ол дъолло автомобилдер дъюрюп дъат.

Кавказтагы хозяйственний дъазал-ижи.

Улу Октябрьский социалистический революциянын кийинде Кавказтын албатызы кожо биргэ биритип, бир канча республикалар төзөгилеш алдылар, анайдарда закавказье де юч республика: Грузинская ССР, Армянская ССР, Азербайджанская ССР.

Бастыра Кавказта дъазал-иши ёдюп дъат. Дъан'ы шоссейный дъолдор ёткюрилген. Эмди ыраак дъерлерде дъаткан айылдар Союзтын' арткан дъурттары, деревнелериле, городторыла тудуш алжып дъат.

Дъан'ы хожайство төзөлип дъат.

Эскиде дъюклө кюрлерди оодып, дъарадын ла деревнелерди дъемнирин дъадатаң, тюрген агын—суулары эмди кижинин тузазына иштеерин баштады. Эмди электричествонын' бир канча гидростанциялары бюдюп калган тур.

Ол станциялар орооннын' хожайствозына дъаан учурлу болуп дъат.

Гидростанциялар бастыра районнын' промышленноозына ийде—лючин берип дъат. Дъан'ы производстволор бюдюп дъат. Горецтер эмди промышленносттын' ишмекчилери болуп дъат. Кустарный промышленность тынышын' ёзюп дъат.

Электричествонын' отторы туулардын' айылдарында текин күйюп дъат.

Туулардын' дъеринде сюrekей дъаап дѣёжѣ кѣп: дъюзюн-дъююр руда-зар, таш кѣмюр, баалу таштар, нефть дъадып дъат.

Ол дѣёжѣ кижинин' кѣзинен дъажынын дъерде канча чактын' туркузына дъадып дъат. Туулардын' бюдюмии шин'жилеп юренер керек, ол бай дѣёжѣләрди таап аларга кѣп иш эдер керек.

Дье эмди туюк кая таштарда, мён кю кырлардын' дъуугында, бастыра Кавказта инженерлердин' ле юренген улустардын' партиялары иштей берди. Олор таштарды ёрюмден, туунын' кёромдылю таштарынын' кеберлерни казып алыш дъат. Кандый бир казып алар тузалу дѣёжѣлю дъер таап алала шахталар ла заводтор эдин дъат.

Кавказтан' казып алар тузалу немелер табылган. Дье адый да болзо. Кавказтын' туулары дъедикес шин'жилелген.

Кавказтын' дъеринде кизи ташкалак не ле дъюзюн эрдине—дѣёжѣ кѣп.

Уральский туулар.

Тюндюк таладагы Тошту тен'истер талтюштиюк дъаар, бийик эмес кырлан', кая таш болуп, 2500 км Уральский туулары, чайиле берген.

Уральский тууларды картадан' таап алышгар.

Уральский сыны ажыра темир дъолло. Станция Уфада бир эмеш токтойло, онон' ары поезд кыр ёрё арайынан' чыгарын баштап дъат. Ёзбек ле кырдын' агын суузы шаркырап дъат. Онын' эки дъанында кайыр кая таштар турups дъат. Кырдын' эдектери агаштарла дъабылын калган. Чибинин' сюрю баштары иле кёрюнин турас. Кезек дъерлерде туулардын' тюшкен дъаан таштарла, таш корумла дъабылын калган дъалан' учурал дъат.

Уральский туулар сюrekей талалып оодылган. Сооктон', суудан', сал-кынан' кая таштары дъарылып, тложюп тургандар. Уралда сюrekей бийик баштар дъок, сюrekей терен' дъуукалар дъок.

Бурулчыктан' ары дъанында завод кёрюнин дъат.

Поезд дъорыгын киреленидирип ийди, дъарым тегелик эдин, туунын'

кайыр эдегинин' дъаныча барыш дъат. Бис богочынын юсти орто чыгып дъадыбыс.

Тёмэн бистин' алдыбыста заводтордын' ла дъаныла дъада калган вокзалдын' отторы элестелип дъат.

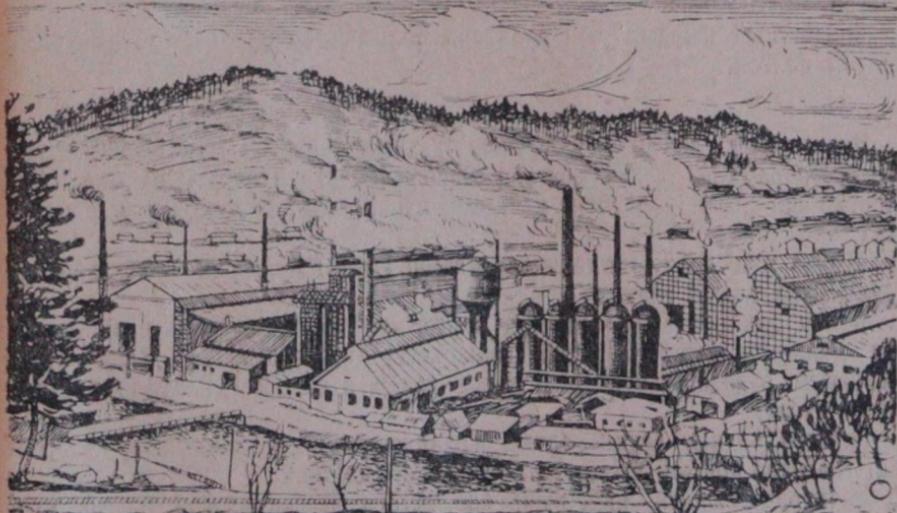
Паровоз чук-чук буузын та-быштанын чыгарыш турат. Паровозтын' дъалобыш одыла агаштар дъарыш турат.

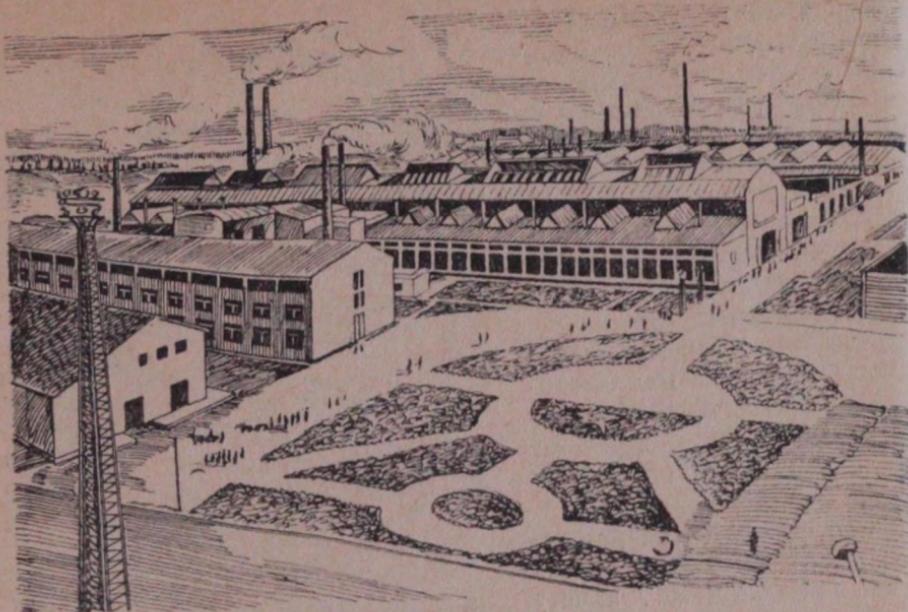
Тюн, дье барыш дъаткан улус уюктагалак. Бис богочыда, Европа ла Азиянын' границазында. Европа — Азия дең бичип салган таш столбо элес этти.

База бир кезек минут поезд туу туёмэн тюрген барыш дъат. Кая таштардын', агашту эдектериидин' дъалынча, Урал тууларынын' бийик эмес баңтарын бойынын' кийиниле артыйш, там тюргендеп барыш дъат. Бистин' алдыбыста чёл, аиту кыралар.

Урал кийиниисте дъада калды.

Уральский тууларында бай дъёёжे бары озодон' бери дъарлу. Уралдын' дъериице-алтын, дъес ле темир рудалар дъадып дъат. Дье ол дъазан дъёёжени чыныча тузаланары советский ёйинде башталган. Уралда дъаны заводтор тюрген бюдюп дъат.

Уралда дъаны завод.

Магнитогорск.

Уральский тууларынын түштүк бөлүгинде, Урал суунын бажында **Магнитная** деп түү бар. Ол түү бастыразы сюрекей байлык темир руда-дан бүлдүп дъат. Андагы руда — дъердин юстинде дъадып дъат.

Революциядан озо Магнитный кырда руданы колло иштеген. Дьюклे дъердин юстинде иле дъатканын алыш, руданы атла тартып, туратан болгон.

Магнитный кырдын ээн эдектери шопынъ деп ачу ёлёндө дъабылып калган болгон.

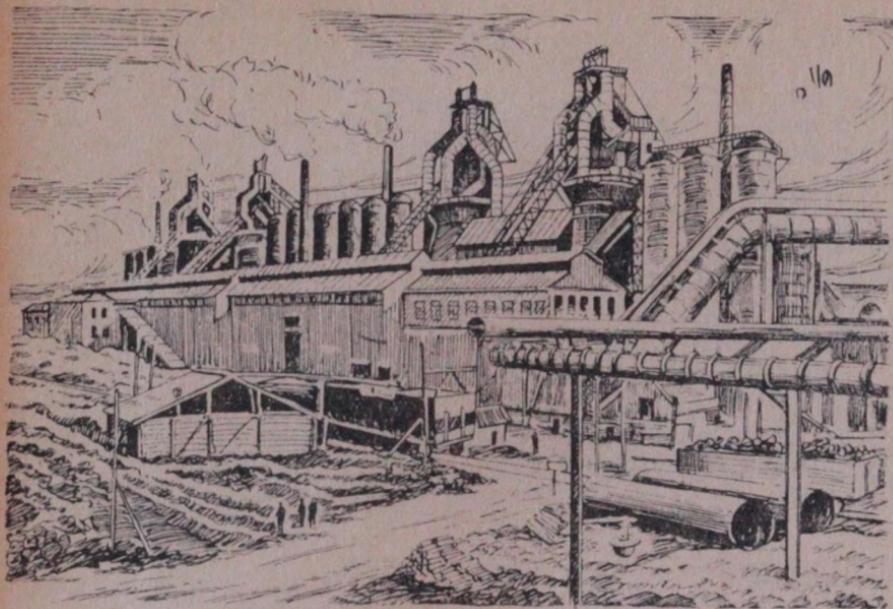
Эмдиги ёйдө Магнитный туунын дъанында эки дылга **Магнитогорск** деп город бүткен. Металлургический сюрекей дъаан заводы бүткен. Телекейде эн дъаан доменный печкелер эткен, анда темир руда кайылтып дъат.

Мында мун тоолу ишмекчилер иштеп дъат. Кырдын телсен дъеринде темир руда казыш дъат.

Кулак тунар табыжы угулат, канча мун тонна руда дъердин алдынан коскокыш чыгат. Сюрекей дъаан чакту экскаваторлор дъаан сузар сускузыла руданы дьууп, оны завод дъаар аткааррага, платформа дъаар тёгюп турат.

Заводто эмдиги ёйдин артык механизированный машиналар иштеп дъат. Заводло коштой юч электростанциялар бүткен.

Электричествонын ийде-кюче ёрё чыгара дъазаи салган дъоздо, мун тоолу оок ло дъаан машиналарды кыймыктадып дъат. Узуны бир кило-

Магнитогорский заводтын' домналары.

метр кирези буугы Уралдын' суузын кечире бууган, одьолои алган суузын божотпой тудуп дьат.

Юч электростанциянын' тёзинде, дъан'ы дъаан кёлдин' толкулары чайбалыш турат.

Магнитогоректы эбиреде дъан'ы—дьурт хозяйство ёзиц дьат. Кырлан' дьеңдердин' тас эдектери огородторло дъажарып дьат.

Магнитогорск, Европанын' дъаан заводторынан' кёп темирди иштеп бүодюрип дьат.

Дье Магнитогорский заводында таш кёмюр дьюк.

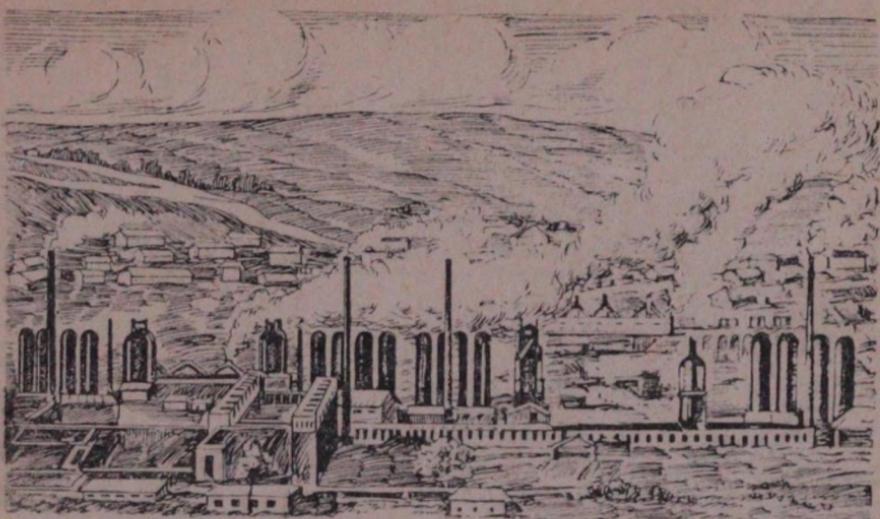
Алтайский тууларынан' ыраак эмес дьаткан Кузнецкий бассейнде таш кёмюр сюрекей кёп, дье рудазы ас.

Онын' учун Магнитогоректы Кузбассла бириктирген — Урало-Кузнецкий деп комбинацияна. Кузбасс Магнитогорскою таш кёмюрийер, Магнитогорск дөзө Кузбастын' промышленный тес дьеңине **Сталинские** — руда берип дьат.

Тасқадулар. Сомду картага СССР-дын' тууларынын' Эн' дъаан сын дарын темдектегер.

Казып алар тузалу дёёжё алып турған дьеңдерди темдектегер.

Сомду картага Магнитогорск ла Сталински темдектегер.

Сталинск деп город.

Нефть алыш турганы.

Каспийский талайдын' кюнбадыны дъаказында кичинек дъарым ортолык бар. Ол Кавказтын' тууларынын' эдегинде дъадыш дъат. Дъайты ёйде кеслө көрөп болбос кюн дъаркынду дъарыгыла дъарыдыш дъат. Чыдан болбос изю туруп дъат.

Эбиреде ёлён' дъок тас. Тозынду курган калган иолын деп ачу ёлён' ёзиш калган участоктор кая-даа учурап дъат. Каспийский талайдын' боромтык суузы көсти сююндөрбей дъат: талай, ээн дъараттый, кунугын калган туро. Дье ненин' учун бу ээц дъарым ортолыкта дъаан Баку деп город туро, темир дъолдын' көп рельсалары салылган, товар тарткан поездтер чубалыжын, моторлор табыштанын турат!

Ненин' учун мында андай тюймен?

Дъарым ортолыкта дъакалай чубалыжын барган агаш бийик вышкалар онын' каруун берип дъат. Мында нефть алыш дъат.

Деревне бу туро. Бу ла дъуукта онын' ордында ёзуми дъок тас чёл болгон, эмди мында дъаан, дъарам тураларда нефть иштеп турган канча мун', ишмекчилир дъадыш дъат.

Сүрекей көп нефтьти **Бакунын'**, **Грозныйдын'**, **Майкоптын'** дъанынан' алыш дъат.

Олорды картадан' таап алыхар.

Бакудагы промысөлден' нефтьти трубаларла Батумнын' порттына ағызыш дъат.

База андай ож трубалар **Грозныйды Туапселе** бириктирген.

Онон' алган нефтьти дъанысла Союз ичинде тудунар эмес, Советский нефтьти ёскө границалар ажыра ёткюрип садын дъат.

Туапсе ле Батуми — Кара талайдын' эки эн' дъаан портты болун дъат, олорды ажыра граница ары дъанына нефть барып дъат.

Олорды картадан' таап алыгар.

Бого кандайла дъюзюн государственордын' керептери дъюзюн-дъюр маанылу келиш турат, олор керептерине бистин' нефтьти толтыра уруп алала, Кара ла Средиземный талайлар ажыра, бойлорынын' нефть дъок ороондорго ашаргылан дъат.

Дъакарулар. Нефть Батумиден' Италия ла Францияга канайда барып дъат, оны картадан' адзыктап кёрюгер.

Таскадулар. Сомду картага Бакуны, Грозныйды, Туапсени темдек-тегер.

Внеурочный ёйдёги иш „СССР-дын' туулары“ деп тема аайынча альбом бюдюригөр.

III. СССР-ДЫ БАСТЫРА ДЬАНЫНАН КЁРГЁНИ.

Природанын' башка-башка зоналарынын' природанын' кандай болгопыла, албаты—дъоннын' труд—ижиле социалистический дъазалыла бистаныжын алдыбыс.

Бастыра союзты бюдюнинче бир-аай билүү дъартган алар керегинде, ёткөн материалды такып юренип көрөлдөр.

1. СССР-ДЫН ПРИРОДАЗЫ.

Дъеринин' юсти.

СССР-дын' физический картазын бойыгардын' алдыгарга дъая салын алыгар. Молдьбулу темдектериин' көрөгер: талай суунын' кеминен дъабыс, бийик турган тюс дъерлер, кырлан' дъерлер, орто бийик туулар, бийик туулар, мәйкю карла тошло дъабылын' калтан туулар кайвайда темдектелген, көрөгер.

СССР тюс дъерлю ороон, дъабыс ла кырлан' дъерлю ороон. СССР-да туулар да бар. Олор көбизи Союзты дъакалай туруп дъят.

Картадан' мындый дъабыс дъерлерди көргюзип беригер.

Кюнчыгыш Европанын' дъабызы. Тюндюк, кюнчюштюк талада ол кандый талайларга дъедип дъят?

Кюнчыгыш талада кандый туулар туруп дъят? Кюнчюштюк талада кандый тууларла граничить эдип дъят? Онын' эн' ле дъабыс бёлжоктери кандый талайдын' дъанында дъадып дъят?

Кюнбадыш Сибирьдин' дъабызы. Тюндюк кюнчюштюк талада ол кандый талайларга дъедип дъят? Кюнбадыш талада кандый тууларла граничить эдип дъят? Кюнчыгыш талада кандый бийик дъерлерле? Тюштюк ле кюнчыгыш тала ортодо кандый тууларла?

Туранский дъабызы. Кюнбадыш талада кандый талайла граничить эдип дъят? Тюштюк ле кюнчыгыш тала ортодо кандый тууларла?

Картадан' мындый бийик дъерлерди көргюзип беригер:

Сибирьдин' орто дъабыс дъерлерни, Волганын' дъанында, Кюнчыгыш Сибирьдин' дъабыс дъерлерни.

Бу дъабыс-дъерлердин' кажызы ончозынан' бийик?

Тууларды картадан' көргюзип беригер:

Уральский, Кавказский, Хибинский, Алтайский, Тянь-Шаньский, туулу ороон Памири.

Бу туулардын' кажызы ончозынан бийик? Кандый туулардын' баштары мәйкю карла дъабылын' калтан? Туулардын' кажызы ончозынан' дъабыс?

Картата кошкон таблицада ла дуруукта көргюзилген картадан' СССР-дын' тууларынын' эн' ле бийик баштары кайда туруп дъят, көргюзип беригер.

Казып алар дъёжелёр.

Бистин Союз казып алар тузалу дъёжелёрлө сюрекей бай. Ол дъёжё социалистический хозяйствоны ёрё кёдюрерге керек болуп дыат.

Казып алар тузалу дъёжёни дынна сыйын дынның таап дыат. Советский шығынчилери дынны дъёжёни ыраак туннрада, тайганын ичкенин, ачу-корон изюлю чөлдөрдө, бедречилер таап дыат.

СССР ёскё государствоордорон ончозынан нефтьде бай болуш дыат. Кавказта нефть бары озодон бери дыарт; **Баку** да **Грозный** городордын дыннында. Калгачы дындарда ёскё дё дырлерде табылган: Тюштюк Уралдын дыннында чөлдөрдө, Урал тууларынын кюнбадыш дыар тайгада.

Нефть бюткен дырлерди картадан таап алыгар.

Таш көмүрдин албетише СССР ончо государствоордын ортозында экинчи дыеринде туралу дыат. Таш көмүрдин бассейндары Союзтын дьюзион-дьююр зоналарында овогынок чачылын калган: Украинанин кара тобракту чөлдөринде — **Донбасс**, тюштюк ле кюнчыгын тала орто до Кюнбадыш-Сибирьдин дыбыс дырлеринде — **Кузбасс**, кургак чөлдөрдин зоназында — **Караганда**.

Таш көмүрдин дыаткан дырлерин картадан таап алыгар.

Нефть-ле, темир рудала байына СССР башталакы дырде туралу дыат. Темир руда дыаткан эйле бай дырлерди: украинский чөлдөринде **Кривой Рог**, Крымда **Керчь** база **Уральский** тууларынын сыйдары.

Темир руданын дыаткан дырлерин картадан таап алыгар.

Дыакарулар, СССР-дик дьюзион-дьююр зоналарында база кандык казып алар тузалу дъёжелёр бар, санаңтар, олорды картадан таап алыгар.

Эйде артык казып алар тузалу дъёжелердин дыктан дырлерин сомду картага темдектеп салыгар.

Ағын суулар.

Ағын сууларды картадан таап алыгар:

Днепрди, Донды, Волгани. Ол суулар кандык дыбыс дырлерден башталып дыат? Олордын кажызы кандык талайга тюжюп дыат? Днепрдин кажы дыеринде Днепротрэс бюткен, көргөзин беригер.

Печораны да Уралды. Кандык туулардан башталып дыат? Кандык талайга тюжюп дыат?

Невани. Кандык көлдөн чыгып дыат? Кандык булунга кирип дыат?

Тюндюк Двинаны. Тюндюк Двинаны бюдюроп турган эки суунын ташыкан дыерин таап беригер. Ол кандык талайга тюшкен?

Сыр-Дарьяны да Аму-Дарьяны. Олордын кажызы кандык туулардан ағып тюшкен? Ол суулар кайдар киргөв?

Объты, Енисейди, Ленани. Бу суулар кайдан башталып дыат? Кандык талайларга тюжюп дыат?

Амурды. Амурды бюдюроп турган эки суунын табышкан дыерин таап беригер. Ол кандык талайга тюшкен? Амур суула СССР кандык государствоворло граничить эдин дыат?

Климат.

СССР-дик албек дыаткан дыеринде климады текши түнөй эмес дең, природалын зоналарын юрепип турганыбыстан бис крёгенибис.

Полярный ла тундраннын' зоназынын' климады кандый? Анда кыш канча ай болуп дъат? Анда дъайгыда ла кышкыда кюн канайып дъалыдып, дъарьыдып дъат?

СССР-дын' көп сабазы полярный кругтан' (тегеликтен- тюштюк тала дъаар ёйинде пояста дъадып дъат.

Мында кандый природный зоналар дъадып дъат? Полярный кругтан' ары тюштюк тала дъаар ёйинде поястын' климады канайда кубулып дъат?

СССР-дын' бастыра дъериндеги кыштын' температуралы дъайгы температуралынан' дъаан башказы бар.

СССР-дын' кюнбадыш бёлюгинде кыш дымжак, дъайы дъезе серююн. Канчала кирези кюнчыгыш дъаар ыраагаңда, дъай тамла изю борор, кызы дезе соок борор. Ол неден' улам андый болуп дъат? СССР-дын' кюнбадыш бёлюги Атлантический тен'изине ыраак эмес дъадып дъат, анда Гольфстрим ден дылу суу агып дъат.

Талайдан' дъуугында дъаткан дъер кюнге кашшагай дылып дъат, дъеудабайла сооп дъат. Онын' учун, дъайгыда талайда серююн, кышкыда дезе дылу. Атлантический тен'истин' согуп турган салкын дъайгыда изюзин, кышкыда соогын ёйиндирип дъат.

Онон' ёскё' талай дъуугында тен'ери дъаантайын булутту борор, буттар дъайгыда дъердин дылырыны кирелендиреп, кышкыда дезе соогынан' корулан дъат.

Кюнчыгыш дъаар ырааган сайын, Атлантический тен'истин' салкыны ас дъедип дъат, онын' учун кыш слореен соок, дъайы дезе кургак, изю болуп дъат.

Орто Сибирьдин' бийик дъерлеринин' климады корон соок кышту, изю дъайлу борорына ай'ланат. Дъер шарынын' юстище Верхоянск ден городтын' дъалынында сюрекей ле соок дъер дъадыш дъат (сооктын' полюмы). Ого Атлантический тен'истин' салкыны дъетней дъаг; Азиянын' тюштюк дъакалары Тошту тен'исле курчалып дъат, анда дъайгыда тоштор кайкалац дьюрер.

Тен'ери дъайгыда ла кышкыда, кёбизинде дъок болуп дъат. Кышкыда дъаан сооктор (70° дъетире) ёйинде салкын дъок тымык кюндер турар. Дъай мында изю болуп дъат.

Туранский дъабыс дъерлеринин' климады кургак борор. Бого Атлантический тен'изинен' чыкту салкындар дъетней, кургак салкындар согуп дъат. Мында бистин' ээн чөлдөрибис дъадып дъат.

Дальний Востокто, Камчатканын' талтюштюк ле кюнбадыгы ортозын-дагы колтегейинде, база Япониянын' талайынын' дъакаларында дъайгыда сюрекей көп чык тюжет; ол чыкты Тымык тен'истен' келген салкындар экилиш дъат. Онын' учун дъайдын' бойында дъаш көп болуп, андагы суудар коркушту дъаш кирер.

Крымынин' тюштюк дъаказы ла Кавказтын' талтюштюк Карагалайдын' дъаказы тюндюк дъапын туулар бектөп койгон, онын' климады трошикке дъуук климатту борор. Анда кышкыда да сооктор болбой дъат. Бистин' дъерде декабрь айда ачу корон соок тюжет, Закавказнида дезе дылу кюндер борор, фиалкалар, розалар чечектер турар, апельсиндер, мандариндер быжып дъадар.

Крымнын' тюштюк дъаказы кургак каан' дъер. Кавказтын' дъакалары дезе Союзтын' ичинде эп' ле чыкту дъер болуп дъат; кюнбадынтын' сал-

кындары Кара талайдан' анар көп чык экелет, ол чыктар бийик түуларга токтойло, туунын' эдектерине дъаш болуп дъаар.

Природанын' зоналары.

Природанын' зоналарын юренин турган тушта, бис кажыда зонанын' дьериинин' кыртыштарыла, ёзюмдерине, тындуларыла таныжын алганибыс.

Тундрада, агаши зоназында, чөлдөрдө каный кыртыштар учуражып дъат, сананыгар. Дъакшы неме бюдер каный кыртыш болор? Ол канайып бюткен? Ненин' учун кургак чөлдөрдин' кыртыжында ёлен'нин' дъыдыган чириги ас?

Зона сайын ёзюмдер канайда кубулып дъат, алъарыгар. Ненин' учун тундрада агаши дъоң? Ненин' учун колый бюткен агаштардын' отрозында, тайгадагызынан' башка агаштар ёзиуп дъат? Кургак чөлдөрдин' ёзюмдерине кара тобракту чөлдөрдин' ёзюмдеринен' нези башка? Ненин' учун ээн чөлдөрдө ёзюмдер ас?

Тундрада, агаштын' зоназында чөлдөрдө, ээн дьерьлерде каный тындулар учуражып дъат, тундранын' ла ээн дьерьлердин' тындулары бойынын' ён'иле канайта айыланып дъат? Бу тындуларга олордын' ён'и каный учурлу болуп дъат?

Бистин' Союзыбыста онын' албек дьериңдеги климады дъюзюн башка болуп турганынан' улам, кыртыжынын' ёзюмдеринин' тынар тындуларынын' дъюзюни башка болуп дъат.

Кандайла дъюзюн ёзёр немелерге алдынаң' башка-башка ёйлю дылу, чык керек болуп дъат. Кажы ёзёр немелер тундрада бюлөп дъат, соок тюндюк таланын' климадында, кезиги дезе дылу, тюштюк талада бюдет: кажылары чыкту дьерге ёзёргө бюткен, кажылары дезе, кургак ка-ан'га чыдамал бюткен.

Башка-башка климаттар, дъюзюн-дъююр ёзюмдер дьердин' кыртыжында кубултар. Ейинде поястын' тюштюк талазындағы чөлдөрғө не ле ёзюмдерин' чиригенинен' улам кара тобракту кыртыш бюткен. Соок тундрада юргюлди тоң' кыртыжында ёлён'дөринин' тазылдары чирибей узак дъадыт дъат. Чыкту агаштардын' ортозындағы кыртыштын' чыгы дъаантайын дьердин' кыртыжынаң' ёдюп, кыртышта кайылган немелерди, целе ёзёр немелерге тузалу болотонын оччозын ағыза берер. Кургак чөлдөрдин' ээн дьерлери ёткюре көп тусту (кудьурлу) болор.

Дьердин' кыртыжынан' неле ёзюмдер камианду болуп дъат. Састу тундранын' кыртыжынан' дъен'естер ле торбос (клюква) сюрекей дъакшы ёзёр, дье тәстю ёлён' (ковыль) саска ёзиуп болбос, ого дезе чөлдин', кыртыжы керек. Кургак чөлдөрдин' тюс ёдюп калган кыртыжына солапкалар дъакшы ёзиуп дъат, дье ёскө ёзюмдер ёзиуп болбос.

Тындулар база андый болуп дъат. Кезик тындулар ыраак тюндюк талада дъадып дъат, кезиги дезе — изю тюштюк талада.

Айдарда СССР-дүн' климады тюндюк таладаң' талтюштюк дъаар башкаланган аайынча дьердин' кыртыжы, не ле ёзёр немелер, тындулары коко ёскеленин барадар учурлу.

2. СССР-ДЫН' ХОЗЯЙСТВОЫ.

Промышленность

Каашын' Россиязы тиленчи ле уян ороон болгон. Бойынын' куюла-рында ол фабрикла заводторы дъокко тюн'ей болгон. Каашын' Россия-

зында дъаткан дъурт улустын' көп сабазы дъурт хоизство ижиинде турғандар. Бу дъурт-хозяйственный Россияда дьюкле бир кезек дъаан промышленный центрлер ан'ыланып турган: Петербург (эмди Ленинград), Москва, Донбасс.

Олорды айландыра канча кирелю культуралу государстволор тургайдай дъайым бош дъерлер элбек болгон. Ол дъайым бош дъерлерде... айландыра ан' ошкош дьюрюмдю, сран'ай ан'дай дьюрюм дьюрюп дъатканда, каан башкарулу Россия керегинде В. И. Ленин айткан.

Дье СССР бойынын' социалистический хозяйствозын бюдюрип дъурт-хозяйстволу болгон ороон эмди телекей юстинде эн'ле эркин промышленность ороон боло берди.

Советский Союзтын' картазы кубула берди. Сран'айла ээн деген дъака дъерлерде дъаан дъакшы дъесеп салган заводтор, шахталар, дъаан электростанциялар ёзиоп, ишмекчилердин' дъан'ы дъурттары ёзиоп калды.

Европанын' бастыра ороондорын акалап салган.

Дьюзюн-дъююр зоналарда природанын' дъёжёлёрин канайда тузаланып дъат сагышка алынгар. Природанын' зоналарынын' картазынан алдындағы билип алган дъан'ы-дъазалдарын таап алыгар.

Природный зоналардын' картазынан, анда темдектен салган эн' дъаан промышленный райондорды таап алыгар. Таш көмюр, нефть, темир руда алып, турган райондорды ла агаш промышленнозынын' райондорын көргүзип беригер.

Дъаан заводтор турган городторды: Магнитогорск ло Сталински (металлургический заводторды), Москвани, Горький (автомобильдер дъазаар заводтор), Сталинградты, Харьковты, Челябински (тракторлор дъазаар заводтор), Саратовты, Запорожьени (комбайн дъазаар заводторды), Ростовты (дъурт-хозяйствонын' машиналарын дъазаар завод) картадан таап алыгар.

СССР-дын' физический картазынан Шатурский, Днепровский, Волховский деп дъаан электростанцияларды таап беригер.

Дуурт-хозяйствозы.

Промышленность көдюрилерде, ого коштой СССР-дын' дъурт-хозяйствозы көжө көдюрилип дъап.

Алдынан дъаткан канча миллион оок крестьян хозяйстволордын' ордына эмди колхозтор биуткен. Дьюкту крестьяндардын' кючин дынип байыгылап турган помещиктер, кулактар база дьюк.

Канча мун' совхозтор, машинно-тракторный станциялары ороонды канча кат курчай берди. Колхозтордо ло совходтордо дъурт — хозяйствозынын' машиналары тамла көйтөп тарқап дъат.

СССР эмди телекей юстинде эн' ле озочыл, эн' ле дъаан социалистический дъурт-хозяйствозын туткан ороон болды.

Озогы тушта крестьяндар торолон дъаткандар, эмди колхозтор ло совхозтор дъаан тюжюмдю аш дъууп дъат.

Колхозтордын' амбарлары анда толо. Колхозчылар аргалу дъадынду боло берди.

Тундрада, агаштын' зоназында, кара тобракту ла кургах чөлдөрдө ээн дъерлерде, тропика дъуук зонада дъурт-хозяйствонын' каный башка дъязынни бар, сананыгар.

Дьюзюн-дъююр зоналарда дъурт-хозяйствозына каршу, эдип турган: састанарла, чыктын' сазыла, кор дъетиречилерле канайта дъен'ижип дъат.

Дъорыктап дъюрер дъолдоры.

Албатынын' хозяйствозында эң ле дъаан тузалу неме — дъорыктап дъюрер дъолдор болуп дъат. Олоры дъок бир де предприятие, ороондогы хозяйство ёрө көдюрилип чыңдык көнүгүп болбос.

Темир дъолдор дъюзюн-дъюрер талаларында ончозы тюн'ей бүткөн эмес. Россиянын' Европадагы кезик ле бёлюгинде, каас башкару ёйинде кажыла керек дъерле-риппе темир дъолдор дъазалган болгон. Темир дъолдордын' эң ле дъаан тес дъери Москва болуп туган. Онон', тес дъер учун, темир дъолдор кажыла талаларга дайылып чыккан болгон. Украина Донбассла кожо, кою темир дъолду болгон. Дье Союзтын' ёскө бёлжетериинде темир дъолдор сраңай ас.

Темир дъолдордын' салалары советский строительствозы чик дъок көнтөткөн, кезик темир дъолдорды электричествоюло дъюрер эдип дъазап дъат.

ССР-дын' физический картазынан' Москвадан: Ленинградка, Мурманскка, Минске, Архангельскке, Киевке, Одессага, Крымга, Кавказа барган темир дъолдорды ады ктагар.

Москвадан', Владивосток дъаар барган темир дъолды көргюзигер.

Москвадан' Ташкентке, Латвияга, Польша дъаар барган темир дъолды көргюзигер.

Совет башкару бюджетген Туркестано-Сибирьский темир дъолын көргюзигер.

Темир дъолорго коштой суула дъюрери база дъаан учурлу болуп дъат. Товарларды суула тартары томир дъолло тартканинан' дын'ил баага килижип дъат. Союзтын көп дъерлеринде темир дъол дъок дъерлерде, ары-бери дъюрюжерге дъан'ыс ла суунын' дъолы арга болуп дъат.

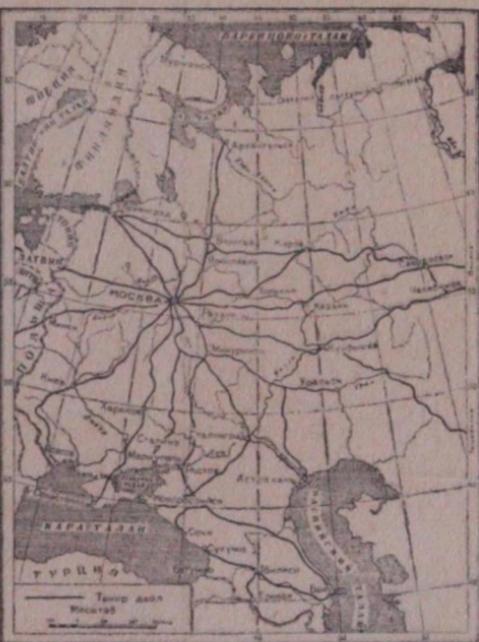
Эн ле дъаан учурлу суу-дъолы Волга суузы болуп дъат.

Дье дайыгыда Волгада суузы тайызап дъат, керепетерле дъюрерге кюч.

Волгада бир канча дъаап буунтылар эдип, дъаан ийде-кючтю гидроэлектростанция эдер деп дъен бар.

Буунтылар Волганын' суузын көдюрип, терен'жидер, ол тушта керептю дъюрерге элтию дъакшы болор.

Суу дъолын элбедер, дъараптар керегинде, каналдар казып дъат. Волга сууны каналла агызып, узактан' бері Балтийский талайла тудуштырып салган. Бу суунын' дъолын **Мариинский** деп адаган. Ол Волганын' айрылганынын' салазы Шекснадан' башталган, канча туура сууларды

Москванын' темир дъолдын' тююни.

ёткөн, Онежское, Ладожское деп көлдерди табарып ёткөн, Нева сууны төмөн — Финский булун'га кирген.

ССРР-дын' картазынан' **Мариинский** деп суунын' дъолын адыхтагар.

Дье Союзтын' хозяйствозы тюрген ёзёрине **Мариинский** деп суунын' дъолы дьеткил эмес: 1933 дылда **Онежский** көллө **Ак талайдын'** орто-зында **Беломорско-Балтийский** канал бүткөн. Онойын Ак талайдан' Балтийский канал бүткөн. Онойын Ак талайдан' Балтийский талайга суунын' дъолы бүткөн.

Дъаан Волганын' картазы.

буунтызы сууны ёрё көдюрүп койгон. Учарларын тююлгөн суу алыш ийген, эмди. Днепрдин' бастыразына керептер дьюрер болгон.

ССРР — ёсқө государстволорло табыжарга талайдын' дъолдоры керек болуп дьат.

ССРР-дын' тюндюк дъакаларындағы Тюндюк тошту тен'исле барын дьаткан Тюндюк талай дъолы дъаан учурлу болуп дьат. Тюндюк таладагы эн' дъаан порттор: **Мурманск, Архангельск, Игарка** болуп дьат.

Есқө государстволорло дьюрүжетен эн' дъаан учурлу талайлар — **Балтийский** ла **Кара** талай болор.

Эн' дъаан порттор: Балтийский талайдын' Финский булун'ын' дъакалында — **Ленинград**; Кара талайдын' дъаказында — **Одесса, Батуми**, Японский талайында — **Владивосток**.

Совет Союзынын' эн' дъаан порт городторын көргюзип беригер.

Ленинградтан' Лондон дъаар, Мурманктан', Нью-Йоркко, Игаркадан' Лодонго баар талайдын' дъолдорын телекейдин' картазынан' көргюзип беригер.

Оны картадан' таап алыгар.

Москва Волга деп каналдын' дъазалы бүтти. Ол каналла **Москва** — суунаң **Волганын'** ёрё баштары дъаар баар дъуук дъол болор. Айдарда **Москва** дъаан учурлу суунын' портты боло берди.

Удабас **Волга** сууны **Донлю** канал ажыра тудуштырар. Ол **Волга** суудан' **Азовский** ла **Кара** талайга чыгар дъол болор.

Ол иштер ончозы бүтсөө — **Волгага** дьюрер дъолдор дъааннар, «Дъаан Волга» деп адалар.

«Дъаан—**Волганын'** картазын алдыктап көрюгер.

База бир учурлу суу дъолы — **Днепрдин'** суузы. Онын' төмөн дъабыстагы учарлар керептердин дьюрерин буудал таратан болгон. Днепрдин' электростанциязынын'

IV. СССР-ДЫ ПОЛИТИКА ДЬАНЫНАН КЁРГЁНИ. КАРТА МИРА.

1. СОВЕТСКИЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ РЕСПУБЛИКАЛАРДЫН СОЮЗЫ.

СССР-дын административный картазын кёрюгер. Слер анда он бир Советский Социалистический Республикаларын кёрүп аларыгар ол республикалар бойлорынын кююниле Советский Социалистический Республикалардын Союзын төзөп буюрди.

Ол союзный республикалар мын айда адалыш дьат:

Российский Советский Федеративный Социалистический Республикалы. Столицазы **Москва**. Ол ок бастыра Советский Союзтын столицазы.

Украинский Советский Социалистический Республикалы. Столицазы **Киев**.

Белорусский Советский Социалистический Республикалы. Столицазы **Минск**.

Азербайджанский Советский Социалистический Республикалы. Столицазы **Баку**.

Грузинский Советский Социалистический Республикалы. Столицазы **Тбилиси**.

Армянский Советский Социалистический Республикалы. Столицазы **Ереван**.

Туркменский Советский Социалистический Республикалы. Столицазы **Ашхабад**.

Узбекский Советский Социалистический Республикалы. Столицазы **Ташкент**.

Таджикский Советский Социалистический Республикалы. Столицазы **Сталинобад**.

Казахский Советский Социалистический Республикалы. Столицазы **Алма-Ата**.

Киргизский Советский Социалистический Республикалы. Столицазы **Фрунзе**.

Советский Социалистический Республикалардын Союзында дьаткан албатылардын дъян'ыс кююниле бириккен союзы болуп турган эмес, дье албатынын карындаш союзы болуп дьат. Капынын Россиязынданагы чылаап бир албаты база бир албатыны базыпчыктаары дьок.

СССР-дын бастыра албатылары тен' праволу.

Бу кажыла адалгаи союзный республикаларды да олордын столицалары да картадан таап алыгар.

СССР-да дүртап дьаткан албатылардын дьюрөм дъадыны **Сталинский Конституциянын** төзөлгөзинин аайынча бюдюп дьат. Бу бистин ороопнын төс законы. Советский дъян турғалынын туркунына СССР-дын кол-

кючиле-дъаткаандары дъединип алғанының быстыра төс билдиризин апа бичип салған. Конституция Сталинский деп ненин учун адалғап дөлжин, ой, СССР албатыларының улу башчызы нәкәр Сталинин баштұзыла бюдюрилип бичилген.

Сталинский Конституцияла СССР-да бастыра дъан колкючиледъаткан-дардың депутаттарының Советтеринде болуп дъат.

Депутаттар СССР-дың бастыра 18 дъашка дъеткен граждандарыла тудулын дъат, ого дъанысла сағызы дъетпес ле суд аайынча правозын дъюк эдин салған улус киришпес.

Государственный дъанының высший органы Верховный Совет болуп дъат. Ол бастыра Советский Союза кыялта дъюк бюдюрер закондор чыгарып дъат. Ол бастыра союзтың башкарузын — СССР Албаты Комиссарлардың Советин тәшән дъат.

Башка республикаларда, крайларда ла областтарда, городтордо, райондордо бойлорының депутаттарының советтери бар. Олор бастыра көректерди дъериинде бюдюргилеп дъат.

СССР-дың граждандары иштеерге, амыранарга, юренерге ле карый берзәе болуш (обеспечение) аларына праволу.

Дье СССР граждандарында дъаныс право бар эмес, дье база обязанносторы бар.

СССР-да иш бюдюрерге кючтю улу бастыразы иштеер учурлу. «Кем иштебей дъат, ол дыбес».

СССР-дың кажыла гражданиннин улуурканын бюдюрер обязанности — бойының социалистический тәрәлін коруры болур дъат.

2. СССР-ДЫН АЛБАТЫЛАРЫ.

Союзтың элбек дъериинде дъуртаган албатылар 170 миллионго дуук кижи болуп дъат.

Албаты — дъонның тоозынан бодозо, бистин СССР дьер юстинин ескә государственностьның ортозында ючинчи тоого келижер.

СССР-дың албатызы национальность дъанынаң көрәү сюrekей көн дъюзин албатызу. Совет Союза көп башка сёёк албаты дъуртал дъат. Олордың дъюром — дъадыжы, хозяйствозвы, тилдерн ончозы бойы-бойынан башка болуп дъат.

Слер билер албатының дъаткан дъерин 131 страницада картадан таап алыгар.

Каан Россиязында кодьойымдар, бийлер дъака-дъуртта дъаткан эш не ме билбес албатыны топон турган. Орус албаты государствоның бийлеген албатызы болгон. СССР-да эмди дъадын турган албатызын каанның орус бийлери башкарып туратан. Башкаруның учрежденияларында текши орус тилиле бичийтен. Школдордо балрадры дъанысла орус тилиле юредете болгон.

Албатының көп дъанында бойының тәрәл бичиги, тәрәл тилди азбукалары дъюк болгон.

Кулға турган албатылар төс ёштизиле — самодержавияла удурлашпазын деп, каанин башкарузы бир албатыны, база бир албатыла ёёркештирип сағтактан дъздатан. Орус эмес, колкючиледъаткан оок национальносторды кыстаган, тоногон учун, олордың хозяйствворолы түрең, дъоксырайтан болгон.

СССР-дын' дьюзюн-дьююр албатылары кайда дьуртап дъят.

Улу Октябрьский социалистический революция Россиянын' канча бар национальность албатыларга дъайым дьюрюм берди, олорды Советский Социалистический республикардын' Союзынын' түнөй правалу члендери эдип салды.

Союзтын' дъака дьуртартындағы промышленность ло дьурт хозяйство түрген дъаранын, ёзуп туру. Социалистический бюджетмю хозяйствовоны тазажарга СССР-дын' неле дьюзюн укту албатызы кожо кирижип дъят. Культуразы тутак дъаткан, кёчкин албатылар дыңы промышленность тәзелгөн центре дъуулуп, дьурт дъазап дъздыат.

Сондеп калтан национал албатылардын' кёп дыны эмди бойынын' тәрәл бичигиле бичиң дъадылар. Бойдорынын' школдоры, вузтары бар Аидагы юредю тәрәл тилиле ёдюп дъят.

Онойш Совет башкару тужунда Советский Союза дъаткан албатынын' дьюрюм дъадыны кубұлып дъят.

ТЕЛЕКЕЙДИН' КАРТАЗЫ.

1. КАПИТАЛИСТИЧЕСКИЙ ОРООНДОР.

Дьердин' шарынын' юстинде СССР-дан' ёскё кандыйла дьюзюн ороондор кёп. Дье дынысла СССР-да башкару ишмелки класс ла акту кючіледъаткан крестьяндардын' қозында туруп дъят. Дынысла СССР-да социализм бюджетмю хозяйство бюджет дъят.

Ёскё ороондордо ончозында капиталисттер ле помещиктер зәлеп дъят.

Государствоның башкарузы бастыра олордың колында, дьер ончозы олордо, фабрикаларды, заводорды ончозы база олор ээлөп дьат.

Ол ороондордың ишмекчи классы, колючиледъяткан крестьяндары ончозы капиталисттерге иштеп дьат.

Капиталисттер, помещиктер олордың кючин дьиип, бойлорына дьёжё дьёрипе байырына олорды тузыланып дьат.

Капиталистический ороондордың базынчыктаткан колючиледъяткан дьурттары дезе бойының керегине тудунар-эдинер товарларды элбеде аларга акча дьок керегинде кючи дьетпей турган. Границалардың ары дынанындағы ёкёрынокторды, эскиде чыгарган товарларла дык эде толуп калган болгон.

Бир канча бёлюк промышленностью токтой бергенни бар, дын-ысса военный промышленность дыуу белетеерине бар кючиле иштеп турган учун, ол тоодон чыгып дьат.

Производство астай берген. Заводтор ло фабрикалар бектеле берди. Товарларды ума дьок дьоголтып сууларга сүтти тёгюп, талайта кофени ташта турганадар.

Бу ол ёйдё канча миллион иш дьок улус торолоп дьат.

Крестьяндардың да дьюрюми онон онду эмес. Дьердин көп дынны помещиктердин же кулактардың колында, канча дьюс миллион крестьяндарда бойлорының билезин азыраарына дьектедий дьер дьок болгон.

Капиталистический ороондордың ишмекчилири же крестьяндары пра-возы дьок. Качан олор бойының дьюрюм дыадыжын ондолторы учун тар-тыштарын баштай бергенде, олорго удура капиталисттерди же помещиктерди корулат, полиция ла черю туруп чыгат. Ишмекчилердин дьуунандары тоскырылып дьат, ишмекчилерди же крестьяндарды согуп, тюрмеге отур-тысылац, кыйнал ёлтюрип туралылар. Колючиледъяткаандардың дьюрюми, уур кюч болуп, база олордо право дьок болгон, анчадала, дын фашистердин колында турган Германияда, Италияда ла авда база Японияда дьююлюп калган буржуазный военщина ороонды башкарып дьат.

Бастыра капиталистический ороондордо ишмекчи класс коммунист партияга баштадыш, ончозы капиталисттерле, помещиктерле, олордың башкарузыла кайралы дьок тартыжып турдылар.

Тюймен әдерин бириктирип «ачана поход». эдип дьат. Бир канча ороондордо ишмекичлер же полиция черюлер табарыжып, мылтык дьел-сөлдю дьуулажып та ииерп көптөгөн тюймендер чыгып турган.

2. КАПИТАЛИСТИЧЕСКИЙ ОРООНДОРЫНЫН· КОЛОННИЯЛАРЫ.

Дьердин шарының алты юлозиний беш юлози капиталисттердин колында туруп дьат.

Байырга албаданып капиталисттер бойлорының товарларын садарга дыланың дьерлер бедиреп дьат, база дын-ил сырье, дын-ил дыалга иштеер улус керексии дьат. Кючтю дыан капиталисттердин государствоворлы албатының кючин дыиирге, байып садыжарга, дыу дыесел дьок албатыларды дьуулап алган, андый ороондорды былажып, бойы бойлорыла дьуулажа берет, онойып бактырып, дьуулап алган ороондорды коло-

пиялар дең айдар. Колонияларда капиталисттер толо зэзи болуп ээлөн дьадат.

Олор товарларын анда ашарып, сюрекей дъаан баага дьетирип садат. Андагы ороондордың дъерден бүткен неле дьёжёзин капиталисттер баш билип ээлөн дьат. Олор кандайла барсырьеңибылап алар. андагы албатыны тюредип турар, олордың дъерлерини билап алыш, олорды кулданып бойына иштендирип турар.

Капиталисттердин государстволоры колдоп алган ороондордың көн дьаны тропический поязында болуп дьат.

Андагы көн дъерлеринде изю эмезе сюрекей чык климат онның учун андагы неле ёзёр неме сюрекей ёң жик болор. Анда кижиге керектю немелер көн бюдер каучуктың агажы, хипаның агажы, аштың агажы, кокосовый пальмазы, сахарный тростники, банандар. Плантациялардың сюрекей тюжюмдю бюджетен немелер: кофе, какао, каучук, рис мында казып алар тузалу дьёжё көн: — теленпр, мёнюн, куулы, дьең, алтын.

Колониялу ороондордон капиталисттер бу природаның баалу дьёжёзин тоноц, бойына ашарып дьадылар.

Колонияларда не ле дьюзюн сёктю көп албаты дьуртап дьат.

Колонияларда дьаткан албатының дьюрюм-дьадыны коомой. Иштеп болбой мойногон кижини тюремелеп койор. Бир ле эмеш дьастыра қылым учун камчылаш дьадар. Кижини дьаантайын камчыла ёлтуре сойып турганы көп. Анчадала Африканский негрлеринин дьюрюми коркушту кюч.

Бастыра дьурттың улусын солдат каруулду албадап, темир дьюлдүн шоссейный дьюлдүн ижине айдаар, сууга тюжюп иштеер. Анда дьаантайын курга дьетире саска, сууга тюжюп иштеер. Иштерди ончозын машина дьюкко эдии дьат. Материалды негрлер бойлоры дьюю дьюктенин тажып алар.

Капиталисттерге негр машинадан артык астанаду. Машинаны кыймыктадарга күйдюрер немелерине акча чыгарар керек. Негер дезе тегинге дьюук, дыбыс дылга иштеп дьат. Бензин баалу, негрлердин ончозының дьиир курсагы баадан дьенил болор.

Ачаш сыйап кашталисттер колониялардың природаның дьёжёзин сюрекей юреп тудунат, база иштеер кижи кючин коркушту юреп дьат.

Негрлер, ёскө дө колонияның албатызы каучуковый агаштың арасында иштеерде, темир дьюлдор дызаганда, плантацияларда иштегенде, база дьугуш оорулар табылганда коркушту кату иштерге чыдабай, сюрекей көптөн кырыла берет, темдектен айтса, дыланысла бельгийский африканский колониязында темир дьол дъазаарда, он дьети мун негрлер ёлғен.

Дье эмди колониялардың да колючиледьаткандары кючин дыидиргел капиталисттерле удурлажарга көдюрилип турулар.

Колонияларда революцияның түймендери көптөп, ёзё берди. Колониялардың акту кючиле дьаткандары коммунистический партияга баштадын, тамла биригип, тамла ичкерилеп, капиталисттерле тартыжып турулар.

Дьердин шарының юстинде алдынан дьатканга адальп турар ороондор бар, чынына көрзө олор кючти капиталисттердин государстволорына багыш калган, олордың башкарзузының колында турат.

Андай бир эн ле дьяан, албаты дьоны көп орооп **Китай** болуп дьат.

3. КАПИТАЛИСТТЕРДИН ЭНДЬААН ОРООНДОРЫ ЛА ОЛОРДЫН КОЛОНИЯЛАРЫ.

Американын бириншөн штаттары (США). Американын бириншөн штаттары капиталист ороондорынын эндьаан бай орооны болор.

Американын штаттары турган дьери тюндюк таладагы Американын ортоло талтюштюк талазында болуп дьят.

Американын биринчириген штаттарын ла олордын Вашингтон столицзын картадан таап алыгар.

США — кандыл дылу пояста туруп дьят, оны картадан билип алыгар.

США — ла кандыгы тосударстволор граничить эдип дьят, олорды кандыгы төмөнкүстер курчап дьят, көрүгер.

Нью-Йорктон, Ленинградка баарар дъолды картадан адьыктап көрүгер. Нью-Йорктон Ленинградка дьетире канча километр болор, оны картадан билип алыгар.

США-нын эндьаан колониялары. Тымыз төннүүстө Гавайский ла Филиппинский ортолыктар. Тюндюк Американын тюндюк ле кюнчыгын тала ортодогы бёлөгүнде дьаткан Аляска деп дъарым ортолык.

Олорды картадан таап алыгар.

Гавайский ле Филиппинский ортолыктар изю пояста дъадып дьят. Олордо кофе, какао, банан иштеер плантациялар бар.

Нью-Йорк ло Филиппинский ортолыктардын ортодо дьюретеп дъолды картадан адьыктап көрүгер.

Англия. Англия ол орто кюнбадын Европанын дъаказында Великобритания деп ортолыкта дъадып дьят. Англия — талайда дьаткан ороон.

Англия кандыл дылу пояста дъадып дьят. Картадан билип алыгар. Англияны ла онын Лондон столицазын картадан таап алыгар.

Озодон бери Англия талайла дьюрюп садыжар болгон. Онын керептери дьер шарынын дьюзиюн-дьююр талайларыла дьюретен болгон. Ол дьерле сайын бай дьеңдерди бойына бактырып алган.

Англиянын былап алган дьеңдинин площи АНГЛИЯНЫН БОЙНЫН, — 140 катап дъаан. Англиянын бийлеп дьаткан дьеңдинин площи АНГЛИЯНЫН БОЙНЫН канча кирези, картадан көрүгер. Онын ол дьеңлери, Англиянын бойын будуган будуктын ён иле будулган.

Андый былап алган дьеңлеринин энде дъаандары бу: Индия, Австралия, Талтюштюк африканын союзы, Канда.

Олорды картадан таап алыгар.

Англиянын былап алган дьеңдинин көп сабазы Индийский төннүүстө айландыра дъадып дьят.

Англиядан Индия дъаар бааратан кыска талай дъолы дьер ортозындағы ла Кызыл талайды кечире болуп дьят. Ол Англиянын капиталисттерине эндьаан учурлу дъол болуп дьят. Ол дъолдо олор бойынын фабрикаларына колониялардан чий товар экелип дьят, ойто дъандыра бойлорынын товарларын апарып дьят. Ол дъол база бир дъаан учурлузы — колонияларды башкаарга, дъен'ил, олорды ёсқе капиталист ороондоры былап аларынан корулаарга дъен'ил болуп дьят.

Англиядан' СССР-дын' түндюк таладагы портторы дъаар, онон' ойто барып дъаткан саду эдетең керептеринин' талай дъолын картадан' адзыктап көрүгер.

Франция. Франция Европанын' кюнбадыш талазындагы бёлөгинде дъадын дъат.

Франциянын' онын' төс дьериң **Парижти** картадан' таап алыгар.

Ол кандык дылу пояста дъадып дъат, билип алыгар.

Ол кандык талайла курчалып дъат. Кандык государствоворорло граничить эдин дъат.

Франция Европада СССР-дын' кийнинде, эн' дъаан ороон болуп дъат.

Париж Москвадан' ары кажы келтейгейинде туруп дъат, оны картадан' билип алыгар.

Москвадан' Париж дъаар баратан дъолды картадан' таап алыгар.

Франция сюрекей көп тооду колониялду болуп дъат. Олор, картада Франция бойы будулган будуктын' ёнинди будукла будулган.

Франциянын' колонияларындагы дьеңлери Франциянын' бойынын' дьеңинен 22 катап көп.

Франциянын' колониялары Африканын' түндюк ле кюнбадыш талазынын' ортодо бёлөгинде дъадыш дъат; Африканын' талтюштюк ле кюнчыш тала ортодо дъаказындагы **Мадагаскар** деп ортолыгы ла Азиядагы **Индо-Китайдын'** дъарымортолыгынын' кюнчыгыш бёлөги.

Франциянын' колонияларын картадан' таап алыгар.

Африканын' түндюк таладагы дъанында дъаткан французтардын' колонияларына баратан дъол кандык талай кечире ёдуп дъат, картадан' көрүгер. Франциядан' Индокитайга товарды кандык дъолло апарып дъат.

Германия. Германия Европанын' төс бёлөгинде туруп дъат.

Картадан' Германияны онын' **Берлин** столицазын таап алыгар.

Германия кандык дылу пояста дъадып дъат, оны картадан' дъартап, билип алыгар.

Ол кандык государствоворорло граничить эдин дъат. Кажы дъанынан' талайла курчанып дъат.

Берлин Москвадан' кажы дъаны дъаар туруп дъат, оны картадан' билип алыгар.

Германияда эмдиги ўйдө колониялар дъок. Империалистический дуу тужунда канча бар колонияларын былатырып ийген.

Германский фашистский башкару дъаны дъаан дууга билетенип дъат.

Италия. Италия Европанын' кюнчюштюгинде дъадып дъат.

Картадан'. Италиянын' мензинген дъарым ортолыктарды ла ортолыктарды таап алыгар. Олор кандык талайда дъадып дъат.

Италиянын' **Рим** столицазын табыгар.

Африкада Италиянын' дъаан колониялары дъадып дъат. Бу дуукта Италия Африкада **Абиссинияны** дуулап алган. Дье абиссинецтер бойынын' камааны керегинде удурлажып дъат.

Италиянын' фашисттери германский шафисттерле кожо Испаниянын' колючиледьаткандарыла дуу ёткюрип, экилези бу ороонды бойына бактырып аларына албадангылап дъат.

Испания. Испания Европанын' кюнчюштюк-кюнбадыш дъаказында туруп дъат. Бу дуукта Испаниянын' башкаруга удура испанский фашисттер мятеж — түймен көдүрдилер. Олорго Италиянын' ла Герма-

ниянын' фашисттери болужып, Испаниянын' колючиледъаткандарыла дъулажып, ол ороонды бактырып аларга сананып дъадылар.

Испанияны ла онын' Мадрид столицазын картадан' таап алагыр. Ол кандай пояста дъадып дъат.

Япония. Япония, Англияга тюңей, талайда дъаткан ороон. Ол Азиянын' күнчыгыш дъаказындағы ортолыттарында дъадып дъат.

Япония ла онын' Токио столицазын картадан' таап алыгар.

Ол кандай дылу постарда дъадып дъат, оны картадан' билип алыгар.

Япония Москвадан' ары кажы дъанында дъадып дъат.

Япония СССР-ла кажы түжунда граничить эдип дъат. Москвадан' Токио дъаар кандай дъолдорло барза дъараар.

Япониянын' эн' дъаан колониялары: Корея да Формоза дей ортолыктар.

Калганчы дылдарда Япония **Маньчжурияны** дъуулап алган.

Япониядын' колонияларын картадан' таап алыгар.

Ол Китайла дъулажып дъат, база дъаныдан' дъерлер былас, ол ороонды бактырып аларга дъат.

Китай. Китай Азиянын' талтюштюк ле күнчыгыш тала ортодо дъадып дъат.

Китайды онын' Нанкин столицазын картадан' таап алыгар.

Ол кандай пояста дъадып дъат, билип алыгар.

Москвадан' Нанкинге канайта барап, оны картадан' көрюгер.

Китайдын' природный дъёжёзи, дъюзюн-дьюор ороондордын' капиталисттеринин' сагыжын бойы дъаар тартып турған.

Китай дъаар Япониянын', Англиянын', Американын', Франциянын', капиталисттери озодон' бери умзанып келген.

Олор Китайга бойынын' товарларын тартып экелгендер. Олор анда дъер садып алып, шахталар, рудниктер, заводтор туткаандар. Ол китайдын', природазынын' дъёжёзинин' ончозын бастыра промышленнозын былас алғандар. Эмдиги ейде Китайдын' колючиледъаткандары дъаан турушкунду турғап, японский захватчиктердин' табаруларынан' коруланып дъат.

Нью-Йорккон', Лондоннан', Парижтен', Токиодон', Сан-Францисктен', Китай дъаар барып дъаткан керептердин' дъолдорын картадан' көрюгер.

БАЖАЛЫГЫ.

СОВЕТСКИЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ РЕСПУБЛИКАЛАРДЫН' СОЮЗЫ (СССР).

I. СССР дъер шарынын' кандый дьеринде турганы	3
II. Природанын' бюлюми ле СССР албатызынын' дьюрюми	9
1. Полярный зона	10
2. Тундранын' зоназы	22
3. Тайганин' зоназы	33
4. Колый биеткен агаштардын' зоназы	48
5. Агашту чөлдөр лё кара тобыракту чөлдөрдин' зоназы	55
6. Кургак чөлдөрдин' зоназы	68
7. Ээн чөлдөрдин' зоназы	76
8. Тропикке дьуук зона	85
9. Туулар	96
III. СССР-ды бастыра дьанынан' көргөни	108
VII. СССР-ды политика дьанынан' көргөни	115
Телекейдин' картазы	117

ГЕОГРАФИЯ

ЧАСТЬ II

УЧЕБНИК ДЛЯ IV КЛАССА

На ойротском языке

Редактор А. Саруева. Техред А. Темиряев Сл. в произв.
29/IX 1938 г. Подп. к печ. 15/XI-38 г. Формат 60×92¹/₁₆ Тир. 2000
Бум. л. 37¹/₈ Печ. л. 7,75 Авт. л. 7,62. Ч-авт. л. 10,7.
Изд. У-а. Изд. № 2170 Новосибирск, типография № 1
Облисполкома. Зак. 3115 Уполномоченный Обллиты № 11621
от 17/XI 38 г.

0,16

01

6101

1 с.
р. 55 акче
кен.